

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

SERVER TANILLI

VOLTAIRE ve AYDINLANMA

SERVER TANILLI

VOLTAIRE ve AYDINLANMA

Cumhuriyet
Kitapları

Cumhuriyet
Kitapları

Inceleme

SERVER TANILLI

VOLTAIRE ve AYDINLANMA

Voltaire'i duymamış olamazsınız.

Candide'den başlayarak, onun kimi eserlerini okumuşsunuzdur da belki.

Hele şu sözlerini mutlaka hatırlayacaksınız:

**"Söylediklerinizin hiçbirinde sizinle aynı düşüncede değilim
ancak onları söyleme hakkını ölünceye değin savunacağım."**

Voltaire'in, bir çağa adını veren,
XVIII. Yüzyılın bu büyük Fransız düşünür ve yazarının,
o çok boyutlu eserinden günümüze kalan mesaj ne?

Şu: Başta inanç ve fikir özgürlüğü olmak üzere,
özgürlükler için mücadele; akıl, adalet, insan hakları ve
hoşgörü için mücadele; karanlıkçılığa, bağınazlığa ve yobazlığa
karşı mücadele! Bu sonuncular için "Alçağı eziniz!" diye haykırıyordu.

Bugün de süren bu kavgaya, kalemimi kahkahayla da
silahlandırarak ilk keskin imesini kazandıran odur.

Bir "davaya bağlı" aydın tipinin ilk örneği de o!

Zola'ların, Françe'ların, Sartre'ların öncüsü...

Voltaire'i unutursak, özgürlüklerimize layık olamayız.

Paul Valery, ondan söz ederken,

"Voltaire yaşıyor, Voltaire devam ediyor, alabildiğine günceldir o"
diyordu bir yarım yüzyıl önce.

Günümüzde daha da geçerli olan bu eşsiz değerlendirme,
yıllar sonra yeni baskısıyla ve Cumhuriyet Kitapları ayrıcalığıyla sizlerle...

Okuyun, göreceksiniz.

Çünkü "alçak", daha da pervasız günümüzde...

ISBN: 978-605-140-081-5

40 ₺

CX Cumhuriyet
Kitapları

SERVER TANİLLİ

VOLTAIRE

ve

AYDINLANMA

YAYIN KURULU

Ataol Behramoğlu (Başkan), Işık Kansu (Başkan Yardımcısı),
Turgay Fişekçi, Çağdaş Bayraktar

YAYIN KOORDİNATÖRÜ

Çağdaş Bayraktar

EDİTÖR

Orhan Tüleylioğlu

KAPAK TASARIMI / DİZGİ / SAYFA DÜZENİ

Mehmet Aman

İDARE - DAĞITIM

Mustafa Çakmak

BASKI / CİLT

İLERİ BASIM MATBAACILIK AMB. REK. TAN. YAY. ve TEK. HİZ. TİC. A.Ş.
BAHÇELİEVLER MAH. FEVZİ ÇAKMAK 2 CAD. GÜZEL ŞEHİR SİT. 22. VİLLA
NO: I ANP/22 BÜYÜKÇEKMECE/İSTANBUL • Sertifika No: 41157

DAĞITIM

I. Baskı: Nisan 2020, İstanbul

Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.

Prof. Nurettin Mazhar Öktek Sk.

No: 2 34381 Şişli/ İstanbul Sertifika No: 10844

Tel: (0212) 343 72 74

Faks: (0212) 343 72 65

ckk@cumhuriyet.com.tr • www.cumhuriyetkitap.com.tr

facebook.com/cumhuriyetkitaplari

twitter.com/kitapkulubu

instagram.com/cumhuriyetkitaplari

Yayın hakları Cumhuriyet Kitapları'na aittir.

Tanıtım amacı dışında izinsiz alıntı yapılamaz.

SERVER TANİLLİ
VOLTAIRE
ve
AYDINLANMA

İnceleme

*Şeriatçı bağnazlığın
2 Temmuz 1993'te Sivas'ta yaktığı
ve nice hoşgörüsüzlüğün
başka yerlerde kıydığı insanların anısına...*

BİRKAÇ SÖZ

Fransa'da 1968 öğrenci olayları sırasında, kavgaya ünlü filozof Jean-Paul Sartre da katılır ve koltuğundaki -o kıpkızıl- "Halkın Davası" gazetesini, başkalarıyla beraber, cadde cadde ve haykıra haykıra dağıtıp satmaya başlar. Mücadelenin büyülesine kızıştığı bir ortamda, hükümetin ne tür önlemler alması gerektiği tartışılırken, şimdi adını bile hatırlayamadığımız İçişleri Bakanı, Cumhurbaşkanı Charles de Gaulle'e Sartre'in tutuklanmasını önerir. De Gaulle'ün verdiği yanıt ünlüdür:

– Voltaire tutuklanamaz!

Tutuklanamaz dediği Voltaire, iki yüzyıl önce yaşamış ve toplumun o dönemindeki özgürlük mücadelesine sahip çıkmış bir başka "dava adamı" düşünürdü Fransa'da; Sartre da, onun açtığı yolda, üstüne düşeni yapıyordu yüzyılımızda; nitekim kendisinden önce de, bir Victor Hugo, bir Emile Zola ve başkaları, büyülesi bir rolü üstlenmişlerdi.

Voltaire tutuklanamazdı, Sartre da tutuklanmadı.

O yol açıcının 300. doğum yılı bu yıl; uygar dünya anarken, biz de anıyoruz onu. Ama ne demektir Voltaire'i anmak aslında?

Voltaire'i anmak, akla ve düşünce özgürlüğüne sahip çıkmak; savaşa, şiddete işkenceye karşı durmak; bağınazlığın, yobazlığın, tek kelimeyle hoşgörüsüzlüğün önüne dikilmek ve son olarak boş ve aptalca olan ne ki var ağız dolusu gülmektir.

Bunun adınaydı Voltaire'in eylemi!

Kısacası, insan soyunun en kutsal değerlerini savundu gericiliğe karşı; karanlığa karşı da aydınlığın yanında yer aldı.

Bütün bu değerlerin ayaklar altına alınır olduğu dünyamızda ve yurdumuzda, Voltaire'i anmak, devrimci bir eylemdir. Büyük düşünür, söz konusu değerleri çiğneyenlere karşı, "Alçağı Eziniz!" diye haykırmıştı o yüzyılda; aynı slogan bugün de geçerlidir ve yeryüzünde, insanların insanca yaşayacakları bir düzen kuruluncaya değin de geçerli olacaktır.

Evet, alçağı eziniz, alçağı ezelim, ezilsin alçaklar!...

Strasbourg, 2 Temmuz 1994

Server Tanilli

BAŞLARKEN

Yıllardan 1726.

Paris'te, Dük de Sully'nin konağında, bir akşam yemeğindeyiz.

Soylu sınıftan birçok kimse oradadır, aralarında, yazar ve sanatçı olarak burjuvalar da var. Bir kuş sütü eksiktir sofrada. Âlâ Fransız şaraplarının, kafalara revnak verirken dilleri de çözdüğü bir ortam. Parlak kültürü, ince zekâsı, konuşma sanatındaki hünerine bakıp, kadın-erkek soyluların nicedir bağrırlarına bastıkları bir genç, bir konuyu yakalamış, dakikalardır, hem de yüksek perdeden konuşmaktadır.

Sözü ağızından almak ne mümkün!

Çağrılılar arasında Şövalye de Rohan da vardır. Bir ara söze karışır ve fikrini söyler. Delikanlımız, o düşünceyi de –acımasızca– hırpalar. Şövalye de dayanamaz ve herkesin duyacağı biçimde sorar:

–“Bu söyledigiime karşı, böylesine yukardan konuşan genç de kim?”

Tanımaz olur mu, biliyordur aslında; nitekim, daha önce bir iki takışması da olmuştur delikanlıyla. Şu anda ise, maksadı aşağılamaktır olsa olsa; soylu olduğuna göre, hele bir burjuvaya karşı bu hakkı görür de kendinde. Genç adam, konuşmasını hemen keser ve soruyu sorana dönerek, kendini tanıtır:

–“Efendimiz, der, cafcaflı bir ad taşımayan biridir o; ama taşıdığı adı saydırtmasını da bilen bir kişi!”

Nasıl olur?

–Bu ne haddini bilmezliktir bir şövalye karşısında! Üstelik, lafını alıp ağzına tıkmak!...

Herkes dona kalmıştır...

Beyzade, sofradan kalkıp terk eder toplantıyı. Bir burjuva parçasını düelloya davet edecek değil ya! Şunu yapar sadece: Adamlarına emir verir, geceleyin bir yerde kısıtırıp, eşek sudan gelinceye kadar dövmelelerini söyler bu küstahı. Ancak, bir uyarıda da bulunur: “Sakın başına vurmayınız der, daha dişe dokunur şeyler çıkabilecektir bu kafadan belki!...”

Emir, şanına yakışır biçimde yerine getirilir.

Genç adam, eli-kolu sargılar içinde, topallaya topallaya tiyatroya gelir ertesi akşam; şövalyenin locasına çıkar, kendisini düelloya davet eder ve eve dönüp kılıç talimine koyulur. Aslında kanunlar, ölüm cezasıyla cezalandırmaktadır böylesi bir karşılaşmayı. Şövalye ise, soylu olmayan bir kişiyle düello yapmak zorunda kalmamak; belki, daha da fazla olarak, bir hamlede düşürebileceği bir başın değerine inandığından, kuzeni Zaptiye Nazırını uyarır ve tutuklatmakla yetinir genci ve hemen arkasından da –İngiltere’ye gitme koşuluyla– salıverdirir.

Kim bu delikanlı biliyor musunuz?

Geleceğin ünlü Voltaire’i, tâ kendisi!

Şövalye de Rohan’ın hasmını patakatmadan önce adamlarına yaptığı uyarı, bir sezgidir olsa olsa. Ve yaşamda bu tür öngörülere de her zaman yer vardır. Ama şövalyemiz, o kafasında belki “daha dış dokunur şeyler çıkabileceğini” umduğu insanın, yaşamı ve düşüncesiyle, bütün bir yüzyıla egemen olacağını nasıl bilebilirdi?

Okuyucular hatırlayacaklar: XVIII. yüzyıl, Fransa’da yükselen burjuvazinin aristokrasiye karşı mücadelesinin gitgide keskinleştiği bir ortamda, sosyal ve siyasal gelişmenin ideolojik kavgaya da yansıdığı bir yüzyıldır. Büyük bir uyanış vardır düşünce yaşamında: Bir yığın düşünür, eserlerinde, felsefenin, sosyolojinin, sanatın ve daha nice alanın en yakıcı sorunlarını dile getirmektedir. İşte bu yüzden, Fransa’da “Aydınlıklar Yüzyılı” diye anılan o yüzyılda, “Aydınlıkçılar” adı verilen o yazarların yaptığı neydi aslında?

Engels’in bir değerlendirmesi var ki, pek güzel anlatır onların etkinliğini; şöyle der o: “Din, doğa anlayışı, toplum, devlet örgütü, her şey, en acımasız bir eleştirinin konusu oldu; her şey, aklın mahkemesi önünde kendini savunmak zorunda kaldı ya da mahkûm oldu”.

“Aklın mahkemesi”: Aydınliklar başta bu demek!

Ancak, buradan kalkıp, Aydınlikçıların hepsini aynı değerlendirmenin arkasından gittikleri sanılmasın. Devrilmeyi bekleyen bir rejimin çürümüşlüğüne bakıp, kimisi ılımlı reformlar öneriyordu bu düşünürlerin; kimisi de, topyekûn reddediyordu onu. Öte yandan, feodal mülkiyetin devrini tamamlamış düzenine karşı çıkıp onun yerine “akla uygun”

bir örgütleniş geçirmek isteyenler vardı. Bunun gibi, kimi düşünürler, bir filozof-kral düşleyip “aydın despotluk” a bel bağlıyor ve rejimin en belirgin eksikliklerini bu yoldan gidermeyi umut ediyorlardı; kimi düşünürler de, çıkış yolunu, halkın başkaldırmasında görüyor, ya da Avrupa çapında bir devrime inanıyorlardı.

Eserlerindeki sert tartışma havasının kaynağında yatan budur!

İşte, bu XVIII. yüzyıl düşünürleri içinde, çağdaşlarını en çok etkileyeni, Voltaire oldu; öyle ki, kimi insanlar için, Aydınlıklar Yüzyılı ile özdeşir onun adı; “Voltaire’nin Çağı”dır bir nitelenişi de o yüzyılın. Uzun süren ömrüyle hemen hemen bütün bir yüzyılı dolduran yaratıcı yaşamı (1694-1778), bu damgayı vurmuş değil sadece; kaleminin gür sesi ile o kavgaya katılıp onun bir tür temsilcisi olması yüzündendir de bu.

Aklın bağınazlığa karşı savaşıdır söz konusu olan.

Dine, dogmalara, hoşgörüsüzlüğe, saçmalıklara karşı savaşı...

Bütün bir yüzyıl onu bekliyordu sanki; gelir ve yalnız aklıyla kalemini silah diye kullanarak, o savaşın –bekli de– tek başına verip gider. Gericilerin, adını anarken bugün bile yüzlerini buruşturmaları, ne tür yavuz bir kişilik taşıdığını gösterir savaşıımızın.

Güzel de, nasıl yaklaşmalı yaşamına Voltaire’nin?

Ömrü bütün bir yüzyılı doldurduğuna göre, bir kalıp halinde alamayız bu insanı. Yüzyılın üç çeyreği boyunca gelişip durdu o insan: Bütün ektilere uğradı, bütün rüzgârlar karşısında eğilip doğruldu. Ne var ki, bu zekânın tüm edindikleri uğradığı, değişiklikler ve attığı adımlar, toplum için de söz konusu idi; etkisi onca büyük oldu, çünkü insan olarak kendi gelişmesi ile bütün bir toplumdaki fikir hareketleri dirsek dirseğe idi. Böylece rolü, kafalarda açıp tazeliğini koruyan düşüncelere dünyanın dört bir köşesine taşımasıdır. Öyle olduğu içindir ki, bu çapta bir kişiliğin yaşamına eğilmek, bir tarihlemeyi de gerektiriyor ister istemez.

Voltaire’in yaşamını ve eserini iki döneme ayırabiliriz. Her iki dönemin kendi içinde bir bütünlüğü olduğu gibi, çağın gelişmesiyle de iç içedir o dönemler. Voltaire’in XVIII. yüzyılın ortalarına denk düşen ilk döneminde, edebiyattır en büyük yeri tutan yaşamında. O alanda kendisini saydırırken, hareketli, gürültülü patırtılı bir ortamda, hapishaneler, kaçışlar, sürgünler, ihbarlar, salon zaferleri ve sarayların okşayış ve gü-

lucukleri arasında, bir filozof da yetişir; edebiyatçı Voltaire, gün gelir, filozof Voltaire'in önünde silinir, onun emrine girer daha doğrusu. Saldırının hedefleri, açık ve seçik olarak, Kilise ve Eski Rejim'dir artık. Özgür düşünen insanların taptığı, bir dinden ya da mezhepten olanlarında nefret ettiği Voltaire, bu ikinci dönemin insanıdır işte.

Yüzünde ve kaleminde, şeytanî bir alay vardır onun.

Dine, bu arada aptalca olan her şeye güldürmektedir.

Kuşkuya çağırırken kahkahaya da boğmak: Dış görünüşünde masum olan bu tavır, dünyayı değiştirme girişimine açılmış bir kapıydı da. Bu anlayıştır ki, Eski Rejim'in ideolojik temellerini yıkmada en büyük itici güç olacaktır belki de.

Ama nasıl bilebilirdi Şövalye de Rohan bunları?

I

PARİS'TE BİR DELİKANLI

BİR HAYLAZ...

Voltaire, asıl adıyla François – Marie Arouet, 21 Kasım 1694'te Paris'te doğdu. Babası François Aouret, işleri tıkrında bir noterdi ve mesleği dolayısıyla, şair Boileau, saraylı yosma Ninon de Lenclos ve büyük tiyatro yazarı Pierre Corneille ile kişisel ilişkisi vardı; ilk ikisinin vasiyetnamelerini o kaleme almıştı. Annesi Maie–Marguerite Daumard, küçük, soylu bir ailedendi ve XIV. Louis'nin sarayına girip çıkıyordu. Lâtime, ama daha çok, bağımsızlık duygusunun aşırı bir belirtisi olarak, Voltaire, piç olduğunu, annesinin bir subayla kurduğu ilişkiden dünyaya geldiğini söyleyecektir zaman zaman. Ne olursa olsun, kimi niteliklerini anasıyla babasından aldığını söyleyebiliriz; kıvrak zekâsı anasından, mali işlerde becerikliliği de babasından geliyordu herhalde.

Dünyaya gelişi alabildiğine güç oldu: Öylesine cılız ve ufak tefektir ki, bu gün yarın ölecek diye bakılır kendisine. Ne var ki, korkulan olmaz, tam seksen dört yıllık uzun bir ömrü olacaktır Voltaire'in; ancak bütün yaşamı boyunca bedeni, yenilmez zekâsını hastalıklarla bunaltıp duracaktır.

Yedi yaşındayken de anacağını yitirir.

Çocuğun, daha küçükken yetiştiği çevrenin insanları, Arouet'lerin evini ziyaret eden soylularla büyük burjuvalardır; onların arasında büyür.

Voltaire'i on yaşındayken, Paris'te, Fransa'nın en gözde okulu diye bilinen, Cizvitlerin yönetimindeki Louis–le Grand Koleji'ne yatılı kaydettirir babası. Ağabeyi, François Arman da daha önce Oratoryen'lerin kolejine verilmiştir. İki kardeş birbiriyle geçinemez; aralarındaki görüş farklılıklarının bir kaynağı da, bu zıt anlayıştaki okullarda okuyor olmalarından ileri gelir. Babalarına sorarsanız, oğul diye iki çılgına sahip olduğunu söyleyecektir: Çünkü Arman, dine–tarikata vermiştir kendisini ve bağnazlıklar içinde kıvranıp duracaktır ileride; küçük François–Marie de şiiir delisidir, daha adını yazmayı öğrendiği günden başlayarak dize üstüne dize döktürür. Pratikten gelen bir baba için hayra âlâmet değildir bu.

Ailenin yakın dostları arasında yığınla “abbé” vardır. Çoğu kez din adamı anlamına “père” kelimesinin yerine kullanılan bu unvan, aslında Kiliseden bağımsız din adamlarına veriliyordu. Bu kimseler, rahip kılığında dolaşmayı sürdürseler de hayat adamı oluyor ve toplumda sivriliyorlardı; içlerinde çoğu, dine saygının dışlandığı çevrelerde dolaşmakta pek rahat hissediyorlardı kendilerini; kimisi de düpedüz -ama gizlice- baba oluyordu. Bu aile dostlarından rahip Châteauneuf, Ninon de Lenclos’un son aşığı, Voltaire’in de ilk hocası oldu. Epikürosçu yani hazcı yaşam felsefesini benimsemiş¹, alabildiğine kültürlü ve geniş görüşlü bir insandı bu; öğrencisine Ninon’un dinsizliğini ve Montaigne’in kuşkuculuğunu aktardı. Söylendiğine göre, *La Moïsade*’ı, daha körpeyken çocuğa o tanıtmıştır. Kaba bir biçimle yazılmış, destan türünde bir elyazmasıdır söz konusu olan; ve dinin, uyrukları arasında düzeni ve korkuyu sürdürmek için, hükümdarların yararlandıkları bir araçtan başka bir şey olmadığını söyler.

Voltaire’in eğitimi, rahip Châteauneuf, onu elinden tutup da Ninon de Lenclos’un ziyaretine götürdüğünde, yeni bir aşamaya girer. Üç kuşağı güzelliğiyle büyülemiş, yaşlanınca da zekâsının çekiciliğiyle ilgi toplayan ünlü yosma, seksen dört yaşındadır o sırada (1704). Güzelliğini hâlâ korusa da, “bir mum gibi kupkuru” olduğunu söyleyecektir gelecekte Voltaire. Kadın, pek ilgilenir çocukla ve ilerisi için büyük vaatler görür onda; ve kitap satın alması için, iki bin frank bağışlar vasiyetnamesiyle ve çok geçmeden de ölür. Voltaire, ilk eğitimini, işte bu parayla aldığı kitaplardan edinecektir. Ninon de Lenclos’un, küçük François-Marie’ye gösterdiği yakın ilgi ve yaptığı bağış, gelecek üstüne bir sezinlenmesinin sonucu muydu dersiniz?

Bu etkileri dengelemek için kaydettirildiği okulda, iki bin öğrencinin arasında aristokrasinin çocukları da vardı; yedi yıl süren öğrenciliği boyunca, birçok dost edindi onlar arasından Voltaire ve bütün ömrünce de sürdürecektir bu yakın ilişkiyi. Daha önemlisi gördüğü eğitimdi: Klasikler, edebiyat ve özellikle de tiyatrodaki sağlam bir bilgiyle donatıldı; kolejde verilen temsillerde o da rollere çıktı ve, on iki yaşındayken, kendisi de bir trajedi yazdı. Çalışmalarına gömüldü, yığınla ödül kazandı; kimi

1 Epikürosçuluk, Eski Yunan filozofu Epiküros’un öğretileridir. Filozof, hazzlara, sevinçlere yönelik bir yaşamı; mutluluğu, acılardan kurtulmuş bir ruh dinginliğini savunuyordu. Öğreti, daha sonra Epiküros’un söylediklerinin tersine, o da çoğunlukla kaba bir biçimde, sadece duygusal hazzın aranması, yaşamı yalnız onun üzerine oturtma olarak anlaşılmıştır (Yazarın notu).

zaman sevindirdi hocalarını, kimi zaman da kaygılandırdı. Daha o yaşlardayken, cehennemin gerçekliğinden kuşku duyuyordu ve cennetten de, “dünyanın en büyük yatakhane” diye söz ediyordu. Hocalarından biri, buna bakıp bu uyanık zekânın, Fransa’da “déisme”in, yani Tanrı inancı dışında, hemen hemen bütün dogmaları reddeden bir dinin bayraktarı olacağına inandı. Cizvitler, her zamanki sabırlarıyla katlandılar çocuğa ve o da, sapkın düşüncelerle beraber kafasına bir disiplin de getirmiş olanlara karşı sıcak bir saygı ve minnettarlıkla doldu; başta Père Porée ve Tournemine olmak üzere, bütün hocalarına duyduğu bu içten saygıyı tekrarlayıp duracaktır ileride.

Okulu bitirdiğinde, hemen hemen her şeyi vardır: Zekâ, kültür ve tutku...

Kendisine bir meslek kazandıracak üniversite eğitimi söz konusu olduğunda, François, edebiyat tahsil edeceğini söyler. Tepesi atan baba: “Ne, edebiyat mı?” der. Topluma yararlı olmak istemeyenlerin mesleğidir o; ailesinin başına yük olup açlıktan da ölmeyi arzulayanların tutukları yol! Ve hukuku önerir oğluna. Gerçi Voltaire, üç yıl boyunca babasının isteğine uyacaktır; ancak, kafasına doldurulmak istenen bir yığın ıvır-zıvırdan irkilecek ve sonunda kendisinin düşündüğü yolda yürüyüp gidecektir işler.

Nasıl mı?

Hukuku inceleyecek yerde, vaftiz babası rahip Châteauneuf aracılığıyla, Paris’te, Temple Derneği’nde, bir aydın çevrenin içine gelip girer. Temple, Templier’ler Tarikatının – Paris’teki – bir eski manastırının kalıntısıdır; adını verdiği dernek de, zevk düşkünü ve özgür düşünceli insanların dolaştığı bir yerdir. Başrahibi – dini az – Philippe de Vendôme olmak üzere, kimi Kilise dışı rahipler, markiler, prensler ve bol paralı başka hatırı sayılır kimseler vardır toplulukla. Onlardan rahip Chau-lieu’nün durup durup tekrarladığı şudur: “Şarap ve kadınlar, bilge ve cömert bir doğanın insana bahsettiği en tatlı nimetlerdir!” Voltaire de, serbest düşüncüsü ve alaycı zekâsıyla uyar bu düzene ve haylaz takımıyla, sabahlara kadar “vur patlasın, çal oynasın” eğlenir, deli eder babasını...

Baba kızgın, Caen’da bir hısımının yanına gönderir oğlunu ve onu, bir tür göz hapsinde tutmasını ister. Ne var ki gardiyan, haylaz mahkûmun zekâsının büyüüne kapılır ve dizginleri bırakır sonunda; o da skan-

dallar çıkarır. Göz hapsinin arkasından sürgün gelir: Büyük bir olasılıkla babasının isteği üzerine, diplomat olsun diye, Fransa'nın La Haye'deki elçisinin yanına, kâtip olarak yollanır aynı uyarıyla (1713). Ne var ki delikanlı, "Pimpette" adını verdiği genç bir kıza tutulur, gizli gizli buluşur ve her biri "seni her zaman seveceğim" diyen –o tükenmez nakaratla!– biten mektuplar yazar ona ve bir gün de kaçırmaya kalkar; kızın anasının yakınması üzerine olay duyulur ve elçi de, Baba Arouet'ye, François'nın diplomasiye uygun bir kumaş olmadığını yazar ve geri yollar. Baba, mirasından yoksun bırakacağını ve Antiller'e göndereceğini söyleyip tehdit eder oğlunu.

Ne var ki, pek azı işe yarar bunların!

Ola ola, bir avukat yanında edinilmiş bir kâtiplik vardır. Bütün yaşamı boyunca dost kalacağı Thiériot ile de bu vesileyle tanışır.

"Pimpette"i soruyorsunuz değil mi?

Paris'ten mektup yazar kıza; gelmezse, canına kıyacağını söyler. Kendisinden iki yaş büyük olan sevgilisi gelir, babasıyla barış içinde yaşamasını ve bir kanun adamı olmasını öğütler; üstelik, bir kontla evlenecektir, onu kabul ettirir. Görünüşe bakılırsa, son aşk romanı oldu bu Voltaire'in. Her şair gibi etkileniyordu, duygusaldı; ancak, cinsel duyguların da saplantısı içinde değildi; enerjisini, kalemine yaslanarak dışı vuruyordu. Daha yirmi beş yaşındayken, şunları yazıyordu Markiz de Mireure'ye: "Dostluk, bin kez daha değerli aşktan. Hiç de tutkular için yaratılmamışım gibi geliyor bana. Seversem, gülünç olacağımı sanıyorum kendim için... İşte hepsi bu; o yüzden, ebedi olarak vazgeçiyorum aşktan."

Bütün bu hengâmede, 1 Eylül 1715'te XIV. Louis ölür; Protestan Avrupa ile Katolik Fransa bir "oh" çekerler. Bir saltanatın ve devrin sonudur bu: Yetmiş yıl süren bir hükümdarlık sona ermiştir ve zaferlerle biten savaşlar, edebi şaheserler ve barok sanatın parlaklığı ile başlayıp sanatın ve edebiyatın gerileyişi, halkın yoksullaşıp tükenişi, Fransa'nın bozgunu ve aşağılanması ile biten bir devir, o "Büyük Yüzyıl" son bulmuştur. Herkes, umutla kuşku arasında bölünmüş olarak, arkasından ağlamadığı görkemli hükümdarın yerine geçecek olan yeni yönetime çevirir bakışlarını.

XIV. Louis'in yerine geçen XV. Louis, beş yaşında böylece değil Fransa'yı Paris'i bile yönetemeyecek kadar genç olduğundan, iktidara bir naip gelir. Dillerin ve duyguların çözüldüğü –görece– bir özgürlük dönemi başlar. Savaşçı bir siyasetin yerine barışçı bir siyaset geçmiştir. Law'un para politikası iflasla sonuçlansa da, Fransız ekonomisini mahmuzlamıştır. Sekiz yıl sürecek naiplik dönemi, edebiyat ve sanatın da hükümdarların vesayet ve egemenliğinden sıyrıldığı yıllardır: *Cythère'e Yolculuk*'ün *Gil Blas*'nın, Montesquieu'nün *İran Mektupları*'nın yayımlandığı bir dönem olacaktır o. Ne var ki, Avrupa'nın başkentinin, daha da koyu bir sefahatin kollarına atıldığı görülür ve genç Arouet de izler bu örneği.

1715'te yirmi bir yaşındadır.

Çok geçmeden parlak, kaygısız ve kimseyi takmayan bir genç olarak şöhret kazanacaktır. Bir konukluktan ötekine dolaşır durur, her yerde, hatta soylu çevrelerde bile pek güzel karşılanır; özellikle kuraldışı işleyen zekâsı ve pırıltılı dizeleriyle hoşuna gider herkesin. Naipliği dolamıştır diline. Philippe fazla para gitmesin diye, krallık tavlalarındaki atların yarısını satışa mı çıkarmıştır; bizimki, “en güzeli, saraydaki eşeklerin yarısına yol vermek olacaktı” deyip dalgasını geçer. Daha kötüsü, naibin kızı Düşes de Berry'nin yaşayışı hakkında birkaç dize yazmıştır. Naib, kendisiyle ilgili yergileri –çoğu kez doğru olmadıkları için– bağışlar; ancak kızıyla ilgili –çoğu kez de gerçek– alaylardan derinden derine yaralanır. 5 Mayıs 1716'da, taşrada, Paris'in dört yüz yirmi kilometre güneyinde, tabakhaneleri, giderek kokusuyla ünlü bir kente yollanmasını emreder “Bay Arouet”nin. Baba, uğraşıp sürgün yerini, başkentten yüz altmış kilometre uzaklıktaki Sully –sur– Loire kentiyile değiştirtir. Genç François oraya gider ve ünlü Dük de Sully'nin dükünün konuğu olur.

O yılın sonunda bağışlanır, Paris'e döner. Yine daldan dala konar ve şiirler yazar; kimi zaman yırtık ve yüzeysel, ama hep zekâ pırıltısı taşıyan dizelerdir bunlar. Gün gelir, Paris'te, bir kahveden ötekine dolaşan, eli yüzü düzgün ama yazarı bilinmeyen her iğneleme ona mal edilir; bir gün, *Gördüm* diye başlayan, aslında XIV. Louis ile Madam de Maintenon'a yollamada bulunan bir şiirle, *Puero regnante* başlıklı ve naibi iğneleyen pek açık bir şiir de onundur denir ve 6 Mayıs 1717'de, “Bay Arou-

et'nin tutuklanıp Batille'e götürülmesi" emri çıkar. Genç şair evinden alınır ve sadece sırtındaki giysilerle ve kimseye, hatta metresine bile haber verme fırsatını bulamadan hapishaneyi boylar.

Bastille'de rahatı yerindedir doğrusu.

On bir ay sürecek tutukluluğu boyunca, parasını ödemek koşuluyla, kitap, mobilya, çamaşır, gece takkesi ile koku edinmesine izin verilmiştir; çoğu kez hapishane yöneticisiyle akşam yemeğini yer, mahkûmlar ve gardiyanlarla da oyun oynar.

Ama asıl dikkati çeken, bir gerçeğin farkına varmış olması: Konuşma hünerlerinden çok, kalıcı eserlere dayanmalıdır artık!

Pek önem verdiği *Oedipe* trajedisini yazıp bitirir.

Getirdiği kitaplar arasında iki destan, İlyada ile *Aeneas* da vardır. Niçin yarışılmayacakmış Homeros ve Vergilius'la? Niçin efsanelerle sınırlanmalıymış destanlar? IV. Henri'nin, o neşeli, yiğit, kahraman, içki-ci, hoş görür, cömert kralın yaşamında da destansal bir yan yok mudur? Tutar, onun öyküsünü anlatan uzun epik şiiri, *La Henriade*'ı kaleme alır. Mahkûmun eline öldürücü bir silah vermiş olmamak için, yazacak kâğıt edinme izni yoktur. Ne çıkar? Destanının ilk yarısını basılmış kitapların satır aralarına yazar.

11 Nisan 1718'de salıverilir Arouet. Ne var ki, Paris'te kalmak yasaklanmıştır. Chatenay'ye gider ve oradan, bağışlanması için mektuplar yazar naibe. Naip, bir kez daha rikkate gelir ve 12 Ekim'de "arzu ettiği her defasında Paris'e gelmesine" izin verilir.

Görünüşe bakılırsa, "Voltaire" adını da hapishanede almıştır ve öyle anılacaktır her yerde artık.

Bastille'de özgürlüğün değerini öğrenmiştir. Ne var ki, sosyal durumu "burjuva" olarak kalmaktadır; o da bu çerçeve içinde arayacaktır özgürlüğü. Edebiyatta bir zafer kazanması gerektiğine inanır; ayrıca zengin de olmalıdır.

Hapishaneden bir atlayışta sahneye geçer.

1718 yılında oynanan *Oedipe* adlı trajedisi Fransa'nın edebiyat tarihinde bir olay olur; kırk beş gece afişte kalarak, bütün rekorları kırar Paris'te. Vaktiyle Corneille'in ve ondan yüzyıllar önce de Sofokles'in el attığı bir konuya yirmi dört yaşındaki bir gencin soyunması, çizmeden yukarı çıkmaktır bir yerde. Ayrıca eser, *Oidipus*'la –bilmeden evlendiği– anası İokaste'nin ilişkisi konusunu da işlemektedir ki, naiple kızının doğa dışı

ilişkilerine de bir yollama vardır, aslında Voltaire'nin hapse atılışının altında da bu konuyu iğnelemesi yatıyordu. Kiliseye ve özellikle de rahiplere karşı olan özgür düşünceli insanlar da, eserin bir sahnesinde geçen özellikle şu iki dizeyi coşkuyla selamlarlar ki, onların dile getirdiği gerçeği bütün yaşamı boyunca ilan edip duracaktır Voltaire:

Alık bir halkın düşündüğü gibi değildir rahipler

Bizim saflığımızdan doğar onların tüm hünerleri

Özetle, eserde herkes kendinden bir parça bulduğundan, genel bir beğeni kazanır oyun. Voltaire, Corneille ile Racine'in bir mirasçısı olarak selamlanır; yeteneğini ortaya koymuştur, önde gelen kişilerin saydığı bir edebiyatçıdır daha şimdiden. Denildiğine göre, Voltaire'in pek yaşlanmış babası da bulunur ilk oynanışta; adı kötüye çıkmış diye bildiği oğlunun sahnede söylediklerini, "ah velet, ah yaramaz!" diyerek izler, ama dizele- rin görkemi ve oyunun kazandığı zaferi görüp sonunda ağlamaya başlar övüncünden. Öte yandan, naip de oyunda kendisine yapılan yollamayı üstüne almaz; kızı Düşes de Berry de, şom ağızlara inat birçok temsilde bulunur. Bir şey daha yapar naip: Piyesi saray tiyatrosunda da oynatır ve yazarı da çağırır.

Ne var ki, birkaç ay sonra bir terslik olur: Dedikoducu bir şair, ad vermeden *Les Phillippiques* diye bir taşlama yayımlar; Naip Philippe, genç kralı hapse atıp tahtı gasp etmeyi tasarlamakla suçlanmaktadır şiirde. Doğaldır ki, Voltaire'e çevrilir bütün gözler; o da, şiddetle reddeder. Philippe de bir süre Paris'ten uzakta kalmasını istemekle yetinir kendisinden. Voltaire, Sully'nin Şatosu'na döner yeniden (Mayıs 1719). Bir yıl sonra başkente gelmesine izin verilir.

Aristokrasi, üstüne titreyecektir bir süre orada.

Oyun 4.000 frank getirmişti Voltaire'e, o da edebiyatçılarda pek az rastlanacak bir bilgelikle, hemen yatırıma başlar; yalnız iyi bir gelir yetmez, parayı verimli hale de getirmelidir, bunun sanatına kafasını yorar ve bütün ömrünce de yoracaktır; "Önce yaşamaya bak, sonra felsefe yap!" eskilerin bu sözüne uyar. Bankacılarla içli dışlıdır; onların aracılığıyla ordu taahhütlerine girer ve Amerika'yla ticarete soyunur; faizle ödünç verir başkalarına. 1722'de ölen babasının mirasından hatırı sayılır bir yıllık gelir düşer payına; aynı yıl naip de 2000 franklık bir aylık bağlar ken-

disine. 1729'da, iyi düzenlenmemiş bir resmi piyango'nun bütün numaralarını satın alıp yüklü bir para kazanarak hükümeti deli edecektir. Zengindir şimdiden, daha da zengin olacaktır. Buna bakıp sadece din konusunda devrimci olmasına şaşmayacağız. Ne var ki, zenginleştikçe daha da cömert hale gelecek ve yaşlandıkça, koruyup gözettiği insanların sayısı artacaktır.

1720 Şubat'ında oynanan ikinci dramı *Artemise* başarısızlığa uğrar.

Pek üzer Voltaire'i bu.

Aynı yıl, bir süre sonra, bir toplantıda *La Henriade*'ından bir bölüm okur; kimi eleştirilere uğrar. Tıpkı vaktiyle Vergilius'un yaptığı gibi, elindeki metni tutup ateşe atar o da. Bir dostu, yetişip alevlerden kurtarır sayfaları. Poemin bir başka okunuşunda naip de gelip dinleyince, onurunu kurtardığı gibi göğsü de kabarır. Gittiği yerlerde de, bir iki parça okur eserinden.

Bu arada, din üzerinde daha ayrıntılı düşünmektedir. İngiltere'de Yaradancılar'ın², Hristiyan çevreleri nasıl karıştırdıklarını işitmektedir. Bundan şu kanıya varır: İngiltere, bilim ve felsefe vadisinde, Fransa'dan daha ileridedir. Fransa'da sürgünde bulunan Lord Bolingbroke ve Fransız eşiyle ilişki içindedir. Ne var ki, karı-kocanın sapkın görüşlerini onlara rastlamadan önce paylaşmıştır, ya da Tanrı'ya her türlü din ve dogmadan bağımsız bakan İngiliz düşünürlerini okumuştur. 1722'de, Kontes Marie de Ruppelmonde'dan, Hollanda yolculuğunda kendisine eşlik etmesi önerisi gelir. Duldur kontes ve otuz sekiz yaşındadır; aydın bir kişiliğe sahiptir, güzeldir de üstelik. Voltaire, yirmi sekiz yaşındadır ve kabul eder çağrışı. Bu ikinci yolculuğudur Hollanda'ya; bir de on dokuz yaşındayken gitmiştir. Yolda din konusundaki kuşkularını açıklar kadın ve kendi düşüncelerini sorar ondan. Voltaire, *Uranie'ye Mektup* adıyla ün kazanacak manzum bir eserle yanıt verir soruya. Ne var ki, 1732 yılında yayımlanabilecek kitap ve yazarının da bir kırk yıl sonra adı bilinecektir.

Nedir söylediği Voltaire'in orada?

Şair, saygılı bir dille, Tanrı'yı istediğini, onda "babasını aradığını"

2 Yaradancılar, Tanrı'ya inanmakla beraber, belli bir dinin ilke ve dogmalarını benimsemiyorlardı; Tanrı'nın evreni yarattıktan sonra, onu –kendi yasalarına göre işlemek üzere– tek başına bıraktığını öne sürüyorlardı. Yaradancılık (Deizm), XVI. yüzyılda Tanrıtanımazlığın karşıtı olarak doğmuştur. Daha sonra, Aydınlanma hareketinde, Kiliseye karşı akılcı bir dini savunuların öğretisi olmuştur: Jean Bodin, Herbert of Cherbury, John Toland, Shaftesbury, Voltaire, J. J. Rousseau, önde gelen savunucularıydı. Terim bizde çokça kullanıldığı için biz de kullandık. Yoksa, "Tanrıci" da dişebilirdik. Ayrıca, Aristoteles gibi, hiçbir şeyi yaratmamış bir Tanrı'ya inananlar da vardır (Yazarın notu).

söyler. Ne var ki, Hıristiyan ilahiyatının sunduğu Tanrı, “nefret edilmesi gereken –dediğim dedik– bir zorba”dır ona göre; Tanrı’dan beklenmeyecek çelişmelerle doludur yaptıkları. Bunları birer birer sayıp döker şair. “Kurtarıcı” İsa düşüncesindeki soyluluğu ve esin verici canlılığı bir ara hatırlarsa da, “yüreğinin derinliğine, sonsuz bilgeliğiyle ve kendi elleriyle doğal olarak dini kazımış olan” Ulu Tanrı’ya inanarak, din konusundaki karanlık gerçeği bizzat aramaya çağırır Uranie’yi sonunda.

Tanrı’ya her türlü din ve dogmanın dışında bakmaktadır artık.

Tanrı’ya evet demek, ancak Hıristiyanlığa karşı çıkmakta ve yeni bir inanç aramaktadır. *Uranie’ye Mektup*’un bir yerinde, şöyle bir sesleniş vardır Tanrı’ya:

Seni daha iyi sevmek için Hıristiyan değilim!

1723’te Paris’e döner.

Bu ikinci Hollanda yolculuğunda, orada gördüğü de çarpıcıdır kendisini: Durmadan çalışan, zengin, ticaretin içine gelip gömülmüş bir halka; yığınla düşünce ve inancın yan yana yaşadığı bir ülkeye hayrandır. Şöyle yazar bir dostuna: “Burada görülen, çayırılar, kanallar ve yeşil ağaçlar sadece; La Haye’den³ Amsterdam’a değin, yeryüzü cenneti bu! Dünyanın ambarı olan bu kente saygıyla baktım. Limanda, binden fazla gemi vardı. Amsterdam’da oturan beş yüz bin insan içinde, ne bir aylak vardır, ne bir yoksul, ne de bir serseri küstah (...) La Haye’de, elçiliklerin katılmasıyla, daha bir görkem, daha bir sosyal canlılık. Yaşamımı işle zevk arasında geçiriyorum burada ve böylece, Hollanda usulü ve Fransız usulü yaşıyorum.”

Kasım’da dönemin en büyük sanatçısı, Adrienne Lecouvreur, yeni oyununu, *Marianne*’ı okuyacaktır bir topluluk önünde. Terslik bu ya, o toplantıdan önce yatağa düşer Voltaire. Çiçek hastalığına tutulmuştur ve o yıllarda kurbanlarının sayısı da çoktur illetin. Voltaire, vasiyetnamesini yazar, günah çıkarır ve ölümü bekler; bin zahmetle ve aylar sonra kendine gelir.

Daha çok titreyecektir sağlığına artık.

Birkaç yıl önce bitirip de, merakları gıdıklamak için şatodan şatoya gezerek okuduğu *La Henriade*’ın aydın çevrelerinde gizliden gizliye dolaş-

3 Hollandalıların “Den Haag” dedikleri kenti Fransızlar böyle adlandırdıkları için Voltaire öyle yazıyor (Yazarın notu).

maya başladığını görür. Aslında bir destan çapında bir tür siyasal röportajdır bu ve bağnazlığa karşı çıkar. Konu diye, Saint-Bartherlemy kıyımını alır ve çağlar boyunca din adına işlenmiş cinayetleri sergiler: Moloch'un sunaklarına çocuklarını kurban diye veren anaları; bir hafif rüzgâr elde etmek amacıyla kızını tanrılara feda etmeye hazırlanan Agomemno'u; Romalıların kovuşturup öldürdüğü Hıristiyanları, Hıristiyanların arkasına düştüğü sapkınları, kardeşlerini boğazlarken İsa'ya yakan bağnazları, gaipten ses duyup Fransız krallarını öldürmeye gitmiş sofuları... Şiir, IV. Henri'ye yardım ettiği için İngiltere kraliçesi I. Elizabeth'i över; Ivry savaşını, Henri'nin iyi yürekliliğini, Gabrielle d'Esterees ile ilişkisini, Paris kuşatmasını canlandırır. Henri'nin Katolikliği kabul etmesini yerindi bulur, ancak Papalığı eleştirir: Papalık, yenilmiş halklar karşısında sert, fatihler önünde güler yüzlü, çıkarına göre bağışlayıcı ya da mahkûm edicidir ona göre.

Voltaire, *La Henriade*'ın, Fransa'nın ulusal destanı olarak kabul edileceği umunduydu; ne var ki, yurttaşları bu şiirde kendi dünyalarının destanını göremeyecek denli Katolikliğe bağlıydılar. Ayrıca yanlışlar göze çarpar eserde; Homeros'la Vergilius'tan alıntılar vardır; öte yandan, şiirsel yönü de eksiktir. Öyle de olsa alkışlar alır. İlk basımı çok geçmeden tükenir: Hollanda'da yapıp Fransa'ya sokulan bir basımını polis yasaklar; yedi dile çevrilir ve İngiltere'de de büyük yankılar yapar. Eser, IV. Henri'nin saygınlığını yeniden sağlamaya katkıda bulunur; Fransa'yı –o utanç verici– din savaşlarından nefret etmeye götürürken, böylesi bir vahşiliğe insanları sürükleyen ilahiyatçıları eleştirmeye de yol açar.

Özetle, hoşgörüyü savunmada bir ilk adım olur.

Voltaire ünlüdür gerçekten ve Fransa'nın yaşayan en büyük şairi olarak görülmektedir.

Bu edebi başarıların sonucu olarak, XV. Louis'nin sarayına kabul edilir; kralın düğününe çağrılır ve üç piyesi oynanır o vesileyle; en gözde metresinin lütuflarına uğrar; kraliçe de, trajedilerini okuyup ağlar ve kendi kesesinden 1500 frank verir (1725). Yeni sarayın resmi şairi durumundadır bir bakıma. Her yerden davetler alır, şatodan şatoya dolaşır. Şölenler verilir kendisine, aristokrasi bağrına basar Voltaire'i; konuşma

sanatının emsalsiz bir ustası, Avrupa kültürünün en süzölmüş bir miras-
çısı olarak görür onu.

Voltaire aylarca tadar bunları, sonra da talihi döner.

Kitabımıza başlarken anlattığımız dövölme olayı, işte bu sıradadır.

O yetmezmiş gibi, yeniden tutuklanıp Bastille'e atılma ve arkasın-
dan da İngiltere'ye sürgüne gitmekle sonuçlanan gelişmelerin altında de-
rin anlamlar gizlidir. Önce, aristokrasinin kimi üyelerinin unutamadık-
ları şudur: Bu genç adamın elinde, şeref ve saygınlık diye yeteneği var-
dır sadece; yeteneğin ise, kışkandırıcılığı bir yana, bir eşitsizlikler düze-
ninde hükmü bir yere kadardır. Gerçi Voltaire, servet sahibidir de o sıra-
lar; ama servet bir insanı soylu yapmaya yetmez ve soylu değilsen yasa-
lar senden yana işlemez, elinden tutan da olmaz düştüğünde. Nitekim o
olaydı, Voltaire'in soylu sınıfından olan dostları, başta da Dük de Sully
olmak üzere, bir sınıf dayanışmasının sonucu olarak onurunu koruma-
mışlardı onun; tersine, pek eğlenceli karşılanmıştı olay. Voltaire, Bastil-
le'e ilk girdiğinde özgürlüğün değerini öğrenmişti; şu son olayda ise, sı-
nıfları birbirinden ayıran uçurumları görür ve hiç unutmayacaktır ar-
tık. Fransa'daki yönetimin niteliği hakkında düşündüklerini güçlendiren
acı deneyimlerinden de biridir bu.

Nereye gidecektir? İngiltere'ye!

Bu koşulla salıverilmiştir hapishaneden ve öneri de kendisinden gel-
miştir. Uzun bir süreden beri özgürlük ülkesi olarak gördüğü oraya çev-
rilidir gözleri zaten. Paris'teki İngiliz elçiliğini ziyaret edip duruyordu;
Tory'lerce Fransa'ya sürgüne yollanmış olan Lord Bolingbroke'un hay-
ranıydı; Locke'u okumak için İngilizce öğrenmeye başlamıştı. Manş öte-
sine bir yolculuk yapmanın düşü içindeydi özetle. Şövalye de Rohan'ın
attırdığı acılı yola çıkışını hızlandırır.

Bir soyludan yediği darbe, dışından bakıldığında, parlak biçimde
başlayıp sürmekte olan bir gelişmeyi kesintiye uğratmış gibidir; aslın-
da ise, Voltaire'in yeteneğine ve geleceğine yeni boyutlar kazandırma-
nın vesilesi olacaktır.

1726 yılının bir mayıs gününde gemiye biner.

Yeni bir dünyaya, İngiltere'ye gitmektedir.

Üç yıla yakın kalacaktır orada.

II

İNGİLTERE'NİN DERSLERİ

ÇARPICIYDI İNGİLTERE

Voltaire, Londra yakınlarındaki Greenwich'de İngiltere'ye ayak bastığında, Mayıs'ın 10'u ya da 11'i idi. Hayran kaldı ilk bakışta. Greenwich Fuarı'nın açıldığı haftaydı: Irmak, gösterişli gemiler ve yelkenlilerle doluydu hemen hemen; görkemli bir kayığın üstüne kurulmuş kral geçiyordu ve önündeki bir kayıkta da orkestra eşlik ediyordu kendisine. Kıyıda erkekler ve kadınlar, atları üzerinde kurum satarak dolaşıyorlardı; yığınla güzel kız, bayramlık giysileri içinde gezinip duruyorlardı. Voltaire, otuz iki yaşındaydı o sıralar; kızların zarif tavırlarını, ölçülü hareketlerini ve yanaklarındaki pembe tazeliği görüp heyecanlandı.

Ama mümkün müydü heyecanlanmamak?

Fazla beklemeyip Londra'ya geçti ve orada, Fransa'da tanıştığı ünlü bir tacirin, Everard Falkener'in konuğu oldu.

Birkaç ay sürecektir bu konukluk.

Her şeye karşın, başlarda yıkılmış bir haldedir. Aslında, büyük bir düşüş olmuştur yaşamında; Saray şairliği sona ermiş, yurdunda bütün güçlerin kendisine karşı birleştiğini görmüştür; İngiltere'ye gelmiş, parasını yatırdığı iki Londralı bankacının iflasıyla karşılaşmıştır. Darbe üstüne darbe: Yetişmesinde onca emeği geçmiş ablasının ölümünü öğrenir ve arkasından da, uğradığı felaketleri fırsat bilip miras payını aşırıya kalkan "Jansenist kardeş"inin ihanetini. Yabancı bir ülkede yalnız ve hasta bir halde, dostu Thiériot'ya yazdığı bir mektupta, son günlerde seyrettiği *Hamlet* piyesinde, Hamlet'in ünlü monologunu açıklamaya çalışır:

"To be, or not to be", "olmak ya da olmamak"!

Ne var ki, 1726 yılının sonlarında bunalımlı durum sona erer.

Özellikle maddi sorunu çözülmüştür: Karşılaştığı banka iflasında, dostu Falkener imdadına koşmuştur; uğradığı talihsizliği iştince, Kral I. George da 100 İngiliz altını yollamıştır.

Londra'da bilgilenmeye sorup soruşturmaya girer.

Ağustosta, Fransa'ya ivedi bir yolculuk yaparsa da, aklından bir türlü atamadığı Şövalye ve Rohan'la hesaplaşmaktan çok kendi mali işleri içindir.

İlk yaptığı şeylerden biri, kafayı vurup İngilizceyi hakkını vererek öğrenmek oldu. Doldurduğu defterlerden biliyoruz: Dikkatine ilk çarpanlar da muzip sözler! Kısa zamanda öğrendi dili; bir yılın sonunda oldukça kursuz konuşmaya ve yazmaya başlayacaktır. İngiliz edebiyatının en seçkin eserleri, İngilizce olarak elinin altındadır artık. Çok geçmeden yine aynı dilde epik şiir üzerine bir deneme (*Essay on epic poetry*) bile yayımlayacaktır.

Bu olurken, ziyaretler, tanışmalar başlar.

Fransa'daki İngiliz elçisi Horace Walpole'un, ünlü kişilerle ilgili olarak kendisine verdiği tavsiye mektupları vardır; İngiliz edebiyat ve siyaset dünyasının hemen bütün ünlü kişileriyle temas kuracaktır er geç. Böylece, Başbakan Robert Walpole kabul eder kendisini; arkasından da, Newcastle dükü, Düşes Sarah de Marlborough. Sonunda da kralın huzuruna çağrılır; değerli bir saat armağan eder hükümdar kendisine. Bir yıl kadar sonra, *La Henriade*'ın kesin basımını kraliçeye ithaf edecektir (1728).

Öte yandan, Lord Bolingbroke, edebiyat dünyasına takdim eder Voltaire'i; Pope'la, Jonathan Swift'le, Congreve'le, filizof George Berkeley'le, liberal ilahiyatçı Samuel Clarke'la tanışır. Ayrı ayrı yemek yer her biriyle. Hiçbir soyluluk iddiasında değildir ve başkalarında da işitmek istemez bunu. Büyük oyun yazarı Congreve'le tanıştığında, onun kendisinden söz ederken, piyeslerinin önemsiz şeyler olduğunu, aslında beyzadelik şöhretini yazarlık şöhretine yeğleyeceğini söylediğini görünce, Voltaire dayanamaz, sertçe yanıt verir: "Siz de, ötekiler gibi, bir beyzadeden başka bir şey olmamak şansızlığı içinde bulunsaydınız, ben de görmeye gelmezdim sizi!" der.

Arkasından da, Walpole'dan önce İngiliz hükümetlerinin, yazarlara arpalıklar ve aylıklar dağıtmış olduğunu öğrenince, onlarla Fransa'nın en büyük şairinin yazgısını karşılaştırır. Bir soylunun saldırısına uğrayıp üstelik Bastille'e tıklınmamış mıydı kendisi?

Ünlü bir politikacı olan Budd Dodington'un konuğu olduğunda, şair Thomson ve Young'la karşılaşır; okur onları, ama bir şey anlamaz.

Tiyatro'da Shakespeare'i seyrettiğinde allak bullak olur; bir "sevimli barbar" diye adlandıracağı bu büyük yazarın dehasını bütün ağırlığıyla

duyar sırtında. Buradan kalkarak, Fransız trajedisinde kimi değişikliklere girecektir; *Sezar'ın Ölümü*'nü yazarken Shakespeare'in *Julius Caesar*'ından, *Zaire*'i yazarken de onun *Othello*'sundan esinlenecektir. Dahası, "Onu ilk kez ben tanıttım Fransızlara" diye övünecektir ileride.

İngiliz edebiyatında derinlemesine girdikçe, başka yazarlara da yayılacaktır esinleniş: Bolingbroke'un kitabını okuduğunda, sosyal reform için en iyi çerçevenin bir aydın monarşi olduğu inancını –olasıdır ki– ondan edinecektir. Milton'u okuduğunda, şunun farkına varır hemen: Şeytan, *Yitirilmiş Cennet*'in gerçek kahramanıdır. Swift'i okuduğunda, "Rabelais'den alabildiğine üstün" dediği bu yazardan belli bir yergi sanatını öğrenmiş olsa gerek; ileride yazacağı *Micromégas*'da, *Gulliver'in Yolculukları* yeniden çıkacaktır ortaya. Aynı şeyi, Pope'un *İnsan Üstüne Deneme*'si için de söyleyebiliriz: Voltaire, *İnsan Üstüne Deneme*'sinden ondan esinlenmiştir. Hem onun *Eleştiri Üstüne Deneme*'sini, Boileau'nun *Şiir Sanatı*'ndan çok daha ileride bulmuştu. Bunun gibi, Dryden'le, daha şiddetli bir dram anlayışına varır; Addison da, Caton'uyla, trajediyi ahlakı bakımdan yükletme, bu yolla açıkça bir felsefe tezi ortaya atma düşüncesine götürür onu.

Ne var ki, edebiyattan çok daha fazla, bilim ve felsefedeki gelişmeler çarpar Voltaire'i.

Gerçekten, Voltaire'in adım adım keşfettiği İngiltere, göz alıcı bir bilim ve felsefe etkinliğine de sahneydi. Francis Bacon'ın (1561-1626) adı havada hâlâ dolaşıyordu ve öncülüğünü yaptığı "tümevarım yöntemi" her alana egemen olmuştu. Thomas Hobbes (1588-1679), Rönesans'ın kuşku-culuğu ile ustasının uygulamacı anlayışını öylesine mutlak ve cesur bir maddeciliğe ulaştırmıştı ki, Fransa'da olsaydı şehit mertebesine erişirdi. John Locke (1632-1704), ruh kelimesini bir kez olsun ağzına almadan, psikoloji çözümlemesi üstüne bir şaheser (*İnsan Anlayışı Üstüne Deneme*) yazmıştı (1689). Toland, Collins, Tyndal ve onlar gibi düşünenler, Tanrıya olan inançları üzerinde ısrar ederken, yerleşik Kilisenin bütün öğretilerini yeniden tartışmaya açmışlardı. Dahası, Isaac Newton (1642-1727) gelip geçmişti dünyadan; sentezi coşkuyla karşılanmıştı İngiltere'de, o kadar ki Pope şöyle diyecektir bir gün: "Doğa ve doğanın kanunları gecenin karanlığı içindeydiler. Tanrı buyurdu: Newton olsun ve ışık oldu!"

Voltaire'i çok daha fazla ilgilendirir bu gelişmeler; her yanı dolaşır merakı, fizikten aşılamağa değin, her konuya dikkat kesilir. Bilim, o güne kadar kafasını kurcalayıp durmamıştı pek; şimdiyse, aklın temel eseri ni ve en etkili silahını onda görür. Öte yandan, İngiltere'ye hareket etmeden önce de, Tanrı'ya her türlü din ve dogmanın dışından bakan görüşe varmıştı gerçi; Rabelais'den, Montaigne'den, Gassendi'den, Fontenelle'le Bayle'den kuşku sanatını öğrenmişti. Düşüncesinin, İngilizcede paylaşıldığını fark eder; kitaplığı onların eserleriyle dolup taşacaktır. Nükte ve alaydan ibaret Montaigne usulü serüvenci bir felsefecilikten, Bacon'ı, Locke'u Shaftesbury'i okuyarak, sistemli düşünceye, belirli sorunlara, yöntemli araştırmalara geçer. Locke'un etkisini daha da fazla duyar üzerinde; zihnin ilk gerçekçi incelemesine girişmiş bir düşünür över onu. Özetle, o güne değin sezileri vardı sadece; şimdi, bir öğreti edinmiştir.

Newton'la özellikle ilgilenir.

İngiltere'ye vardığından kısa bir süre sonra, Newton ölür. Voltaire da katılır cenaze törenine. Bu kendi halinde İngiliz bütün bir ulus çapında gösterilen derin saygı, dahası, bir bilginin Westminster Kilisesi'ne gömülmesinin hiçbir tepkiyle karşılaşmamış olması pek duygulandırır kendisini. Hep hatırlayacak ve hatırlatacaktır bunu. "Kısa bir süre önce" diye yazar, "seçkin bir toplulukla, şu sıradan ve ciddilikten uzak sorun tartışılıyordu: Sezar, İskender, Timurlenk, ya da Cromwell'den hangisi daha büyüktür? Birisi, elbette Isaac Newton'dur bu, diye yanıtladı. Haklıydı da. Aklımızı, zorbalığa dayanıp boyunduruk altına alanlara değil, doğrunun gücüne dayanıp onu egemen kılan insana saygı duymalıyız" (*Felsefi Mektuplar*, XIII). Voltaire, Newton'un eserleri üstüne sabırlı ve derinlemesine çalışmalar yapacak ve onun teorilerinin başlıca yayımcısı olacaktır Fransa'da daha sonra.

Descartes'ın yerini de Newton alacaktır.

HER ŞEYDEN ÖNCE ÖZGÜRLÜK

Ancak, Voltaire'i daha da hayran bırakan, İngiltere'deki özgürlük havasıydı. İşte, bir halk ki, kendine özgü bir kamuoyuna sahiptir; bir halk ki, dinini reforma tabi tutmuş, kralını asıp dışarıdan bir yenisini getirmiş

ve Avrupa hükümdarlarının herhangi birinin iktidarından çok daha sağlam bir parlamento kurmuştur. Ne Bastille vardır burada, ne de tembel saray ve çevresinin, soylu olmayan düşmanlarını sorgusuz sualsiz alıp içeriye tıktıkları kral fermanları; ve ne mezhep baskısı, ne tarikat zorlaması!

İçinde, Tanrı'ya ya da dine karşı kuşku ve yadsımanın da yer aldığı bir düşünce özgürlüğü vardır. Pope Yaradancıdır; Bolingbroke, inancını toptan yitirmiştir; Woolston, İsa'nın mucizelerine karşı yazılar yayımlamıştır. Ama düşüncelerinden dolayı hiçbiri de hapsedilmemiştir. Yerleşik dine karşı olan tarikatların yararlandıkları hoşgörüye hayran olmamak elde değildir; 1689 yılından beri alabildiğine de artmıştır dinde hoşgörü. Voltaire, en cesur tarikat olarak Quaker'lere ilgi duyar; gülünç kılıkları ve kurucularının bağnazlığına karşın, Hristiyanlığın asıl ruhunu onlarda bulur. İçlerinden birini tutar ziyaret de eder: Daha iyi bir yaşamın arkasında koşan işadamlarıdır bir bakıma bunlar; ayrıca Pensilvanya'nın, sınıfsız, savaşı, düşmansız bir ütopya ülkesi olduğunu öğrenip sevinir.

Hayranlığını hep sürdürecektir onlara.

Bütün bunlara bakıp, Fransa'da Madam de Deffand'a şöyle yazacaktır: "Ne kadar seviyorum şu İngilizleri; düşündüklerini söyleyen bu insanları nasıl seviyorum!"

Yıllar sonra *Felsefe Sözlüğü* adlı ünlü eserini kaleme aldığı anda, Hükümet maddesinde, şunları söyleyecektir İngiltere hakkında:

İşte yasaların sonunda vardıkları nokta: "Her insana, hemen hemen bütün monarşilerde ellerinden alınmış olan tüm doğal hakları yeniden vermek." Bu haklar şunlar: Kişilik, mülkiyet, kalemle ulusa seslenme bakımından tam özgürlük; bir suç işlendiğinde, bağımsız insanlardan oluşan bir jüriye yargılanmak; hangi suç olursa olsun, ancak kanunun açık hükümlerine göre cezaya çarptırılmak; yalnız Anglikanların sahip oldukları işleri görmekten vazgeçmek koşuluyla, istenilen dinde – barış içinde – ibadet etmek.

Aslında, İngiltere'deki özgürlüğün sınırlarının bilincindedir Voltarie. Dinde özgürlüğün tam olmaktan uzak olduğunu biliyordu. Kraldan söz ederken ileri geri konuşmuş "Mr. Shipping" in tutuklandığını kaydeder not defterine. Parlamantonun iki kanadından her biri, Parlamento üyelerine ilişkin hoş gitmeyen açıklamalarda bulunduklarında, yazarları yargılabiliyorlardı; Adalet Bakanı, tiyatro oyunlarına izin vermeyi reddedebiliyordu; Daniel Defoe, alaylarla dolu bir yergi yazısından dolayı, halka

teşhir edilmiştir. Bununla beraber, Voltaire, İngiliz yönetiminin, eksiklikleri ne olursa olsun, yaratıcılığı destekleyip yürekletirmek amacıyla, yaşamın her alanında halka yeterli bir özgürlük payı ayırdığı inancındaydı.

Ticarete de böyleydi: Görece bir özgürlükten yararlanıyordu tacir orada; örneğin Fransa'da tacirleri onca sıkıntıya sokan geçit hakları yoktu İngiltere'de. Yönetimde yüksek görevlere getirilerek işadamları onurlandırılıyorlardı da; nitekim, dostu Falkener, İstanbul'a elçi olarak atanmıştı. Nasıl ki, ünlü bir yazara, Addison'a bakanlık verilmişti. Voltaire, kendisi de işten anlayan bir kimse sıfatıyla, İngilizlerin pratik yanını; olaylara, gerçekliklere, yararlıya karşı duydukları saygıyı; örflerindeki, hatta gönenç içinde olsalar da giyinişlerindeki yalınlığı seviyordu. Ne kadar da farklıydılar Fransızlardan! Yerinde duramayan, pratik ve düşüncelerinde cesur İngiliz, uygarlaşmış, ama dirilikten yoksun Fransız "kibar kişi"sinden çok daha üstün bir insan olarak görülüyordu ona. Özellikle İngiliz burjuvazisini seviyordu. Bir koşutluk kuruyordu İngilizlerle biraları arasında; Üstte köpük dipte tortu vardı; ama ortadaki bölümü enfesti!...

12 Ağustos 1726 tarihli bir mektubunda şöyle yazar bir dostuna: "İçimden geçene uyabilseydim, sadece düşünmeyi öğrenmek bakımından burada yerleşir kalırdım. İnsanı aşağılatan hiçbir korkuya kapılmadan, özgürce ve soyluca düşünülen bir ülke burası." Ve o coşkuyla dostu Thiériot'yu, özgürlük aşığı, kültürlü, zeki, yaşamı ve ölümü de umursamayan bir ulusu, bir filozoflar ulusunu gelip görmeye çağırır.

Bu İngiltere hayranlığını karartan kimi olaylar olmadı değil; örneğin, bir ara, Başbakan Walpole hesabına dostları Tory'ler aleyhine çalışan bir casus olup olmadığı kuşkusu altında kaldı. İngiltere'de Wigh'lerin iktidarda, Tory'lerin de muhalefette olduklarını hatırlatmış olalım. Aslı olmadığı ortaya çıkınca, Voltaire, Londra'daki aristokratlar ile *intelligentia* arasında büyük bir sempati topladı. İngiltere'de *La Henriade*'ı yayımlamaya karar verdiğinde, hemen hemen bütün edebiyat çevreleri, bu arada Kral II. George ile Prenses Caroline ve başka saraylılar, basımını paraca desteklediler. Kitap yayımlandığında da (1728), Voltaire, o arada kraliçe olan Caroline'e ithaf etti onu; içinde kralı da okşayan bir iki cümle vardı ithafın. Nasıl hatırlamaz olurdu? Bu eserini, vaktiyle XV. Louis'ye ithaf etmek istemişti ve reddedilmişti. Kral, 100 sterlinlik bir bağışla yanıt verirken bu davranışa, saraya yemeğe de çağırdı onu. Fiya-

tının yüksekliğine karşın, kısa bir sürede üç basım yaptı kitap. Voltaire, bu basımdan 150.000 franklık bir kazanç sağladı. Bu paranın bir bölümüyle, İngiltere'deki birçok Fransız'a yardımda bulundu; geri kalanıyla da, akıllıca yatırıma gitti ve ileride zenginliğinin kaynağından bu hatırı sayılır kazancın olduğunu söyleyecektir. İngiltere'ye karşı minnettarlığını da hiçbir zaman unutmayacaktır.

Ne var ki, düşünce dünyasıdır asıl borcu!

Şu nokta tartışılmıştır. Voltaire, hakkında hiçbir fikre sahip olmadığı gerçekleri mi keşfetti İngiltere'de ve böylece derin bir değişime mi uğradı orada?

Her iki görüşün de üstünde durulmuştur.

Bugün kabul edilense şu: Voltaire, İngiltere yolcuğundan önce, Bolingbroke gibi İngilizleri tanımış ve Fransızcaya çevrilmiş kimi eserleri okumuştur gerçi; bunun gibi, toplum, hoşgörü, özgürlük üstüne kimi "felsefi" görüşlere varmıştı kişisel çabasıyla; ancak öyle de olsa, 1726-1728 bilecek bir durumda değildi. Bununla beraber, tanımak gerekiyordu Newton'u, Locke'u ve Tanrı'ya dinle dogmanın dışında bakan İngiliz düşünürlerini; o da gelip, kendi yurtlarında tanımıştı bu bilgin ve düşünürleri.

Çantasında onların kitaplarıyla dönecektir Fransa'ya.

Newton'la Locke'u yayıp duracak Fransızlara; Kilisenin rezilliklerine, daha da genel olarak *Alçak*'a savaş açtığında da, ihtiyaç duyacağı barutun bir bölümünü, Tanrı'ya her türlü din ve dogmadan bağımsız bakan işte bu İngiliz düşünürleri sağlayacaktır ona.

Özetle, İngiltere Voltaire'i yaratmadı; onu aydınlatıp donattı sadece.

Yalnız bu da değildi: İngiltere'de, bir uygarlık deneyiminden geçmişti deyim yerindeyse: Ülkenin asıl gücünün ticaretten geldiğini, Fransa'nın geleneksel düşmanlarının düşünce alanındaki üstünlüğünün dinde hoşgörüden ve İngiliz filozoflarının pratik akılcılığından doğduğunu yerinde görürken, bütün öteki İngiliz kurumlarını da tanımıştı. İngiltere'yle karşılaştırıldığında, neydi XV. Louis'nin devleti? Geri kalmış, boş inançlarla dolu işe yaramaz ilahiyat tartışmalarıyla çalkalanan, ilerleme yeteneğinden yoksun bir ülke!

İşte, Naipliğin bağlaşıklık kurduğu bu İngiltere'yi tanımanın önemini kavramıştır Voltaire. İngiltere, II. Charles zamanında, XIV. Louis Fransa'sı-

nı, iyi kötü görüp öğrenmişti; şimdi sıra XV. Louis Fransa'sınındı, 1680'den 1760'a değin, o ders alacaktır İngiltere'den. Başı da Voltaire çeker bu konuda; nitekim yurda döndüğünde, ilk yaptığı şeylerden biri, İngiltere, bu "Akıl Adası" üzerine bir kitap yazıp yurttaşlarını uyarmak, daha doğrusu utandırmak olur. *Felsefî Mektuplar* ya da *İngiliz Mektupları* diye anılan bu eserlerden ileride bahsedeceğiz.

Şunu da hatırlatalım hemen: Bu kuşak içinde, tek aracı Voltaire olmadı: Montesquieu, Abbé Prévost, Buffon, Raynal, Morellet, Lalande, Helvétius, Rousseau, İngiltere'ye geldiler; başkaları da gelmeseler bile yeterince İngilizce öğrenip İngiltere'deki görüşlerin taşıyıcısı oldular.

Her şeye karşın, Fransa'ya dönmek istiyordu Voltaire. İngiltere bira-ya benziyordu, ama Fransa şaraptı. Ülkesine dönebilmek için birçok kez izin istedi. Öyle görünüyor ki, bir kırk gün Paris'e gelmemek koşuluyla, bu izin verildi kendisine, İngiltere'yi terk ettiği tarihi kesinlikle bilemiyoruz; bir olasılıkla, 1728 sonbaharı olmalı. 1729 Mart'ında Saint-Germain-en-Laye'deydi, 9 Nisan'da da Paris'te.

Düşüncelerle doluydu kafası ve dünyayı değiştirme arzusuyla yanıp tutuşuyordu...

III

YIKICI BİR YAZAR
DOĞUYOR

YENİDEN PARİS'TE

Üç yıl sonra yeniden Paris'tedir Voltaire.

1728 yılının sonlarında ya da 1729'un başlarında İngiltere'den döndüğünde, Paris'ten on beş kilometre kadar uzakta olan Saint-Germain-en-Laye'de kaldı. Fransa'dan, giderek başkentten sürülmesi kararının yarı resmi olarak iptal edilmesini sağlamak amacıyla, dostlarını harekete geçirdi oradan; dostları da, bunu başardıkları gibi, kralın vaktiyle bağlamış olduğu aylığı bile yeniden bağlattılar.

Nisanın başlarında Paris'e gelmiştir.

İngiltere'de gördükleri, duydukları ve edindikleriyle donanmış ve bilmiş olarak, bir beş yıl, şaşırtıcı bir etkinlik içinde olacaktır orada; Paris'in yaşamı içine yeniden dalacak, sosyetesini ağır ağır tekrar fethedecek, bu kentin şarabı akacak damarlarından ve havası canlılık getirecektir kalemine.

Ve bu beş yıl boyunca, yazma özgürlüğünü güvence altına alacak araçları iyiden iyiye belirler. Biri, gizliliktir bunun: Eserlerinin basımında ve yayılmasında bu yolu izleyecektir genellikle; ötekisi de, kendisine maddi gönenç, giderek zenginlik sağlayacak olan spekülasyon!

Nitekim, Paris'e geldiğinin daha ilk günlerinde, bir kabul gününde, Paris Belediyesi'nin bir piyango düzenlediğini ve matematikçi Condamine'nin bir piyangoğunun bütün biletlerini alacak olan kimsenin bir servete kavuşacağını hesaplamış olduğunu işitir. Durur mu Voltaire? Hemen, bankacı dostlarından ödünç para edinir ve gidip bütün biletleri satın alır ve sonuç da söylendiği gibi olur. Genel yönetici ödemeyi reddetse de, dava açar Voltaire, kazanır ve bir serveti cebine indirir.

Aradan çok geçmeden, 1729'da Lorraine dükünün arazisi ile ilgili hisse senetleri çıkardığını duyar. Voltaire, Paris'ten Nancy'ye, üç yüz elli üç kilometrelik yolu –o günkü araçlarla– bir gün ve iki gecede aşarak ulaşır ve söz konusu senetleri satın alıp yüklü bir kazanç edinir onlardan da.

Şair ve filozof Voltaire'e para babası Voltaire bakacaktır artık!

Ve arkasından, yazacağı eserler için tezgâhını kurar.

Yıl 1730'dur.

Korkunç bir olay olur o sırada: Pek ünlü bir tiyatro sanatçısı olan Adrienne Lecouvreur ölür ve Hristiyan geleneklerine aykırı olarak kutsanmadan gömülür; daha doğrusu, çöplüğe atılır ölüsü. Öfkeden çılgına dönen Voltaire, kiliseyi, yeren pek acı bir şiir yazar ve ruhbanın “korkunç dinsizlik” diye nitelendirmesi üzerine de, Rouen'e kaçar.

Kilise'nin eşek arılarının çevresinde vızıldamalarına kulak asmadan, 1730 Aralıkta, *Brutus* adlı oyununu sahneye koydurtur. Marcus, Junius Brutus, Romalı ünlü tarihçi Titus – Livius'a göre, kral Tarquinius'u tahtından kovup Roma'ya, Cumhuriyetin gelmesinde katkıda bulunmuştu. Böylece piyes, kralların dokunulmazlıklarına karşı çıkıyor ve halkın hükümdarı değiştirme hakkını ilan ediyordu. Ne var ki oyuncular, piyeste aşka hiç yer verilmediğinden yakınırken, seyirciler de bunun boş bir yenilik olduğu görüşüne kapılanırlar. Öyle olunca da eser, on beş temsilden sonra afişten indirilir. Tarihin cilvesine bakınız: Altmış iki yıl sonra, oyun yeniden konacaktır sahneye ve büyük başarı sağlayacaktır. Olan ne midir o sıralar Paris'te? XVI. Louis'nin giyotine çıkarılıp çıkarılmamasının tartışması yapılmaktadır...

Bu trajedisini, yine Shakespeare'nin soluğundan bir şeyler kattığı başka oyunları izleyecektir. 1732'de *Zaïre*, 1734'te *Adelaide du Guesclin*, 1735'te *Sezar'ın Ölümü*, 1736'da *Alzire ya da Amerikalılar* sahneye konacaktır. Ne var ki, içlerinde sadece *Zaïre*, büyük bir başarı sağlayacaktır.

Bütün trajedileri içinde, Voltaire'nin en ünlü ve belki de yaşayan tek eseri budur; aradan geçen zamanın zevkte ve beğenide yarattığı değişiklikler, başta da, yazarımızın Shakespeare'den kimi yenilikleri alsa da yakasını Racine'den kurtaramamış olması, öteki oyunlarını unutturmuş durumda.

Zaïre, Haçlılar döneminde, daha çocukken Müslümanlarca esir edilen ve sonra İslam inancı içinde yetiştirilen bir Hristiyan kızının öyküsüdür. Kızın, Fransa üstüne, doğduğu ülkenin orası olduğunu bilmekten başka fazla bir bilgisi yoktur. Kudüs'te, Sultan Orosmane'in sarayında bir güzellik anıtıdır kız. Sultan, dayanamaz âşık olur kendisine, o da ona; oyunun başlarında, *Zaïre*, Orosmane'in eşi olacaktır yakında. Bir başka Hı-

rıstıyan kız Fatıma, bir Hıristıyan olduğunu unuttuğu siteminde bulunur kendisine. Zaïre'in ağzından, dinsel farklılıklarda coğrafyanın belirleyici olduğuna işaret eder Voltaire: "Paris'te Hıristıyan olan, buralarda Müslüman'dır!" der. Ve "eğitim-öğretimdir belirleyen her şeyi; babalarımızın eli, zayıf yüreklerimize neyi kazımışsa odur kalan!"

Voltaire, bilinçli olarak, Orosmane'ı, sabır dışında, bütün erdemleri kendisinde toplamış bir kişi olarak gösterir. Bir Müslüman'ın, herhangi bir Hıristıyan kadar iyi bir davranış içinde olabileceğini görmekten pek kızmış olsa gerek Hıristıyanlar; sultan da bir Hıristıyan'ın iyi olabileceğini fark etmenin şaşkınlığı içindedir. Orosmane, bir harem kurmayı reddeder ve tek karılığa bağlı kalır. Ne var ki, Voltaire, oyunundaki Hıristıyan kişilikler karşısında da adaletli olmak ister; gerçek bir Hıristıyan insanın güzelliği üstüne pek içten dizeler yazar.

Bir Hıristıyan olan Nérestan da, çocukluğundan beri tutsaktır ve Zaïre'le beraber büyür. On Hıristıyan tutuklu için fidye ile döneceği vaadiyle, salıverilir. Gidip döner, istenen parayı tamamlamak için kendi servetini de katar. Orosmane, onu ödüllendirmek için on yerine yüz Hıristıyan'ı serbest bırakır. Zaïre'le daha önce Kudüs'ün Hıristıyan kralı olan Lusignan'ın (1186-1187) onlar arasında olmadığını görüp acı çeker Nérestan. Zaïre, Lusignan'ın da salıverilmesini ister Orosmane'dan, sultan kabul eder. Yaşlı kral, Zaïre'in kendi kızı, Nérestan'ın da oğlu olduğunu fark eder. O andan başlayarak, genç kız, yüce gönüllü sultana karşı duyduğu aşkla, babası, kardeşi ve dini karşısındaki dürüstlük arasında gider gelir. Lusignan, Orosmane'ı ve İslam'ı terk etmeye zorlar kızını. Onun, Orosmane'la evlenmek niyetinde direttiğini görünce, Nérestan, öldürmeye kalkar; sonra cayar düşüncesinden, ancak vaftiz olmasında direnir, kız da kabul eder. Nérestan, tören saat ve yerini belirten bir pusula yollar ona; Orosmane, Nérestan'ın Zaïre'in kardeşi olduğunu bilmediğinden bu çağrıyı bir aşk mektubu olarak yorumlar yanlışlıkla. Sözleşilen yerde Zaïre'i yakalar ve kılıcıyla öldürür; ancak, âşık diye bellediği iki insanın aslında birbirinin kardeşleri olduğunu anlayınca da, kendi canına kıyar.

Oyunun, zekice kurulup sürdürülen entrikası, akıcı ve kulağı okşayan dizelerle sunulmuştur. Kimi duygusal parçalar abartılmış görünse de bugün, Paris'in, Zaïre'le Orosmane'dan niçin etkilendiğini ve oyun sarayda

tekrarlandığında melankolik kraliçenin neden hüngür hüngür ağladığını anlamak mümkün. Ayrıca, piyesin taşıdığı kimi nitelikler, karanlıkta öç saatinin gelmesini bekleyen bir kıskacıta olduğu gibi kimi çarpıcı sahneler, Voltaire'in, romantik dramın bir öncüsü sayılmasını da güçlendirir durumda günümüzde. Eser, pek çabuk yabancı dillere çevrilip İngiltere'de, İtalya'da ve Almanya'da oynandı. O andan başlayarak da, Voltaire, Corneille'le Racine'e yaraşır bir mirasçı, o yüzyılın en büyük Fransız şairi olarak alkışlandı. Bu da, o sırada Brüksel'de sürgünde yaşayan Fransız şairi Jean-Baptiste Roccusseau'nun hoşuna gitmedi; *Zaïre* hakkında görüşünü belirterek, onun "kaba ve yavan... acımayla inançsızlık karışımı bir piyes" olduğunu söyledi. Voltaire, 1733'te, *Zevk Tapmağı* adını taşıyan manzum uzun bir deneme yazarak karşılık verecektir ona; orada, Rousseau'yu yerden yere vururken, Moliere'i yüceltecektir. Yeni düşmanlar da kazandıracaktır kendisine bu.

İngiltere'den dönüşü izleyen bu yıllarda, çevrede yankılar yapan bu eserler bir yana bırakılırsa, Voltaire'in yazarlık yaşamında asıl üzerinde durulması gereken bir büyük değişiklik vardır ki, o da şudur: O zamana kadar, sadece bir şairdi Voltaire ve kendisi de yalnızca bir şair olmayı istemişti. Onun, nesirde de kalem oynatmaya başladığını görüyoruz artık. Bu türde, ilk önemli adım olarak da, 1731'de *XII. Charles'in Tarihi*'ni yayımlar.

Voltaire'in tarihe yönelişini ve edebiyatta yeni bir türü denemeye giriştiğini gösteren bu kitap, büyük bir asker olan İsveç Kralı XII. Charles'ın (1682-1718) yaşam öyküsüdür. Eser, aslında iki büyük insanın kişiliğinde, iki eylem tipini karşılaştırır ve bir değerlendirmeye gider: Bir yanda, bir askeri deha, bir fatih olarak XII. Charles vardır; öte yandan ise, cesur reformlarıyla yeni Rusya'yı yaratmanın kavgasını veren Büyük Petro!

Hangisinin eylemidir uygarlığa katkısı olan?

Voltaire bu karşılaştırmada, fatihin karşısına gerçek devlet adamını getirip koyar ve tarihte, büyük adamların, savaşçılıklarıyla değil uygarlığa olan katkılarıyla öne çıktıkları sonucuna varır.

İngiltere örneğiyle de uyumludur bu görüş.

Voltaire, kitabını bastırmadan önce, usule uyup, yayım için gerekli izni almıştı kraldan. Konunun, XV. Louis'yi ya da Kiliseyi yaralayıcı bir yanı da yoktu pek; eserde, babası Stanislas'a alabildiğine sıcak yaklaşıldığı için

krallığın hoşuna da gidecekti. İki bin altı yüz nüsha basılmıştı ki, hiçbir uyarıda bulunmadan, krallığın izni kaldırılır birden ve basılan nüshaların tümüne el konur; bir teki, Voltaire'in elinde kalmıştır. Voltaire, yetkililer nezdinde protestoda bulunur; kendisine verilen bilgi şudur: Dış politikada bir değişikliğe gidilmiştir; XII. Charles'ın hasmı ve kurbanı olan ve Polonya'nın kralı unvanını hep taşıyan Güçlü Auguste'ün hoşuna gitmek gerekiyordu. Ne var ki Voltaire, yasağı bilmezlikten gelmeye karar verir; kılık değiştirip Rouen'e gider, bir "İngiliz Lordu" diye kendini tanıtır beş ay kalır kentte ve kitabının gizlice basımıyla uğraşır. Eser, 1731 Ekim'inde çıkar; serbestçe satılmakta ve hayal ürünü bir öykü olarak okunmaktadır.

Voltaire, bu kitabını hazırlarken, yalnız belgelere dayanmakla yetinmemiş, kendisine ilk elden bilgi verecek yığınla önemli kişiyi de bulup konuşmuştur onlarla. Eser yayımlandığında yapılan kimi eleştirileri, sonradan çıkan kimi anılarda üstünde durulan noktaları da göz önünde tutarak, Voltaire, düzeltmelere gidecektir tarihinin yeni basımlarında. Ama ne olursa olsun, bu kitap, yalnız derin bir inceleme eseri olmakla kalmadı; konunun ele alınışı, rengi ve biçimiyle bir sanat eseri olarak da kendini kabul ettirdi. Çok geçmeden, bütün kültür Avrupa'sı, *XII. Charles'ın Tarihi*'ni okumaya koyulacak ve Voltaire'in şöhreti o güne değin ulaşmadığı bir yaygınlığa ve saygınlığa kavuşacaktır.

1732 Mayıs'ında da, *XIV. Louis'nin Tarihi*'ni yazmayı tasarladığından söz edecektir ilk kez.

Voltaire'in yaşamı, o sıralar, Paris'le Rouen arasında da paylaşılmış haldedir: Rouen'de, Madam de Bernières beklemektedir kendisini, bir de sevimli Cideville ile filozof Formont. Rouen'den ilk dönüşünde (5 Ağustos 1731), Kontes de Fontaiene – Martel, Palais Royal yakınındaki konağına çağırmış Voltaire'i; kendisinden o denli hoşlanmıştı ki kontes, 1733 Mayıs'ına değin, Paris'te kaldığı yer o konak olacaktır. Kontesin, akşamları yemekli edebiyat toplantılarına –tarifsiz– bir canlılıkla başkanlık ediyordu. Voltaire ve onun özel tiyatrosunda piyesler, özellikle de kendi oyunlarını koyuyordu sahneye. Rameau'nun *Samson*'u için güfteyi belki o konaklama sırasında yazdı (1732); bir olasılıkla, kontesin Fransız Tiyatrosu'ndaki locasından seyretti *Eriphile* adlı oyunun başarısızlığını (1732) ve *Zaïre* adlı trajedisinin baş döndürücü zaferine de oradan tanık oldu belki.

Kontes ölünce, Paris'te Long-Point sokağındaki bir eve taşındı Voltaire. Dış ülkelere tahıl satımı üstüne bir işe girdiği sırada, ticarete roman da karıştı ve 1733 Haziran'ında Madam du Châtelet'ye rastladı. Yaşamı, o andan başlayarak bu kadınıninkine karışacak ve onun ölümüne değin sürecek bir büyük ortaklık doğacaktır ararında.

Madam du Châtelet, yirmi altı yaşındaydı o yıl, Voltaire ise otuz sekiz; o tarihe kadar pek hareketli bir yaşamı olmuştu kadının. Bir baronun kızıydı ve olağanüstü bir eğitim görmüştü. On iki yaşındayken, Latince ve İtalyanca biliyor, güzel şarkı söylüyor ve klavsen çalıyordu; on beş yaşında Vergilius'un *Aeneas*'ını – manzum olarak – Fransızcaya çevirmeye başladı; daha sonra İngilizce öğrendi ve ünlü matematikçi Maupertuis ile matematik çalıştı. On dokuz yaşındayken, otuzundaki Marki Florent Claude du Châtelet-Lomont'la evlendi; üç çocukları oldu bu evlilikten. Ne var ki, karı-koca birbirlerini görmüyorlardı pek: Marki, genel olarak alayıyla birlikte yaşıyor, markiz de sarayda kalıp büyük paralarla kumar oynayarak ve aşk deneyimlerine girişerek vaktini geçiriyordu. İlk aşığı kendisini terk ettiğinde, zehir içmiş, ancak kuvvetli bir kusturucu sayesinde kurtarılmıştı yaşamı. Bu kez deneyimli bir kadın olarak hareket etse de, bir başka âşık, bütün Fransa'nın tanıdığı – bir günü ötekine uymayan – Dük de Richelieu kendisini terk edip acı çektiymişti.

Voltaire, bir akşam yemeğinde rastladı markize; allak bullak olmadı gerçi, ama matematik, astronomi ve Latin şiirindeki bilgisine bakıp hayran kaldı daha çok. Bedence görünüşü dayanılmaz değildi. Hakkında söylenenlerden ve çizilmiş birkaç portresinden, erkeksi bir tip olduğunu çıkarıyoruz. Ondan olacak, güzelliğinin daha çok sert çizgilerini yumuşatmak için, kadınların başvurduğu her türlü yapay araca o da başvuruyordu. Bu süslenmiş merakını, Voltaire gülücüklerle karşılıyordu; onu asıl hayran bırakan, giderek âşık eden, markizin bilime ve felsefeye karşı duyduğu coşkuydu. Bu kadın, Paris'in ve Versailles'ın fırtınalı yaşamında bile, oyun masasını terk ederek gidip Newton'u ve Locke'u inceleyebiliyordu. Newton'u sadece okumuyor, anlıyordu da; nitekim, büyük bilginin *Principia Mathematica* adlı eserini Fransızcaya çeviren o oldu. Voltaire, aynı kadında hem çalışma arkadaşını, hem de aşığını bulmuş olmaktadır mutluydu. Kadın da mutluydu: Kocası marki iç karartıcı bir insan-

ken, Voltaire “her yönden onca sevimli bir yaratık”, “Fransa’nın en güzel süsü” idi ona göre. Voltaire’de, aşkına hayranlığı da ekleyerek, “kadın olmaktan başka eksikliği olmayan büyük insan” diye nitelendiriyordu mar-kizi. O ise, eşitliğin, aslında zihni bir eşitlik olduğuna inandıracaktır Vol-taire’i. Kendisinin evli olması engel değildi bir ortaklığa: O günkü âdetler, özellikle aristokrat sınıfın evliliklerinde, erkek olsun kadın olsun, bir âşık edinmeyi hoşgörüyü karşılıyordu; hele kadının seçtiği, yalnız bir âşık de-ğil bir dehayısa üstelik, herkes bağışlıyordu kadını.

Olayların akışı, her iki sevgiliyi uzun yıllar aynı çatıyı paylaşmaya götürecektir.

Olayların akışı ise birden hızlanır.

“FELSEFİ MEKTUPLAR”

Voltaire’in İngiltere’de üç yıla yakın sürgünlüğünün izlenimlerini özet-leyen eserinden, *Felsefi Mektuplar* ya da *İngiltere’den Mektuplar*’dan daha ön-ce söz etmiştik. Bunlar, aslında İngiltere’deyken yazıp dostu Thiériot’ya gönderdiği mektuplardı Voltaire’in. Hiç kuşkusuz, içlerinden kimisi, ad-resine ulaştıktan sonra, Fransa’da elden ele dolaşıyordu. Şimdi, bir uy-gun anı kollayıp, onları kitaplaştırmaktı önemli olan, Fransa’ya döndü-ğünde, bunu hemen gerçekleştirmeye cesaret edememişti. Voltaire; nite-kim yayımlandığında da, başına işler açacaktır.

Böylesi bir kitap, önce Londra’da – İngilizce olarak – 1733 yılında çı-kar ve adı da *Letters on the English*, yani *İngilizler Üstüne Mektuplar*’dır. Mek-tupların Fransızca olan asıllarını bir araya getirip Fransa’da bastırmak ise, yazarı için de yayıncısı için de tehlikeli olurdu. Voltaire, kimi parça-ları ayıkladı içlerinden ister istemez ve kalanını yayınlamak için hükü-metten izin elde etme girişiminde bulundu. Ne var ki; reddedildi istemi. Öyle olunca da, Rouen’de, yeniden gizlice bastırma yoluna başvurmak kalıyordu. Yayıncı Jore, kitabı, 1734 Nisan’ında *Felsefi Mektuplar* adıyla basar; ancak dağıtımı – belki de Voltaire’in hatırlatmaları üzerine– er-teleyip dursa, ucun ucun yollamaktadır Paris’e. Bu arada, bir korsan ya-yıncı kitaptan çok sayıda basıp piyasaya sürünce, zaten sabırsız bekle-yen Jore da kitabı dağıtmak zorunda kalır. O sırada Voltaire’le Madam

du Châtelet, Richelieu'nün düğününde bulunmak üzere, Paris'ten yetmiş kilometre uzakta Montjen şatosundadırlar.

Kitap, Paris'e de girmiştir ve hop oturur hop kalkar herkes.

Yenir yutulur yanı yoktur eserin!

Neymiş, Locke'la Newton Descartes'a üstünmüş filozof olarak ve Shakespeare de çok büyük bir yazar mı! Nasıl olur? Fransa'nın düşmanı sapkın bir ulusun cehennemlik çocukları değil mi bunlar? Neymiş, göğşe "arzu ettiği yoldan" çıkan, yeryüzünü etkinlikleriyle dolduran özgür, özgün ve düşünen insanların ülkesiymiş İngiltere! Bak hele nasıl da karalıyor kendi yurdunu!

Nefretle karşılaşır Voltaire'in tavrı.

Öte yandan, İngiltere'de kimi tarikatlara yazarın fırlattığı oklar, dolayısıyla Fransız Katolikliğini de kalbura çevirmektedir. Bitmedi: Voltaire, İngilizce basımda olmayan bir metin eklemiştir kitaba: *Pascal Üstüne Düşünceler* adını taşıyan bu yeni metin, doğrudan doğruya Hristiyanlığın kendisine saldırmaktadır. Ayrıca özlü, ama bir kamçı gibi şaklayan ve yakaladığını yüreğinden vuran zalim biçem, skandalı daha da ağırlaştırmaktadır.

Yıkıcı yazarlar arasındadır artık!

Aslında, İngiltere üstüne, belki yeni hiçbir şey yoktu kitapta: Fransız okuyucu, yolculuk öykülerinden, dergilerden, İngilizceden çevrilmiş kitaplardan, orada anlatılanlara rastlamıştı daha önce; Voltaire'in yaptığı ise, dağınık işaretler yerine, ilk kez bir genél tablo koymasaydı ortaya. Büyüleyici bir biçem ve şakayla karışık bir tartışma havası içinde, İngiltere'deki gelişmeleri överken, Fransa'da olan biteni de çimdiklemiş oluyordu.

Montesquieu'nün *İran Mektupları*'nın biraz daha ciddişi!

Ama hiç kuşkusuz, XVIII. yüzyılın temel eserlerinden biri.

Felsefe havasıyla ve verdiği derslerle...

Eser, bir tarikat, İngiliz Quaker'leri üzerine dört mektupla başlar. Voltaire, örflerini inançlarını anlatır onların. Başta, saçmalıkları ve sözde Tanrı'dan esinlenişleriyle alay eder. Ancak, bu gülünçlüklerine karşın, sevecenlikle bakar kendilerine; dürüstlüklerini, alçakgönüllülüklerini, ahlak yönünden saflıklarını ve özellikle hoşgörölüklerini beğenir. İlkelere sevgiyle söz eder: Ne dinsel hiyerarşı vardır aralarında, ne rahip

ne de kutsal âdetler; ancak, öyle de olsa, İsa'nın buyruklarına bir başka Hristiyan'dan çok daha fazla uyarlar Voltaire'e göre. İşlerinden birine yaptığı bir ziyareti anlatır, ya da tasarlar:

- *Sevgili bayım, dedim, vaftiz oldunuz mu?*

- *Hayır, diye yanıt verdi Quaker, yoldaşlarım da olmamıştır.*

- *Allah Allah nasıl olur, dedim, Hristiyan değil misiniz peki?*

- *Dostum, diye yanıtladı yumuşak bir sesle, kızmak yok! Hristiyan'ız biz; Hristiyanlığım, içinde bir parça tuz başa su dökmekten ibaret olduğunu düşünmüyoruz.*

- *Aman Yarabbi! dedim, bu dinsizliğe tepem atmış bir halde, Yuhanna'nın İsa'ya vaftiz ettiğini unutmuş durumdasınız demek ki?*

- *Dostum, sövmek yok, açıklayayım bir kez daha, dedi iyi yürekli Quaker. Doğrudur. Yuhanna İsa'ya vaftiz etti, ama İsa kimseyi vaftiz etmedi; Yuhanna'nın değil, İsa'nın yandaşlarıyız biz.*

- *Ah! Kutsal Engizisyon'ca yakılacaksınız, diye haykırdım...*

- *Sünnetli misiniz? diye ekledi.*

- *Bu onura erişemediğimi söyledim.*

- *Güzel! dedi dostum, sen sünnetsiz Hristiyan'sın, ben de vaftiz olmayan Hristiyan!*

Quaker'in söylediğine göre, sünnet gibi vaftiz de Hristiyanlık öncesi âdetlerdir; İsa'nın İncil'i onların yerine geçmiştir. Rahip de bulunmuyor: "Böylece, rahipleriniz de yok değil mi? dedim ona – Hayır, dostum, dedi Quaker, hoşnut'uz da bundan... Aman Allah göstermesin, öteki müminlerden sıyrılıp, pazar günü Kutsal Ruh'la dolmayı birine emretmeye cesaret edemeyiz." Gerçekten, Quaker'ler için, "Tanrı'dan doğrudan doğruya esinlenme olmadan Hristiyanlık olmaz!" İlahiyatı bir yana iten ve Kilise hiyerarşisini yararsız kılan tanrıçılık görüşüne oldukça yakın bir anlayıştı bu.

Quaker (ya da Voltaire), birkaç kelime de savaş üstüne ekler:

Savaşa hiç gitmiyoruz; ölümden korktuğumuzdan değil... Şundan: Ne kurdüz, ne kaplanız, ne Buldok köpeği, insanız ve Hristiyan'ız. Düşmanlarımızı sevmeyi bize emretmiş olan Tanrı, kardeşlerimizi boğazlamak için denizleri aşmamızı istemez elbette; çünkü katiller, sırtlarında kızıl giysiler, tepelerinde iki ayak yüksekliğinde serpuş, iki küçük değnek – iyice gerili – eşek derisinden bir davula vurup, gürültü patırtı içinde, yurttaşlardan asker topluyorlar. Ve zaferlerin arkasından da, bütün Londra ışıklar içinde, gökte havai fişekler, Tanrıdan aman dile-

meler, çanların, organların, topların gürültüsüyle çınlıyor her yan; biz de, böylesi genel sevince yol açan bu boşazlamalara bakıp, sessiz sedasız inleyip duruyoruz.

Buna karşılık V ve VI. mektuplar, Anglikan'larla Presbiteryen'lere çatar; çünkü bunlar, resmi kiliseler oluşturup dünyasal amaçlar arkasından koşmak ve başka cemaatlara de boyun eğdirmek sevdasındadırlar. Güzel olan, bir toplumda yığınla dinsel inancın bulunması ve aralarındaki mücadelede de hoşgörünün egemen olmasıdır: "İngiltere, bir tarikatlar ülkesidir... Bir İngiliz, özgür bir insan olarak, hoşuna giden yoldan göğe çıkar". Bütün Fransızları, tek bir dinin arkasına takmak istemesi felaket olmuştur. Fransa için, Voltaire'e göre.

VII. mektup Socini'ciler gibi, Tanrı'ya bir din ve dogmanın dışında bakmaya yatkın inançlar üzerinde durur.

Her türlü din ve dogmayı bir yana bırakarak Tanrı'ya bakmak ve hoşgörü: Voltaire'in dinde tavrı bu özetle.

İki mektup, İngilizlerin siyasal yaşamı üstünedir. Parlametionun rolünü belirtirken, ülkeye sağladığı özgürlüğün ülküleştirilmiş ve tablosunu çizer. Gerçekten, *Parlamento Üstüne* adını taşıyan VIII. mektup, dinsel barışı ve yurttaşların özgürlüğünü sağlayan İngiliz rejimindeki dengeyi över. *Felsefi Mektuplar* hakkında oldukça doğru bir fikir verir bu metin; orada, siyasal özgürlük için tutkusunu ve ülkeleştirdiği İngiliz rejimi hakkındaki hayranlığını görürüz Voltaire'in. Fransız örfleri ve kurumları hakkındaki, kimi zaman doğrudan, ama çoğu kez üstü kapalı eleştiri buluruz. İleride 1768'de yayımlayacağı bir eserinde, *Diyalogları*'nda, bir konuşucuya demokrasinin övgüsünü yaptırsa da, yeğleyeceği, özgürlüğü, adaleti ve mülkiyeti güvence altına alan "parlamentolu monarşi" olacaktır genellikle. İngiliz rejimindeki dengenin Montesquieu'yü de büyüleyeceğini biliyoruz.

Hükümet Üstüne adını taşıyan IX. mektup ise, sırasıyla baronların, pis-koposların ve Papa'nın zorbalığına boyun eğmiş İngiltere'nin siyasal gelişmesini çizer. *Habeas Corpus*'un tanımladığı özgürlükleri açıklarken de, Voltaire, dolayısıyla Fransa'yı hedef alarak, İngiltere'de, toprak sahiplerinin ayrıcalıklarının olmadığını belirtir ve vergi vermede eşitlik üstünde ısrar eder. "Bir insan, soylu ya da rahip olduğu için, kimi vergileri ödemekten bağışık değildir. Bütün vergileri Avam Meclisi belirler... Bir kimse

de, niteliğine göre değil (saçma bir şeydir bu!), gelirine göre öder; ne haraç, ne de keyfi başvergisi vardır, sadece arazi üzerinde gerçek bir vergi.”

Ticaret Üstüne adlı X. mektup, yurttaşların büyüklüğünün, zenginliğinin ve mutluluğunun temeli olan ticareti yüceltir ve İngilizlerin pratik zekâlarını över. Voltaire, iktisadi sorunları, maddi gönenci ve lüksü, uygarlığın bir parçası olarak görecektir artık.

Bunların arkasından felsefe mektuplar gelir: XI. mektupta, İngiltere’de çiçek aşısının başarıyla uygulandığından söz edip, Fransa’da dinsel kaygıların egemen olduğu bu konuda, İngiliz “aklı”nın boş inançlar üzerindeki zaferi olarak görür bunu. Sonra, üç büyük İngiliz filozofunu anlatır: XII. mektup, “deneysel felsefenin babası” diye nitelendirdiği Bacon’ı över. XIII. mektupta, akli deneye bağlı kılıp düşünceyi maddeye indirgeyen Locke’un felsefesini sergiler. Descartes’tan üstün gördüğü Locke’un değeri, Voltaire’e göre, yüzünü metafizik sistemlerden çevirip, “deneye” bağlamasındadır; inceleyip doğruluğunu saptayabileceği şeye inandığı için, doğuştan düşünceler üzerine kurulu Dekartçı kuramı yerle bir etmiş ve “bütün düşüncelerimizin duyulardan geldiğini” tanıtlamıştır o. Voltaire, Locke’la beraber, ruhun maddesel nitelik taşıdığı olasılığını kabul eder; böylesi dinsiz bir düşünceden rahatsız olarak ilahiyatçılara da şu yanıtı verir: Ne ruhu, ne de maddeyi bütün aydınlığıyla bilemeyiz; dinsizlik, tersine Tanrı’nın gücünü sınırlandırmaktır!

XIV.’den XVII’ye kadar olan mektuplar, bütün bilimleri yenilemiş diye gördüğü Newton’a ayrılmıştır; onun genel çekim yasasını, optikteki buluşlarını, sonsuz küçükler hesabını anlatır onlarda. Voltaire, Newton’u da Descartes’tan üstün bulur; bununla beraber, Descartes’in yöntemi, “doğruya götüren yolların üstüne” koymuştur bilginleri.

Voltaire’in felsefe üstüne bütün bu söyledikleri, fikir özgürlüğüne birer övgüdür.

XVIII.’den XXIV’e kadar olan mektuplar, daha az tehlikeli bir konuya, edebiyata ayrılmış olup, İngilizlerin trajedisi, komedisi ve şiirinden söz eder ve bu arada, edebiyatçıların toplumdaki saygınlığını dile getirir. XXIII. mektubun bir yerinde, şöyle der bu konuda: “Westminster’e giriniz. Önlerinde derin saygı duyulan mezarlar krallarınki değildir; ulusun, kendi zaferine katkıda bulunmuş olan en yüce insanların onuruna dik-

miş olduğu anıtlardır bunlar”. Böylece, komedi sanatçısı Oldfield, Newton’a gösterilen saygılarla gömülmüştür oraya... Şövalye de Rohan’ın çaresiz kurbanı için, ne kadar da acı bir konudur bu!

Burada sona erer *Felsefi Mektuplar*.

Özetle, nedir söylediği onların!

Bu mektuplar, İngilizlerin siyasal özgürlüğü ve düşünce bağımsızlıkları ile Fransa’daki despotluk ve boyun eğdirme düzeni arasındaki zıtlığı koyuyordu ortaya; her türlü soruna karşı yanıt olarak Bastille’den başka bir şeyi bulamayan tembel aristokrasi ile ondalık tahsildarı ruhban sınıfını mahkûm ediyordu; orta sınıfları, daha da açık olarak burjuvaziyi, İngiltere’de olduğu gibi, devletteki yerlerini almaları için sıkıştırıyordu. Hiç de bilmeden ve istemeden, Devrim’in şafağını haber veriyordu bu mektuplar. Lanson’un deyimiyle “eski rejime karşı atılmış ilk bomba”ydı onlar!

Alabildiğine etkileyecektir Fransız aydınlarını ve Voltaire’in başına da iş açacaktır...

Aslında bardağı taşıran, Voltaire’in Pascal’a yönelttiği eleştiriler olmuştu. Böyle bir metni, kitaba eklemek niyeti de yoktu yazarın; hem, İngiltere’yi doğrudan ilgilendiren bir yönü de bulunmuyordu; Voltaire, 1728’de Fransa’daki dostu Thiérriot’ya yazdığı bir mektupta soruna değinmişti. Korsan yayıncı ise, bunu almış ve öteki yirmi dört mektuba bir yirmi beşinci mektup olarak eklemişti.

İşin aslı böyle de olsa, bir gerçek de şu idi: Voltaire’in başı hiç de hoş değildi Pascal’la, öleceği güne değin de, bu tutumunu sürdürecektir ve doğrudan hasmı olarak çatacaktır ona (*Dernières Remarques*, 1777). Voltaire, insanı bir metafizik bataklığına sürükleyen ve dünyasal yaşamdan tiksindiren bir bağnaz görür onun kişiliğinde. Gerçekten, Pascal’a göre “eylem”, uğraşmamız gereken temel sorunları düşünmekten bizi alıkoyan bir şeydir ve “sefaletlerimizin en büyüğüdür”. Kendimizi dinlemek ve nedamet yoluyla cennete ulaşmak: Budur aslolan! Oysa Voltaire’e göre, “insan eylem için doğmuştur, alevin yükselmesi ve taşın düşmesi gibi. Uğraşmamakla var olmamak, insan için aynı şeydir”.

Voltaire’in Pascal’da bir hoş karşılamadığı da, insanı kendi doğasına göre” yaşamaktan alıkoyan “kötümser”liği idi onun. Voltaire’in, gelişmesinin o aşamasındaki militan akılcılığı; aynı zamanda, coşkulu ve kahramanca yaşamı da gözünde tutularsa, doğaldı da bu tavrı!

Böylece, Pascal'ın kurtuluş metafiziğine karşı çıkarken; kendimizi dinlemeye karşı, insanın eylem için doğduğunu, “kendi başına düşünmenin, hiçbir şey düşünmemek demek olduğunu” ileri sürerken. Voltaire'in savunduğu değerler şunlar oluyordu bir yerde: Eylem, akıl, eleştiri, yaşama zevki! Teknik bir uygarlığın içine yerleştirilecek bir hümanizmanın değerleri idi bunlar. Yaşamın amacının, nedamet yoluyla cennete ulaşmak değil, bilim ve sanatta ilerleyerek bütün insanların mutluluğunu sağlamak olduğunu savunuyordu Voltaire. Fransız toplumunun ilahiyatçı ve Hristiyan temellerine karşı, dünyasal mutluluğun – baştan aşağıya – “insancı” ve “laik” bir anlayışını öneriyordu.

Özetle, Pascal'a karşı olan mektup, *Felsefi Mektuplar*'ın dışında kalmak şöyle dursun, zorunlu bir sonucuydu ve tamamlayıcısıydı eserin.

Voltaire, *Felsefi Mektupları*'nın *Pascal Üstüne Düşünceler*'e dikkatleri çekip onlara rağbet sağlayacağını düşünmüştü; tam tersi olur oysa, Pascal hakkında söyledikleri, İngiltere üstüne söylediklerinin önüne bir engel olarak çıkar. Onun İngiltere'yi övücü sözlerini, Fransızları ne denli rahatsız ederse etsin görmezlikten gelmek mümkündü; ama Pascal için söylediklerine nasıl göz yumulabilirdi? Üstelik, ona karşı saldırılarında haklı olduğu havalara giriyordu; bununla da yetinmiyor, Hristiyanlığın özüne saldırıyordu.

Kilise ile devlet, kralla Parlamento böylesi yaralayışlara karşı sessiz kalamayacakları sonucuna vardılar: Kitabı basan hemen yakalanıp Bastille'e tıklandı ve Voltaire için de bir tutuklama emri çıkarıldı. Pascal'a tapan Jansenistler, Paris Parlömanı'nda çoğunluktaydılar ve Pascal'ı seven Cizvitlerden daha ileriye gittiler Voltaire'e karşı saldırılarında. Parlöman, 10 Haziran 1734 günü kararında, “günaha itici, dine, güzel örfle ve iktidara gösterilmesi gereken saygıya karşı çıktığı” gerekçesiyle, kitabın halkın gözleri önünde derhal yakılmasını emretti ve eserin ele geçirilebilen bütün nüshaları yığılıp emir yerine getirildi.

Ne yapabilirdi o koşullarda Voltaire?

Belliydi ki, Bastille'e giden yol, önünde açılmıştı yeniden. Doğaldır ki kaçacaktı. Kendisini tutuklamaya gelenler bulamadılar; bir olasılıkla dostları Maupertuis ile d'Argental'in kendisini daha önceden uyarmaları üzerine, o da yola koyulmuş ve sınırı geçmişti. Onun sapa sağlam Lor-

raine'e varışını öğrenmeden önce, Madam du Châtelet, şöyle yazıyordu bir dostuna: "Sağlığı ve zihni yerinde olarak onu hapishanede bilmek... Böylesi bir düşünceye direnebilecek kadar güç bulamıyorum kendimde." Düşes de Richelieu'nün yardımıyla, bir af dilek üzere; soylu kadınların desteğini elde etti. Adliye Nazırı, Voltaire'in kitabının yazarı olduğunu yadsıması halinde, tutuklama emrini iptal edeceğini söyledi; aslında, bal gibi biliyordu yazarının Voltaire olduğunu, görmezmiş gibi yapmaya razı olmuştu; yeri geldiğinde, başını başka yöne çevirerek, sansürün şiddetini yumuşatan yığınla görevliden biriydi o da. Voltaire'e haber verildiğinde, eserinin yazarı olduğunu hemen yadsıdı; yalan söylüyordu elbet. Ama nasıl suçlayabiliriz ki onu? Üstelik, kabullenmediği kitap izni olmadan yayınlanmıştı.

Tutuklama emri, Voltaire'in Paris'ten olabildiğince uzakta oturması koşuluyla, geri alındı. Sınır yakınlarında, şatodan şatoya geçti o da ve soylularca çok güzel ağırlandı; çünkü, hem pek dindar değildiler, hem de mutlak ve merkeziyetçi bir monarşiye karşı kötü gözle bakıyorlardı onlar da. Yılda 10.000 frank harçlıkla Hostein'in sarayında oturmaya davet edildi ise de, reddetti. Temmuzda, Champagne bölgesinde Cirey'de, Madam du Châtelet'nin şatosuna çekilecektir; yaşamının en mutlu yıllarını tadacaktır orada.

Bir bakıma, en verimli yıllarımı da...

IV

CİREY'DEKİ BÜYÜLÜ YILLAR

AŞKLA VE BİLİMLE İÇİÇE

Cirey, Fransa'nın kuzeydoğunda, Lorraine'den sadece birkaç kilometre uzaklıkta, Haute – Marne ilinde iki yüz otuz nüfuslu bir köydür bugün. Voltaire'in yeğeni Madam Denis, 1738 yılına doğru şöyle anlatır onu: “Sadece dağların ve ekilmemiş tarlaların görüldüğü bir ülkede, her evden dört fersah ileride... korkunç bir sessizlik...” Belki de ıssızlığı yüzünden sevdi orasını Voltaire: Bilimle uğraşacağı, tarih ve felsefe üzerine yazacağı, kendini Fransız hükümetine unutturacağı sakın bir yerdi orası; işler, umduğu gibi yürümez de, yönetim kendisini tedirgin edip hırpalamaya kalkarsa, bir saat içinde Lorraine'e kaçabileceği bir yerdi de...

Şato, perişan halde, bir XIII. yüzyıl kalıntısıydı; öyle ki, du Châtelet'ler, çok seyrek kullanırlardı şatoyu ve uzun süreden beri de kimseye verilmemişti. Marki, onu onarıp eski haline getirmeye hazır hissetmiyordu kendisini pek; o kadar parası da yoktu kaldı ki. Voltaire, bu amaçla 40.000 frank ödünç verdi Marki'ye; %5 faiz koşulunu eklemeyi de unutmadı, ama almakta da direnmedi. Birkaç oda oturulur hale getirildi; Voltaire içinde yerleşti ve ona bir yenisinin eklenmesi emrini verdi ve geri kalanın onarılmasına da göz kulak oldu. Kasımda, yığınla valiziyle markiz geldi. Voltaire'in kendi zevkine göre yaptırdığı onarımları gözden geçirdi ve yerleşti. Yaşamının büyük bir bölümünü sarayda ya da onun yanı başında geçirmişti; şimdi ise, iki eşli olarak, bir yandan bağlılığını sürdürecekti, bir yandan da çalışmaya verecekti kendini. Sevimli marki 1740 yılına değin, hiçbir şaşkınlığa düşmeden, eşiyle Voltaire'in yanında kaldı; ayrı bir dairede oturarak ve yemeklerini yalnız başına yemeye kadar götürdü inceliğini; sonra gitti, yaşamının büyük bölümünü alayıyla geçirdi. Fransa'nın şaştığı, kocanın kibarlığından çok, âşıkların birbirine bağlılığıydı elbet!

Aralık ayında, Madam du Châtelet Paris'e döndü, Düşes de Richelieu'nün doğumunda bulundu ve hükümet çevresinde girişimde buluna-

rak, Voltaire'in başkentten uzaklaştırılması kararını yürürlükten kaldırttı; Voltaire Paris'e geldi ve metresiyle birkaç hafta kaldı orada.

Ne var ki, geçmiş i izliyordu kendisini.

Bir nedeni şuydu: 1730 yılında bir gün, Dük de Richelieu'nun malikânesinde, konuklar, Jeanne d'Arc'ı tartışıyorlardı ve hepsi de, onun tarihini yazmasını önerdiler. Voltaire'e. Söz konusu kahramana, Fransa'da bugünkü gibi sahiplenilmemişti o sıralar; özgür düşünceli Voltaire içinde, doğaüstü öğelerin karıştığı bir efsane gülünç görünüyordu kendisine. Öyle de olsa, ısrar etmişti herkes, o da çalışmaya koyulmuştu. Şimdi ise, *Orleans'lı Bakire*'nin günaha itici metinleri elden ele dolaşıyordu her yanda; ondan kimi bölümleri dostlarına okuma isteğine o da dayanamıyordu. Yine o sıralarda, bir on beş yıl önce yazdığı Hristiyanlık karşıtı *Uranie'ye Mektup*'u bir korsan yayıncı tutup yayımlamıştı. Voltaire, eseri kendisinin yazdığını yadsısa da, biçeminden ve düşüncesinden apaçık anlaşılıyordu onun kaleminden çıktığı ve kimse inanmadı yalanlamasına. Yeniden Lorraine'e kaçtı Voltaire; oradan da şu güvence içinde oldu: Orada kalır ve yeni saldırılarla kimseyi kıskırtmazsa, iktidar da kendisini kaygılandırmayacaktı. Kısa bir süre sonra, Madam du Châtelet de, beraberinde kızı, oğlu ve mürebbiyeleri olmak üzere, gelip katıldılar; üçüncü çocuğu olmuştu markizin.

Ve gerçekten felsefi balayları başladı sonunda.

Bu iki filozoftan her birinin, şatonun birbirine zıt iki ucunda kendi daireleri vardı. Voltaire'inki, bir sofa, bir kitaplık ve çalışma odası ve bir de yatak odasından oluşuyordu. Kırmızı, kadifeyle kaplıydı duvarlar ve resimlerle süslenmişti. Voltaire, pahalı bir tablo koleksiyonunu getirip yığıdı dairesine, bir Tiziano ve birçok da Téniers vardı aralarında; Venüs'ün, Cupidon'un, Herkül'ün heykelleri ve çiftin bir yeni dostlarının, Prusyalı veliaht Friedrich'in büyük bir portresi de görölüyordu dairede. "Bu daireler öylesine temiz idiler ki, diyor Madam de Grafigny, yeri öpebilirdiniz." Markizin dairesi, bir başka zevke göre düzenlenmişti: Soluk sarı ile soluk mavinin egemen olduğu bir ortamda, Veronese ile Watteau'nun resimleri asılıydı duvarlara; tavanlar resimli, yerler mermer döşemeliydi; göz alıcı tuvalet eşyası dağınık haldeydi. Geniş bir salon ayırıyordu her iki daireyi: İçine yerleştirilen bir fizik ve kimya laboratuvarında, pompa-

lar, termometreler, fırınlar, kapların yanı sıra, bir teleskop, mikroskoplar, prizmalar, kompaslar, teraziler görülüyordu. Daha az döşenmiş yığınla misafir odası vardı. Yerler ve duvarlar halılarla kaplı da olsa, ormanın rüzgârları aralıklardan, pencere ve kapılardan sızıyordu içeriye. Kışları, şatoda yeterli bir sıcaklık elde edebilmek için, her gün bir hayli odun tüketen otuz altı şömineyi ateşlemek gerekiyordu.

Bütün bu işler için kullanılan hizmetçi sayısını tasarlayabiliyorsanız değil mi?

Bir tiyatro Voltaire için; çünkü insanı eğiten, zevklere biçim veren ve ruhları incelten, bu yanlarıyla da “uygarlaştırıcı” bir araçtı tiyatro; ne-reye gitse kurardı tiyatrosunu. Voltaire, özellikle kendi piyesleri söz konusu olduğunda, komedi oymamayı seviyordu; söylendiğine göre, markiz de pek hünerli bir oyuncuydu; rollerin dağılımında, davetliler ve hizmet edenler de yer alıyorlardı. Kimi zaman opera söyleniyordu; çünkü, aynı kaynağa göre, Madam du Châtelet’in “ilahi bir sesi” vardı. Kukla ve sihirli lamba gösterileri de düzenleniyordu; Voltaire de yorumlarıyla eşlik ediyor onlara ve hazır bulunanları, bayıltıncaya değin güldürüyordu.

Ne var ki, sadece bir ayrıntı idi tiyatro; çalışmak vardı gündemde. Kimi zaman, âşıklar laboratuarda birlikte çalışıyorlardı; ancak genellikle, dairelerinde tek başlarına uğraş içindeydiler, öğleye doğru yenen asıl yemek dışında, gün boyunca birbirlerini görmüyorlardı. Sohbeta başlandıktan sonra, marki terk etmiş oluyordu sofrayı; Voltaire de, çoğu kez konuşmaları için ikisini yalnız başlarına bıraktığı oluyor ve dairesine dönüyordu. Kendi kapkacağını kullanıyordu; çünkü yalnız başına yediği de oluyordu. Elimizdeki kanıtlardan anlıyoruz: Canlı bir konuşmacı idi Voltaire, bir toplantının ruhu olabiliyordu. Ne var ki, gevezelikten tiksiniyordu: “Konuşmakla yitirilen zaman korkunç bir şey; tek bir dakikayı kaybetmemeli; yapılabilecek en büyük israftır zaman israfı” diyordu. Fırsatını yakaladığında, beden eğitimi diye ava çıkıyordu.

Ve uzaktaki dostlarıyla yaptığı –o bitip tükenmez– yazışmalar vardı uğraşları arasında...

Ancak, âşıklarımızın melek oldukları da sanılmasın. Madam du Châtelet sert, hatta zalim olabiliyordu. Eli açık değildi pek; hizmetçilere karşı ciddi ve hasisti ve Voltaire fazla para verdiğinde karşı çıkıyordu

ona. Sıkılması yoktu: Kâtibinin önünde tuvaletini sürdürmekten rahatsız olmuyor, ya da banyosunu yaparken sırtına sıcak su döktürtüyordu ona. Söylediğine göre, konuklarının yazdıkları ya da aldıkları kimi mektupları gizlice okuyordu; ancak, bu konuda bir başka kadının tanıklığına sahibiz sadece! Voltaire'e gelince, yeri geldiğinde kendini gösteren yığınla kusuru vardı. Kimi zaman ne yaptığını bilmiyor ve bir çocuk gibi suratını asıp somurtuyordu; dostuyla kavga ettiği de oluyordu. Ne var ki, kısa bir süre sonra bulutlar dağılıyor ve güneş doğuyordu. Dostlarına, bıkıp usanmadan alabildiğine mutlu olduğunu ve Madam du Châtelet'yi ne denli sevdiğini anlatıyordu. Sevgisini dile getiren küçücük – inci gibi – şiirler yazıp veriyordu ona. Bir defasında, armağan ettiği bir yüzüğün kaşına kazdırmıştı onlardan birini. Madem du Châtelet'ye gelince, onunda söylediği şuydu: “Acı duymadan iki saat bile uzakta kalmam mümkün değil ondan!”

Bir yazar, Cirey'deki yaşamı özetleyecek ve şöyle söyleyecektir: “Tadına doyulmaz bir köşeye çekilmişliğin; barışın, birliğin, ruh sessizliğinin, cana yakınlığın, yeteneklerin, karşılıklı saygının, şiirin büyüğü ile iç içe felsefenin barındığı bir yerin tablosunu gönlünüzce yapmayı isteseydiniz. Cirey'in tablosunu yapmış olurdunuz.”

Gözünüzün önüne getirebiliyor musunuz tabloyu?

İkisi arasında, sadece Madam du Châtelet idi bilime en çok tutkusu olan. Voltaire'in, yarısı bitmiş *XIV. Louis Yüzyılı* adlı eserinin elyazmasını saklayıp, ona bilimle uğraşmasını emretti ciddi ciddi; çünkü, çağdaş bir kişiye uygun gelen tek araştırma bu idi gözünde. Ayrıca, tehlikeli yayınlara girişmesini ve kısır polemikler içine girmesini önledi. Voltaire'in, 1738'de konukları olan Madam De Grafigny'nin söylediğine göre, Madam du Châtelet, Voltaire'den daha çok dikkatle kendini veriyordu bilimsel araştırmalara; gününün büyük bölümüyle gecenin birkaç saatini, hatta kimi zaman sabahın beşine ya da yedisine değin, yazı masasının başında geçiriyordu. Maupertuis, fırsat bulduğunda Cirey'ye geliyor ve matematik ve fizik derslerini sürdürüyorlardı beraberce; belki de bu ziyaretler ve Madam du Châtelet'nin bilgine karşı defalarca dile getirdiği hayranlık, duyarlı Voltaire'de bir kıskançlığa yol açtı ve ileride Berlin'de onunla ortaya çıkacak dalaşmalara kaynaklık etti.

Madam du Deffand ve birçok başka kadına bakılırsa, çalışmaları gösteriştirdi sadece. Markiz de Crequi'nin söylediğine göre, "cebiri ve geometri yarı çılgına çeviriyordu onu, ukalalığını ise dayanılmaz hale getiriyordu. Öğrendiklerinin hepsini birbirine karıştırıyordu gerçekte". Ne var ki, Madam de Grafigny, Cirey'de geçen bir sahneyi aktarıyor bize ve onun konusuna nasıl da egemen olduğunu belirtiyor.

Madam du Châtelet'in, İngilizceyi iyi anladığını, Ciceron'un bütün felsefe eserlerini tanıdığını, matematik ve metafizikle – derinden derine – ilgilendiğini, Voltaire de dostu Thierot'ya söylemişti. Bir defasında, kinetik enerji konusundaki bir tartışmada, fizikçi ve akademisyen de Mairan'ı geride bırakmıştı. Ciceron ile Vergilius'u, Ariosto ile Tasso'yu, Locke ile Newton'u, kendi dillerinde okuyordu. Algarotti, onları Cirey'de ziyarete geldiğinde, kendisiyle İtalyanca konuştu. Kutsal Kitap'taki *Yaradılışın İncelenmesi* üstüne – yayınlanmamış da olsa – bir eser yazdı; Tanrı'ya her türlü din ve dogmanın dışında bakan İngiliz düşünürlerinin söylediklerine dayanan bu eser, Kutsal Kitap'taki çelişmeleri, olasılıktan uzak durumları, ahlak dışı halleri ve adaletsizlikleri sergiler. *Mutluluk Üstüne Deneme*'si, mutluluğun dayanaklarını ele alan ilginç bir özetlemedir; bu dayanaklar da, sağlık, aşk, erdem, akla dayanan bir eğlence düşkünlüğü ve bilginin araştırılmasıdır markize göre. Newton'un *İlkeleri*'ni İngilizceden Fransızcaya çevirdi; bu çeviri, onun ölümünden altı yıl sonra, 1755'te basıldı. Madam du Châtelet, *Dünya Sisteminin Özet Açıklaması* adıyla bir kitap yazdı; 1759'da yayımlanan bu eserin, Voltaire, belki de iltifat olsun diye, *Newton Felsefesinin Esasları*'na (1738) üstün olduğunu söylemiştir. Bilimler Akademisi, ateşin niteliği üstüne yazılacak en güzel eser konusunda ödüllü bir yarışma açmıştı (1738). Voltaire, bu yarışmaya açıkça katıldı. Madam du Châtelet ise, gizlice kaleme aldı düşüncelerini ve adını belli etmeksizin yolladı. Voltaire'in haberi olmasın diye, geceleri yazmıştı araştırmasını markiz; çünkü, "incelememde" onun hemen hemen bütün düşüncelerine karşı çıkıyorum" diyordu. Yarışmanın sonunda, ne Voltaire ne de Madam du Châtelet kazandı, ödül Euler'e⁴ verildi; ne var ki, markizin ve Voltaire'in kaleme aldıkları metinleri Akademi bastırdı: Araş-

4 Leonhard Euler (1707-1783), İsviçreli ünlü bir matematikçidir. Matematik, mekanik, hidrodinamik, fizik ve astronomi üstüne çalışmalarıyla, bu arada buluşlarıyla, yüzyılın dehaları arasındadır. Işığın dalgasal niteliğini, yüzyılında sadece o görebilmiştir. Basel'de doğmuştu; yaşamaının sonuna doğru gözleri görmez bir halde, Rusya'da öldü.

tırmacılar­dan ikisi de, birbirlerinin eseri hakkında, tam bir aşk coş­kusu içinde, övgülerde bulunuyorlardı!

Kendi incelemesini kaleme alabilmesi için, Voltaire, çeşitli araştırmalara girişmişti; bir bölümünü bunların, şatodaki laboratuarda yapmıştı, ötekiler için, Cirey'ye yakın bir kasaba olan Chaumont'da bir dökümhanede çalışmıştı. Kireçlenme ve çok yüksek ısının sonuçlarını incelemişti ve oksijeni bulmasına ramak kalmıştı. 1737 Mayıs'ında Paris'te Abbe Maussinot'ya yazıp, Cirey'de bir kimyacı bulmasını rica etti kendisinden; yılda bel­i bir para verilecekti bu uzmana, yemek-içmek ve yatıp-kalkmak da bedavaydı. Ancak; şatonun kiliseciğinde, pazar ayinini ve bayram günleri ayinlerini yöneteceğini de bilmesi gerekiyordu kimyacının. Voltaire'e gelince, bilimden başka bir şeye inanmıyordu: Gözlerimizin ve matematiğin bize ispatladıklarını doğru diye almalı. Geri kalan konularda ise, söylenecek sadece şudur: Bilmiyorum!" O dönemde, felsefe, yalnızca bilimin bir özetlemesi olarak görünüyordu kendisine.

Newton Felsefesinin Esasları adlı eserinde de, felsefe terimini bu anlamda kullandı. Kitabının basılması için bir krallık izni istemişti; geri çevrildi bu isteği. Eserin bir basımı, 1738'de Amsterdam'da, kendi rızası ol­madan yapıldı. Asıl kendi basımı ise, yine bu kentte, 1741'de gerçekleşti. Dört yüz kırk sayfalık bu kalın cilt, bilimsel konuları, yani bir yerde çetin ve çetrefil konuları, halkın anlayacağı biçimde ele alıp yazmanın, gide­rek onları yaygınlaştırıp halka mal etmenin pek güzel bir örneğidir. Ya­yıcı, bir de bir alt başlık eklenmişti kitabın adına: "Herkesin anlayabi­leceği biçimde." Rahip Desfontaines, kemgözlü bir eleştiride bulunarak, "Herkesçe kapı dışarı edilebilecek" diye değiştirmiş bu alt başlığı. Ancak, onun davranışının tersine, hemen hemen herkes beğendi eseri; Cizvitler bile, kendi dergileri olan *Journal de Trévoux*'da, olumlu bir tavır takındı­lar kitaba karşı. İşte, bu eserlerdir ki, Newton'un genel çekimli evren an­layışı, Descarter'in "burgaçlar kuramı"nı Fransızların kafasından kovmuş oldu sonunda. Voltaire, Newton'un optiği üstüne de bir inceleme ekledi eserine; Newton'un vardığı sonuçları, kendi laboratuvarında yaptığı de­neylerle doğrulamıştı, kişisel görüşlerini de ekledi onlara. Özetle, ele al­dığı konudan hareketle, şunu göstermek istedi: Newton'un felsefesi, Tan­rıya inançla uzlaşabiliyordu; Voltaire, aynı zamanda, Newton'un yasa­sının fizik dünyadaki evrenselliğini de gözler önüne sermiş bulunuyordu.

Bütün bu çabalarına karşın, bir bilgin anlayışına sahip oldu Voltai-
re, ne de böylesi bir anlayışın sınırları içine gelip girdi. Onun, bilim ko-
nusunda başarısız olduğu ileri sürülmüştür. Şöyle söylene, daha doğru
olacaktır: Kişiliği öylesine zengin ve değişkendi ki, kendini bütünüyle ve
kesin olarak bilime adayamazdı. Bilimi, aklın bağımsızlığa kavuşması-
nın bir aracı olarak, gördü ve kullandı; bu bağımsızlığı da elde eder et-
mez, şiire, tiyatroya, en geniş anlamıyla felsefeye geçti ve devrinin temel
sorunlarında bir hümanist olarak tavır takındı.

SANATSIZ VE FELSEFESİZ OLMUYOR

İşte, bunun sonucudur ki, o sırada (1734), İnsan Üstüne Denemeleri
yazdı: Bu kitapta, Pope'un İnsan Üstüne Deneme'sinin yankıları görülür
bolca; o kadar ki, Voltaire, kendi düşüncesine zıt da olsa, Pope'un, “her
şey iyi”dir yolundaki düşüncesini – olanca yetkinlikle – doğrular. Volta-
ire, yine o yıllarda, *Orléans'lı Bakire*'nin büyük bir bölümünü yazdı; olası-
dır ki, Newton'dan yorulduğu zamanlarda dinlemek için yapıyordu bu-
nu. Ve kendi felsefesini de, *Metafizik Kitabı* adını verdiği eserinde sergile-
di; ancak, çekindi haklı olarak yayımlamaktan.

Voltaire'in bu kitabı da, öteki yazdıkları gibi, tek başına ilginçtir. Ese-
rine başlarken, Jupiter'den ya da Mars gezegeninden kalkıp dünyaya gel-
diğini düşler. Kendi görüşleriyle Kutsal Kitap'ınkileri uzlaştırmamanın pek
güç olacağı görülecektir, diye düşünür. Güney Afrika'daki kâfirler diya-
rına ulaştığında, şu sonuca varır: İnsan, kara derili ve düz saçlı insanlar
bulur orada; orada verdiği hüküm de şudur: Hepsi tek bir atadan gelme-
yen, birbirinden farklı birçok türlerden bir türdür insan. Yeryüzündeki
düzene ve hayvanlardaki organların iyice düşünülp tartılmış durumuna
bakıp şu sonucu çıkarır: Her şeye yön veren zeki bir Tanrının bulunması
gerekir. İnsanda ölümsüz bir ruhun varlığını ispatlayan hiçbir şey yoktur
ona göre; ancak hisseder ki, bu insanın irade özgürdür. Böylece Voltaire,
David Hume ile Adam Smith'den çok önce, topluluk ruhunun ahlaki an-
lamını, duygudaşıktan çıkarır; ve Helvétius ile Bentham'dan çok önce de
erdemle kötülüğü “topluma yararlı ya da zararlı olan şey” diye tanımlar.

İleride inceleyeceğiz bu eseri.

Voltaire'in, Jeanne d'Arc'in öyküsünü anlattığı şen şakrak eseri, nasıl da farklıdır bu kitaptan! Bu sözde destanı bugün açıp okursak, Fransa'da dilin ve edebiyatın, o sıralar, XX. yüzyılın ilk yarısında olduğundan çok daha fazla özgür olduğu görülecektir. Bu gerçeğin bir başka örneği, Montesquieu'nün İran'dan Mektupları'dır; Diderot, sadece *Boşboğaz Mücevherler*'de değil, *Yazgıcı Jacques*'da daha da özgürdür. Bu eserlerde karşılaştırıldığında ve Voltaire'in 1756'da yayımladığı son biçimiyle, *Orleans'lı Bakire*, yumuşak ve tehlikesizdir; olasıdır ki, palto altında dolaştırılan asıl metin daha iğneleyici idi. O ağırbaşlı Condorcet, bu poemi savundu; söylendiğine göre, Fransız yönetiminde bir yüksek görevli olan Malesherbes, ezbere okuyordu onu. Yakından bakıldığında, aşırılığa kaçmayan şehvetli kimi parçalar görülür eserde; Ariosta'ya benzer anlatışlar kadar bağışlanır şeylerdir onlar ve renkli birçok sahneler bunları unutturmaktadır. O dönemin yığınla Fransız gibi, Voltaire de bir olasılıkla evlilik dışı doğan, kendisini boş inançlara vermiş ve "sesler" işiten ermiş genç bir köylü kız görüyordu Jeanne'in kişiliğinde; ayrıca, Jeanne dünyaya hiç gelmeseydi de, Fransa'nın İngilizlerden kurtarılacağını düşünmeye eğilimliydi. Öte yandan ve kimi tarihsel yanlışlara da düşse, öyküyü aslına uygun biçimiyle anlatır ve bir mizah çeşnisi katmakla yetinir olaya.

Kış gecelerinde ısınmak için, Voltaire, *Orleans'lı Bakire*'den birkaç dize okuyarak konuklarını eğlendiriyordu. Madam du Chatel, âdeti üzere, gitgide çoğalan el yazısı metni kilit altında saklıyordu; ancak, fazla aldırış etmeyen Voltaire, eserden kimi parçaların dostları arasında elden ele dolaşmasına da ses çıkarmadı; kuşkusuz bu parçalar da kopya ediliyor ve pek umursaması olmayan bir toplumda daha da yaygınlık kazanıyordu. Ne var ki, Voltaire, hükümetçe kovuşturulma korkusuna da kapıldı; eserin müstehcenliğinden değil, keşiflere, Cizvitlere, yüksek rütbeli papazlara, papalara ve Engizisyon'a yönelttiği eleştiriden ileri gelebilirdi böylesi bir kovuşturma.

Voltaire'in ömrü boyunca sürüp durdu bu korku!

Alzire adlı oyununda daha da ciddi idi tavrı. Eser, 27 Ocak 1736'da, Fransız Tiyatrosu'nda başarıyla oynandı. Piyeste, oyuncular olayın geçtiği yer ve zamanın giysileriyle sahneye çıkıyorlardı. Ama daha da önemlisi, Voltaire, Amerika'daki İspanyol fethini ve Peru soygununu konu edinmişti kalemine. Yenilenlerin, yerli halka reva gördükleri zulüm ve açgözlü-

lükler – olanca çıplaklığıyla – dile getirilir. Piyes, Yeni Dünya’da, fatihlerin zulmeden Hristiyanlığının karşısına, yerlilerin Yaradancılığa yakının hoşgörücü dinini çıkarır. Paris, arka arkaya yirmi gece oyunu alkışladı. Voltaire, piyesten kazandığını, oyunculara bağışladı.

8 Ağustos 1736 günü, Prusya veliahdından ilk mektubu aldı Voltaire; pek ilginç bir yazışmanın, ama sonu yürekler acısı bir dostluğunda başlangıcıdır bu. Aynı yıl, “kibar aleminden kişi” diye çevirebileceğimiz *Le Mondain* adlı şiirini yayımladı. Eser, Jean-Jacques Rousseau’nun 1750’de yayımlayacağı *Sanatlar ve Bilimler Üstüne Denemeler* adlı kitabına, çok önceden verilmiş bir yanıt gibidir. Voltaire, modern yaşamın yorgunlukları, ikiyüzlülüğü ve yapaylıklarından kaçmak için “sevimli vahşi”yi ülküleştirilenlere ya da “doğaya dönme”yi övüp öğütleyenlere ifrit oluyordu. Sıkıntıların ortasında kendini rahat hissediyor ve uygarlık üstüne yerinde bir görüş ileri sürmekle yükümlü olduğuna inanıyordu. Hiçbir erdem görmüyordu yoksullukta; hafifmeşrep kadınlarla aşk arasında da hiçbir uyum. İlkel insanlar, komünist idiyeler, hiçbir şeyleri yoktu da ondan; azla yetinen bir durumda oldularsa, şarabı bilmediklerindendir. O şiirin bir yerinde “bu dünyasal çağın kendi törelerine uygun olduğunu; lüksü ve gevşekliği, bütün zevkleri, her türden sanatı, temizliği, süsleme zevkini sevdiğini” söyler.

Bütün bunlar, cennete yeğlenir şeylerdir gözünde.

Adem’le Havva’yı “tırnakları uzamış, kir pas içinde, saçları darmadağın” olarak anlatır; ve “benim yaşadığım yerdir cennet” der.

Ne var ki, Kilise çevreleri, Voltaire’in Adem ve Havva ile ilgili betimlemesini yerinde bulmadılar; Kutsal Kitabın anlattığı doğrudu onlara göre ve Adem’in tırnakları ile Havva’nın saçları konusunda Voltaire’le aynı görüşte değildiler. Burada kalsa iyi, Cirey’deki bu dinsiz şeytanı tutuklama emri verildi yeniden. Dostlarının – bir kez daha – önceden uyardıkları Voltaire, yolculuğa çıkmaya karar verdi. 21 Aralık 1736’da, “tacir Revol” adıyla, Brüksel’e doğru tek başına hareket ediyordu Cirey’den.

O kentteki hayranlarının çok hoşuna gitti bu “tebdil-i kıyafet”i Voltaire’in ve *Alzire* oynandı onuruna. Jean – Baptiste Rousseau, Brüksellilere, Voltaire’in tanrıtanımazlığı yaymak için oraya geldiğini bildirdi. Voltaire de, Leyden’e doğru yoluna devam etti ve vardığında, halk, kendisini

görmek için toplandı; arkasından Amsterdam'a geçti Voltaire ve orada, Newton hakkındaki kitabının basımına göz kulak oldu. Markiz, bir daha hiç dönmemesinden korkmaya başladı onun. Şöyle yazıyordu d'Argental'a: "Bir on beş gündür, ondan uzakta iki saatim yok üzüntüsüz geçen; kendi odamdan onun odasına yazıyorum ben de ve bilmiyorum on beş gündür nerededir, ne yapıyor, acı da olsa, felaketlerini paylaşma avuntusu bile yok elimde. Yakınmalarım la başınızı ağrıttığım için bağışlayın beni; çok mutsuzum ama." Voltaire, 1737 Mart'ında döndü sonunda; kendisini kovuşturup duran bir Fransa'da kalmaya götüren tek şeyin markize karşı duyduğu aşk olduğunu yeminle söyledi ona.

1739 Mayıs'ında, âşıkla, bu kez beraber Brüksel'e geldiler; Voltaire, zekâsına bir cila vururken orada, mülkleriyle ilişkili bir davada markizi savunup hukuktaki hünerini de gösterdi. Sonra, Madam du Châtelet'nin kocasını da alıp yanlarına, Paris'e gittiler; Voltaire, *Muhammet* ile *Merope* adlı iki piyesini önerdi. Comédie – Française'e; Madam du Châtelet de, *Fizik Kuramları* adlı üç ciltlik eserinin basımıyla uğraştı. Bu "dersler" de, Newton'la olduğu kadar Voltaire'le de alay ediyordu markiz ve Leibniz'in "monad"lar felsefesinden yana çıkıyordu. Eylülde Cirey'ye döndü âşıkla; çok geçmeden, daha uzunca kalmak üzere Brüksel'e hareket ettiler. Oradan, 1740 Eylül'ünde, Voltaire, Friedrich'le ilk kez buluşmak üzere, Kleve'ye doğru yola çıktı aceleyle; Prusya kralı olmuştu Friedrich, ne var ki çağrısına markizi koymayı da reddetmişti. Kasımda, Kardinal Fleury'ye diplomatik olara hizmet etmek umduyla, Berlin'e kadar, altı yüz kilometreye yakın zahmetli bir yolculuğa çıktı Voltaire; bunun öyküsüne yeniden geleceğiz. Bu süre içinde, markiz Fontainebleau'ya gitmiş, Voltaire için Paris'te kalma iznini koparmak için uğraşmıştı; öyle görünüyordu ki, Cirey'deki yalnızlık ağır gelmeye başlamıştı ona.

Voltaire de, kralı pohpohlamaktan kurtulup döndü Potsdam'dan.

Voltaire'le Madam du Châtelet, yeniden Brüksel'e gittiler; uzayıp giden bir dava dolayısıyla, ikinci barınakları olmuştu orası, 1741 Mayıs'ında, Lille'de, asıl adı *Bağnazlık* ya da *Peygamber Muhammet* olan oyunun ilk oynanışında bulundular; seyirciler, uzun uzun ve candan alkışladılar onları. Alabildiğine duygulanmış olarak Brüksel'e döndüler. Ne var ki, eski keyifleri de yoktu: Aralarındaki aşkın sona erdiği konusunda gitgide artan bir sezinti içindeydiler. Madam du Châtelet için, aşk, daha önceki yo-

ğunluğunda olmasa da, gücünü koruyordu aslında; ne var ki Voltaire, kaleminden dökülenlere harcıyordu canlılığını. 1741 Temmuz'unda, içindeki ateşin eski yakıcılığını sürdürmemesine bakıp, markizden bağıışlamasını ister kendisinin; şöyle der manzum mektubunda: "İyi görüyorum, iki kez ölüyor insan: Biri artık sevmediğinde, öteki de sevilmediğinde; dayanılmaz bir ölüm bu, yaşamın durması!"

Muhammet adlı oyununun, Fransız Tiyatrosu'nda ilk temsilinde bulunmak üzere, 1742 Ağustos'unda Paris'e gittiler birlikte. Bunun için resmi bir izin istemişti. Voltaire ve Kardinal Fleury de vermişti. Oyunun Paris'teki bu ilk temsili (19 Ağustos), yılın edebi bir olayı oldu; yöneticiler, rahipler ve şairler, tıklım tıklım doldurmuştu salonu. Hepsisi de hoşnut kaldılar eserden ve oyundan; ne var ki, ruhbanın kimi üyelerine göre, "Hıristiyan dininin zalimce bir eleştirisi" idi piyes, Fréron, Desfontaines ve başkaları da katıldılar bu protestoya; bu eleştirilerin, olsa olsa kendi davalarına zarar vereceğini hissetse de, kardinal, oyununu afişten çekmesini söyledi Voltaire'e özel olarak. Kapalı gişe oynayan dördüncü temsilden sonra oluyordu bu. Voltaire'le markiz, kızgın ve kırgın olarak Brüksel'e hareket ettiler.

Hıristiyanlığa karşı bir eser olduğu söylenebilir miydi onun?

Pek de değil!

Bağnazlığa ve sofuluğa karşı bir piyesti bu; ne var ki, Voltaire Peygamber'i, tarihten habersiz bütün Hıristiyanların hoşuna gidecek biçimde, karşısına alıyordu. Voltaire, sinsî ve kalles bir kişi olarak gösterir Hazreti Muhammed'i eserinde: Peygamber, bu nitelikleriyle, çabuk kanan saf bir halk arasında dinini yerleştirmiş, sonra da o halkı savaşa sürmek amacıyla, inancını alet etmiştir onun; ve Mekke'yi de, düşmanı Şeyh Zafir'i öldürmesi için, bağnaz çömezi Seyyid'e emir vererek fethedecektir. Seyyid'in duraksaması üzerine, Peygamber şu sözlerle azarlar onu ve Hıristiyan ruhbanaya yollama var diye kimi seyircileri rahatsız eden de bu sözler olsa gerek: "Tartışılmaya kalkıldığında günah işlenmiş olur. Kendi kendine hüküm verecek ve kendi gözleriyle görecektir kadar yürekli olan faniler uzak olsunlar benden! Kim ki düşünme cesaretini gösterir, bana inanmak için yaratılmamıştır. Ses çıkarmadan boyun eğmek, tek onurunuzdur sizin (...) İtaat ediniz, vurunuz: Bir imansızın kanına boyanmış ola-

rak, onun ölümüyle ebedi yaşama layık olunuz!” Sonunda Seyyid şeyhi öldürür; yaşlı adam da ölüm anında kendisini öldüreni tanır: Öz oğludur!

Cinayet işlemeyi ve savaş çıkarmayı onaylamada, dini alet etmeye karşı bir saldırı idi bunlar kuşkusuz. Nitekim, Büyük Friedrich’e yazdığı bir mektupta, Voltaire, III. Henri’nin ve IV. Henri’nin katledilmelerini, din uğruna cinayetlere örnek diye gösterir. Ne var ki Voltaire, dine karşı bir saldırı olduğunu yadsıdı piyesinin; Hıristiyanlığı Hıristiyanlaştırma isteği idi bu!

Kardinal Fleury, ülkesinin 1741’den beri gelip bulaştığı Avusturya Veraset Savaşları’nda⁵, Prusya kralını Fransa’ya dostluk bağlarıyla bağlayarak politikasını değiştirme yolunda girişimde bulunmasını istedi Voltaire’den (Eylül 1742). Onu avutmak içindi bu öneri. Voltaire de, diplomat olmanın çalımını içinde, Achen’e gitti kralı görmeye; ne var ki, Friedrich amacını fark etti Voltaire’in ve şiirle yanıt verdi onun politikasına, yani dalga geçti kendisiyle. Voltaire Paris’e, markize ve tiyatroya döndü. 20 Şubat 1743’te, en büyük piyesi, *Mérope*, Comédie – Française’de temsil edildi; büyük başarı kazanan oyun, belli bir süre için düşmanlarını da susturmuş oldu.

Bir Yunan mitosunu konu alır eser: Mérope’un kocası, Herakles’in oğlu ve Messeniakralı olan Cresphonte, bir ayaklanmada, iki oğluyla beraber öldürülür. Yerine geçen Polyphonte da eş olarak alır onu. Ne var ki, Mérope, üçüncü oğlu Epitos’u Arkadia’da saklamayı başarmıştır. Polyphonte, onun bir gün karşısına çıkıp hesaplaşacağı korkusu içindedir. Yıllar sonra, Epitos gelir ve Cresphonte’yi öldüren kişi olduğunu ileri sürer; Polyphonte pek sevinir buna ve konuşunu alabildiğine güzel karşılar. Ne var ki, Epitos’un anası, onun gerçek kimliğini bilmediğinden, oğlunun katili diye ortaya çıkan kişiyi öldürmeyi koyar kafasına. Ancak çok geçmeden gerçeği fark eder; ve ana-oğul beraberce Polyphonte’un sonunu hazırlarlar. Bir vesileyle, Epitos, babasının ve kardeşlerinin katilini öldürerek öçlerini alır onların ve kral olur babasının yerine.

5 “Avusturya Veraset Savaşları” deyince, 1740-1748 yıllarında, bütün Avrupalı devletleri karşı karşıya getiren savaşlar anlaşılır. İmparator VI. Karl öldüğünde, devlet, imparatorun bütün mirasının, kızı Maria Therezia’ya kalmasına karşı çıktılar ve II. Friedrich de Silezya’yu işgal ederek savaşı başlattı. Fransa, İspanya, Saksonya ve Bavyera, kendisini VII. Karl adıyla imparator seçtiren Bavyera prensini desteklemek üzere, Prusya’nın yanında yer aldılar. İngiltere ile Pay-Bas ise, Maria Therezia’dan yanaydılar, dolayısıyla da Fransa’ya karşıydılar. Taraflar, savaşlar boyunca kılıktan kılığa gireceklerdir.

Birkaç eser yazılmıştı bu konuda daha önce; özellikle; Euripides, bugün sadece kimi parçaları elimizde bulunan bir piyesinde işlemiştir konuyu. Voltaire, bir mektubunda, 1713'te kendisine bir *Mérope* seyrettirmiş olan Verona'lı Marki Francesco Scipione di Maffei'den söz eder minnettarlığını belirtir ona. Bu piyesleri nitelendiren, cinselden çok baba sevgisi çevresinde dolanmalarıdır. Söylendiği kadarıyla, perde indiğinde salondakilerin büyük bölümü göz yaşları içindeydi. Fransız tiyatro tarihinde ilk kez olmak üzere, yazarın sahneye çıkması istenir. Güvenilir bir kaynağa göre, onca ısrara karşın reddeder; bir an için ayağa kalkıp alkışlara teşekkür etmiş olsa gerek. Büyük Friedrich, “şimdiye kadar yazılmış en güzel trajedilerden biri” olduğunu belirtti piyesin; Gibbon, son perdenin, hangi eseri olursa olsun Racine'le boy ölçüşeceği kanısındaydı.

Mérope'un kazandığı başarıya bir başarısızlık da karıştı Voltaire için: O kadar göz koyduğu Fransız Akademisi, üyeliğine seçilemedi. Aday olmak için pek çaba harcamıştı; hatta, kendisini “gerçek Katolik” ve “dince kutsal birçok sayfaların yazarı olarak ilan etmeye kadar götürmüştü işi. Başlarda XV. Louis, Voltaire'den yana bakmıştı konuya; ne var ki, yeni nazırı Maurepas beynine girmişti kralın ve, o sıralarda ölen ve Akademi'de yeri boşalan Kardinal Fleury'nin yerine, dine karşı bu denli saygısız bir adamın getirilmesinin yakışksız bir iş olacağını söylemişti. Sonunda Psikopos Mirepoix seçildi. Büyük Friedrich, dehasına karşı böylesine saygısızlık eden bir ülkeyi terk etme öğüdünde bulundu Voltaire'e ve Potsdam'a, kendi yanına gelip yaşamasını önerdi. Madam du Châtelet karşı çıktı buna. Fransız hükümeti, Prusya kralının çağrısını belli bir süre için kabul etmesini istedi Voltaire'den ve Berlin'de gizli görev almasını önerdi ona. Bir siyasal rol oynama özlemindeki Voltaire kabul etti bunu ve Fransa'yı, Belçika'yı ve Almanya'yı at sırtında kat edecek bir yolculuk işkencesine girdi; 30 Ağustos'tan 12 Ekim 1743'e kadar olmak üzere, altı haftada ulaştı görevinin başına. Ne var ki, Friedrich, onun politikasıyla yeniden alay etti ve şiirini övdü. Voltaire, Brüksel'e markiz'in yanına döndü tekrar. 1744 Nisan'ında, Cirey'deki konutlarını düzenlediler ve can çekişmekte olan aşklarını canlandırmaya koyuldular.

Mutluluk Üstüne Denemeler'inde, markiz, şöyle diyordu: “Araştırma aşkı, bütün tutkular içinde, mutluluğumuza en çok katkıda bulunanı idi; çünkü, birimizi ötekine en az bağımlı kılan tutku o idi.”

Ya gerçek anlamıyla aşk?

Onu, “karşılıksız zevk” diye nitelendirdikten sonra şunları söylüyordu bir yerde: “Ruhumu avucunun içine almış olanın aşkıyla mutlu idim on yıl boyunca; ve, hiçbir an bıkip usanmadan, onunla baş başa geçirdim on yılı. Ancak yaş, hastalıklar, belki bir parça yaralanma kolaylığı sonucu zevklerin azaldığı ve benim de bunun farkında olmadığım uzun zamanlar oldu; her ikimiz için de seviyordum, bütün yaşamımı onunla geçiriyordum, ve yüreğim, kuşkudan azade, sevmek zevkini ve sevildiğini sanmak hayalini tadıyordu. Gerçek şu ki, onca mutlu bu hali yitirdim.”

Bir umutsuzluğu da dile getiriyordu bu sözler!

Niçin Voltaire, aşktan, bir bağlanıp bir kopan duruma geçmişti?

Bedensel gücündeki azalış akla gelebilir; ne var ki, bir yıl sonra, “bir kadının dizi dibinde, bir aptal gibi iç çekerken” göreceğiz onu. Gerçek şu ki, yaşamının önemli aşamalarından birinde duyduğu ilgi tükenmişti: Madam du Châtelet ile bilimdi bunlar. Cirey, ıssızlığının yoruculuğu bir yana, polis kendisini izlediği ve bilim de çektiği sürece güzel bir sığınaktı. Oysa Paris’in ve tiyatrodaki ilk temsil gecelerinin zevklerini tatmıştı yeniden; ulusun politikasında bir rol de oynamıştı. Mesafeli de olsa, sarayın çekiciliğini duyuyordu içinde. Dostu Marki d’Argenson başvekil olmuştu; arkadaşı ve borçlusu Dük de Richelieu, kralın serkâtibi; ayrıca XV. Louis de yumuşamıştı.

1745 yılı, veliahtla Marie – Thérèse’in evlenecekleri yıldı; sarayda şenlikler hazırlanmalıydı. Richelieu, bu vesileyle bir piyes yazmakla görevlendirdi Voltaire’i. Rameau’nun da müziğini yapmak gerekiyordu eserin; öyle olunca, şairle besteci beraberce çalışmalıydılar ve, bundan dolayı, Voltaire’in Paris’te bulunması zorunlu idi. 1744 Eylül’ünde, iki âşık, Cirey’ye elveda deyip başkente hareket ettiler.

Yeni bir yaşam başlıyordu Voltaire için. Yoğun çalışma yıllarının arkasında, Versailles’da Lunéville’de, Berlin’de, sarayların deneyimlerinden geçmek vardı. Belki fazla verimli olmayacaktı yazarımız o sürede; ama zekâsı ve ruhu kazanacaktı.

Çeliğe su verilecekti bir tür...

V

SARAYDAN SARAYA

VERSAİLLES'DA

Elli yaşındaydı Voltaire.

Uzun süreden beri ölümünü bekliyordu her yıl. 1735'te şöyle yazıyordu dostu Thiériot'ya: "Kesinden de kesin; yaşayacak birkaç yılım var sadece". Kırk bir yaşındaydı o sırada ve daha kırk üç yıl yaşayacaktır. Nasıl başarır bunu? 1748'de Châlons-sur-Marne'da iyiden iyiye hasta düştüğünde ve bir hekim kendisine birkaç ilaç salık verdiğinde, şunu yazar kâtibi: "Mösyö Voltaire, hekimin dediklerinin hiçbirini tutmayacağını söyledi bana; hasta olsun olmasın, nasıl davranılacağını biliyormuş ve her zaman yaptıdığı gibi, kendi kendisinin hekimi olmayı sürdürecekmış!" Böyle hastalık hallerinde, belli bir süre perhiz yapıyordu Voltaire; sonra biraz haşlama suyu içiyor ve peksimet yiyordu, arkasından da hafif bir çay, yulaf ve su.

Ekliyor kâtibi Longchamp:

Châlons'lu ünlü hekime kendisini teslim etseydi – belki de – çok vahim sonuçları olabilecek bir hastalıktan böyle sıyrıldı yakasını Mösyö Voltaire. Sağlığımız çoğu kez bize bağlıdır, diye bir ilkesi vardı; üç kuralı da bu sağlığın az yiyip içme, her şeyde ılımlı davranma ve kararında beden hareketiydi. Pek vahim kazaların ya da iç organlarda büyük bozuklukların sonucu olmayan hemen hemen bütün hastalıklarda, bizi onlardan kurtarma eğiliminde olan doğaya yardım etmek yeter; böyle durumlarda, az çok ciddi ve az çok uzun diyetlere, içeriği temizleyici sulara ve düzenli biçimde dışarı çıkmaya katlanmalıdır ve bu son halde, gerektiğinde, kolay ve yalın yollarla yardımcı olunabilir. Onunla beraber bulunduğum sürece, hep böyle yaptığını gördüm.

Voltaire, parasının ve yatırımlarının idaresinde, bir bankacı kadar hünerliydi de. Dışalımcı, şair, girişimci, piyes yazarı, kapitalist, filozof, borç para veren, aylık alan ve mirasa konandı. Dostu d'Argenson, ordu iaşesinde bir servet yapmasında yardımcı oldu. Babasının zenginliğinin bir bölümüne mirasçı olmuştu; 1745'te, ağabeyi Armand ölünce, onun da geliri kaldı kendisine. Dük de Richelieu'ye, Dük de Villars'a ve başkalarına – çok miktar-

da – borç para verdi. Verdiğini toplamada ise, büyük güçlüklerle karşılaş-
yordu; neyse ki, faizler açığını kapatıyordu. 1735'te, Dük de Richelieu'nün
46.417 frank borcu vardı ve böylece 1000 frank ödüyordu. Kendisine hiç gü-
venemediği M. Brézé'den ise, %10 faiz istedi Voltaire. Parasının büyük bir
bölümünü, %5 ya da %6 faizle, Paris Belediyesi'nin tahvillerine yatırıyor-
du. Yıllık ödentileri ve alacak kalıntıları elde etmek için, borçlularını sı-
kıstırma, sıkboğaz etme emrini verdiği de oluyordu görevlisine sık sık; ne
var ki, işkence ve zulüm derecesine varmıyordu bu hiçbir zaman. 1749'da,
kâtibinin tahminine göre, 80.000 franktı Voltaire'in yıllık geliri. Ancak fi-
lozofumuz, pinti de değildi: Genç öğrencilere sık sık para veriyor, yardım
ediyordu ve Vauvenargues'a, Marmontel'e, La Harpe'a çeşitli yardımlarda
bulundu; piyeslerinden elde edeceği gelirleri oyunculara terk ettiğini gör-
dük bir vesileyle. Vergi mültezimine verdiği 40.000 frankı onun iflas etme-
siyle kaybedince, sessizlikle karşıladı olayı ve gençliğinde öğrendiği şu hik-
met dolu sözleri tekrarlardı: "Tanrı verdi, Tanrı aldı, hamdolsun Tanrı'ya!"

Voltaire'in biraz daha az parası olsa ve kendisine biraz daha fazla et-
li canlı olsaydı, daha az sinirli ve öfkeli olurdu kuşkusuz. Yüce gönüllü,
kibar, keyifli ve neşeli idi; dostluğu da sıcak ve sürekli idi; gururunu ya-
ralamadıkça, bir saldırıyı çabuk bağışlıyordu. Ne var ki, eleştiriyle düş-
manlığa sabırla göğüs germeyi bilmiyordu ve şöyle diyordu: "İki konu-
da gıpta ediyorum hayvanlara, başlarına gelecek felaketlerden haberle-
ri yok, bir de haklarında ne söylendiğini bilmiyorlar!" Söylemek gerek-
siz, iğneleyici ve alaycı zekâsı yüzünden yığınla düşmanı oldu: Fréon, Pi-
ron, Desfontaines, rahiplerinkinden çok daha fazla şiddetle, kişiliğine ya
da düşüncelerine saldırdılar; yeri geldiğinde örnekler vereceğiz bu konu-
da. Madam du Châtelet ne öğütlerse öğütlesin, saldırıya saldırıyla yanıt
veriyordu Voltaire. Hasımlarına hakaret ediyor, dostlarını çıkarıyordu
karşılarına; bir defasında, markiz, Desfontaines'i düelloya çağırarak ya
da ona meydan okumak için Paris'e koşup gitmesine güç bela engel oldu;
en sert hasımlarını susturmak amacıyla, sansüre çağrıda bulunduğu bile
görüldü. Olumlu niteliklerinin yanı sıra, yığınla kusuru vardı Voltaire'in.

Rameau'nun kişiliğinde, kendisi kadar gururlu ve tez kızan birine rast-
ladı Voltaire; ortaklaşa çalışmaları, bir sınav oldu her ikisi için de; ne var
ki güfte ile beste bitirildi sonunda ve müzisyenlerle oyuncular provaları-

na giriştiler; *La Princesse de Navarre*, pek güzel başladı (23 Şubat 1745). Bir ay sonra, sarayda bir daire verildi Voltaire'e; kendi özel yazışmalarında, "Versailles'ın en pis kokan bok deliğinden" uzakta olmadığını söylüyordu bunun. Madam du Châtelet de, Voltaire'e feda ettiği yerini yeniden aldı Saray'da; o baş döndürücü ayrıcalığı, kraliçenin huzurunda oturma hakkını kazandı. Madam de Pompadour'un yükselişi Voltaire'in işine yaradı; Voltaire, Madam d'Etioles'ken tanıdı onu ve ziyaretinde bulunmuştu; kendisini övücü hiçbir şey de yazmamıştı. Onun isteği üzerine, kral, yılda 2.000 frank ücret karşılığında vakanüvis olarak atadı Voltaire'i.

Resmi tarihçiydi şimdi!

Voltaire, bu ilgiye layık olmakta gecikmedi. 11 Mayıs 1745'te, Fransızlar İngilizleri Fontenoy'da yendiler; d'Argenson, bir anma şiiri yazmasını istedi Voltaire'den; o da, üç günde üç yüz elli dizelik bir poem koydu ortaya ve eser, iki haftada beş kez basıldı. Kral da, belli bir süre için, büyük değer verdi Voltaire'e. Hep bu zaferi kutlama adına, Voltaire'le Rameau, bir opera yazıp bestelemekle görevlendirildiler: *Zafer Tapınağı* adıyla yaratılan eser, Aralık ayında sarayda oynandı. Opera, eski Roma İmparatoru Trajanus'u –bir başka söyleyişle XV. Louis'yi– savaştan zaferle dönen biri olarak gösteriyordu. Voltaire, kralın sofrasına oturdu o akşam, onunla beraber yiyip içti; ne var ki, bir ara ileri gidip Richelieu'ye sordu: "Trajanus memnum mu?" XV. Louis duydu bu sözü; bir parça küstah olduğuna hükmetti konuğunun ve konuşmadı kendisiyle.

Hem şöhret hem kralla olan ilişkilerinden sarhoş bir halde, Voltaire, yeni bir kampanyaya girişip kendini Fransız Akademisi'ne seçtirmeye kalktı; bu amaçla da, dünyayı ayağa kaldırdı. 17 Ağustos 1745'te, Papa XIV. Benoit'ya *Muhammet* adlı eserinden bir nüsha yollayıp, bu eseri kendisine ithaf edip edemeyeceğini sordu.

Sevimli papa da şu yanıtı verdi:

Şayan-ı takdir trajediniz Muhammet'in tarafınızdan bana sunulması birkaç hafta oluyor; pek büyük bir zevkle okudum onu... Sizin gibi tanınmış bir değerlin bana ilham ettiği özel takdirden kuşku duymamanız gerekir... Açık yürekliliğiniz ve dürüstlüğünüz hakkında öylesine yüce bir fikir sahibiyiz ki, eleştirinizle bizim aramızda sizi hakem kılmakta duraksamıyoruz. Size aziz lütfumuzda bulunmak kalıyor sadece.

Voltaire öylesine büyüledi ki bu kucaklaşmadan, papaya saygısını belirten bir mektup yazdı; şöyle bitiyordu mektup: “Derin saygım ve minnettarlığım, mübarek ayaklarınızdan öpüyorum ve Papa Hazretlerinin pek mütevazı ve pek itaatkâr bendesiyim.” Bütün Paris’e, Katolikliğe inancını ve Cizvitlere olan hayranlığını ilan etti. Madam de Pompadour’la XV. Louis’ye karşı övgü üstüne övgüde bulundu. Düşes, ondan yana tavır aldı; kral razı oldu ve 9 Mayıs 1746 günü, Fransız Akademisi, dönemin en büyük şairi ve oyun yazarını bağrına bastı. Şanına ek olsun diye de, kısa bir süre sonra, “maiyet erkânından” seçildi ve krala hizmette bulunma ayrıcalığını elde etti böylece.

Bir olasılıkla, o başarılı ve kendin hoşnut olduğu günlerdedir ki, Voltaire, *Babouc’un Ham Hayali ya da İşleri Tıkırında Dünya* adlı öyküsünü yazdı. Babouc, bir İskit beyzadesidir; dünyayı gezip görmek ve özellikle de İran’da – bir başka deyişle Fransa’da – işlerin ne yolda olduğunu görmek amacıyla yola çıkar. Savaşlar, siyasal ahlâksızlık, resmi görevlilerin yiyiciliği, vergilerin kiralınması ve “Magi”nin (ruhban) zenginliği karşısında ifrit olur. Ne var ki, bir kadın (Madam de Ponpadour) kabul eder kendisini; güzelliği, kültürü ve inceliği, “uygarlık”la uzlaştıırıp barıştıırır beyzadeyi. Şurada burada cömert hareketlere, dürüst davranışlara rastlar. Başbakanı (Kardinal Fleury) ziyaret eder ve onun, İran’ın anarşiden ve gerilemeden kurtarma yolunda ciddi ciddi çalıştığını keşfeder. İnsan doğasının ve eğitimin bugünkü durumuna bakıp işlerin olabildiğince yolunda gittiği ve “işleri tıkırında dünya”nın henüz yok edilmeye müstahak olmadığı sonucuna varır bütün bunlardan; reform, devrime yeğlenmelidir. Kendisine gelince, “bir köşeye çekilmiş halde sessiz yaşayan gerçek bilgiler”i taklit edecektir.

Cirey’in özlemi içinde miydi şimdiden Voltaire?

Ne olursa olsun, saraylı olmak için yaratılmamıştı. Fransızların Bergen op Zoom’daki başarılarını bir şiiriyle kutlarken, inanılmaz bir davranış kusuruyla, XV. Louis’yi zaferden kaçıp Madam de Pampadour’un kollarına atılan bir kişi olarak gösteriyordu orada ve fethettiklerini sadece kendileri için alıkoymakla suçluyordu her ikisini de. Kraliçe, hakarete uğramış saydı kendisini, çocukları da; sarayın yarısı şiirdeki saygısızlığa karşı çıktı. Bunlar olurken, Madam du Châtelet de, kumar tutkusu-

na yeniden kapılmıştı; ve bir akşam 84.000 frank kaybetti oyunda. Voltaire, omzunun üzerinden, İngilizce, oyunda hile yapanlarla karşı karşıya olduğunu fısıldadı kulağına markizin; birkaç oyuncu, işitip anladılar bunu ve protesto ettiler. Haber yayıldı da bütün saraya; sözünde davranışında bu denli açık olma, dayanılacak türden değildi. Versailles'da olsun, Fontainebleau'da olsun, pek dostu kalmamıştı şairin. Sceau'ya Maine düşesinin yanına kaçtılar Voltaire'le Markiz (1747). Voltaire, kuytu bir dairede, herkesin gözünden uzakta, iki ay kaldı düşesin yanında. O güzel öykü ve romanlarından birkaçını yazarak, can sıkıcı durumunu unutmaya çalıştı; bütün Fransız edebiyatının en tanınmış yazarı yapıp çıkacaktır bu eserler onu. Görüldüğü kadarıyla akşamları düşesin yakın çevresinin oluşturduğu konuklara okuyordu yazdıklarını; kısıklıkları, yer-gilerindeki eğlendirici hava, içeriklerindeki parlaklık bundan ileri gelir.

FELSEFE ROMANLAR VE ÖYKÜLER

1746 ile 1750 yılları arasında yazılan bu öyküler içinde en uzun olanı, *Zadig ya da Yazgı*'dır.

Babilli bir genç olan Zadig, sevimli zengin ve iyi yetişmiş bir kişidir, “olabildiğince bilgedir... Eski Kalde'lilerin bilimlerine aşina olduğundan, o sıralarda bilinen biçimiyle doğanın fizik ilkelerinden haberdardı ve her çağda bilinen metafiziği de anlıyordu, yani pek az şey biliyordu.” Zadig, güzel Semira ile evlenecektir ki, haydutların saldırısına uğrar o sırada. Çarpışmada sol gözünden aldığı bir yara irin toplar. Menfis'ten, ünlü hekim Hermes çağrılır; yarayı gözden geçirir ve Zaig'in sol gözünü kaybedeceğini haber verir: “Sağ gözde olsaydı bu, iyileştirebilirdim der, ancak sol gözdeki yaraların çaresi yoktur”. Semira ise, tek gözlü insanlardan tarifsiz tiksinti içinde olduğunu söyleyip Zadig'i terk eder ve onun hasmı ile evlenir. İki gün sonra, çıban kendi kendine delinir ve çok geçmeden bütünüyle iyileşir göz. Hermes, bunun olanaksız olduğunu kanıtlamak için tutar bir kitap yazar. Zadig, bilgece öğütleriyle kral Moabdar'ın ve güzelliğiyle de kraliçe Astarté'nin hoşuna gider; kraliçe, âşık da olur ona. Uzaktaki bir kente kaçar Zadig. Yolda, bir erkeğin bir kadını dövdüğünü görür, kadın imdat istemektedir; Zadig, cesurca yanıt verir;

adam Zadig'in üstüne yürür, o da tehdit karşısında öldürür saldırganı. Kadın, küfür ve beddua yağdırır ona; aşığını öldürmüştür çünkü. Zadig yoluna devam eder; köle olarak satılmıştır... İnsanlara, bütün gerçeklikleri içinde bakmaya başlar: Aslında, bir çamur parçası üzerinde birbirlerini yiyip kemiren böceklerdir onlar.

Memnon ya da İnsanın Bilgeliği, "bir gün gerçekten bilge olmak gibi anlamsız bir tasarımı aklına koyan" bir kişinin öyküsüdür. Umutsuz ve zulme uğrayan bir azınlıktan olan bu insan, yığınla felaketle karşılaşır ve sonunda şuna karar verir; Dünya, öteki gezegenlerin kendi çılgınlarını yolladıkları bir akıl hastanesidir.

Scarmentado'nun Yolculuklarının Öyküsü'nde, genç bir Giritli, bir ülkeden ötekine döner dolaşır; ve her birinde de, bağınazlığın, kavga-belanın, zalimliğin, ya da bilgisizliğin bir başka türüsünü görür: Fransa'da, iller din savaşlarıyla yerle bir edilmiştir. İngiltere'de, Kraliçe Mary, beş yüz Protestan'ı odun yığınları üzerinde ateşe verir; İspanya'da halk, diri diri yakılan sapkın mezheplilerin kokusunu "oh" diyerek içine çeker. Türkiye'de Scarmentado, kıl payı kurtulur sünnetten. İran'da, İslam'ın "Akkoynlu" ile "Karakoynlu" yandaşlarının çekişmelerine katılır; Çin'de, seçkin bir Dominiken olarak ihbar edilir Cizvitlerce. Sonunda Girit'e döner ve söylediği şudur: "Yeryüzünde güzel, iyi ve hayran olacak ne var, hepsini görmüştüm; kendi evim - barkımdan başka hiçbir şey görmemeye karar verdim artık. Evlendim, boynuz taktırdım ve gördüm ki, en çok hoşagiden durum budur yaşamda!"

Micromégas, Swift'in *Gulliver'in Yolculukları*'nda işlediği görecelik düşüncesini alır geliştirir. "Büyük Sirius yıldızında oturanlardan birinin, Bay Micromégas'nın, başından ayaklarına boyu yirmi dört bin ayaktır ki, yüz yirmi bin kral ayağı eder" ve beli bin ayak genişliğindedir; burnu, altı bin üç yüz otuz ayak uzunluğundadır. Altı yüz yetmiş yaşında iken, eğitimini tamamlamak amacıyla yolculuğa çıkar Micromégas. Uzaya açılır ve Satürn gezegenine çarpar. Orada oturanlardan boyları sadece altı bin ayak dolayındaki cücelere güler ve hepsi yetmiş duyuya sahip bu alabildiğine bahtsız yaratıkların, gerçekliğin farkına niçin varamadıklarını görür. Sirius'lu sorar: "Kaç yıl yaşıyorsunuz?" Satürlü küçük adam yanıt verir: "Ah! Ne kadar da az! Güneşin beş yüz büyük dönüşü süresince yaşıyoruz

sadece. (Bizim hesabımızda on beş bin yıl dolayında!). Gördüğünüz gibi, doğar doğmaz ölmek gibi bir şey bu neredeyse... Bir tutam bilgi edinmeye başlıyoruz, daha onun denemesine kalkmadan ölüm çıka geliyor.” Sirius’lu, başka yıldızları beraberce gidip görmek amacıyla, Satürn’lünün ise, Akdeniz’de dolaşırken bir boğulmadığı kalır. Dünya’ya vardıklarında, dur dinlenmek bilmeyen küçücük yaratıklar görürler. Sirius’lu, başı şapkalı yüz bin çılgının, başı türbanlı öteki yüz bin hayvanı öldürdüğünü, ya da ancak kendi topuğu kadar uzunlukta, on para etmez bir “küçük toprak parçası” uğruna, türbanlılarca (Haçlılar) boğazlandıklarını görünce, tiksiniyor haykırır: “Ah sefiller! Üç adım atıp üç ayak darbesiyle bütün bu gülünç kılıklı katil karınca sürüsünü ezmek geçiyor içimden!”

Bütün bunlar, dâhice buluşlar da olsa genelde kalıyordu ve güçlükle çıkarmadan dolaşabilirdi ortada. Ne var ki, Voltaire 1748’de, *Bilgenin ve Halkın Sesi* adlı küçük bir yergi kitabıyla, Paris’i heyecana verdi. Pek duyarlı bir konuda, malı mülkü konusunda Fransız Kilisesi’ne saldırıyordu kitap ve şöyle diyordu: “Aklın her gün gitgide yetkinleştiği Fransa’da, Kilisenin, gelirleri oranında devletin yükümlülüklerine katılması ve sadece adaleti öğretmekle görevli ruhbanın da bu konuda örnek olması gerektiğini öğretiyor o akıl.” İleri sürdüğü bir şey de şuydu eserin: Manastırlar, bir aylaklık adına, bu dünyanın insanlarını soyuyor ve mallarını gasp ediyorlardı. Bunun gibi, rejimin başında bulananları öldürmek ve zulüm ve savaş yolunda oluk gibi kan akıtma “boş inanç”ını suçluyordu; hiçbir filozofun kendi kralına karşı asla el kaldırmamış olduğunu hatırlatıyordu hükümdarlara. Krallar, akla uymayı ve boş inançlara sırt çevirmeyi istediklerinde, nasıl da çok daha mutlu olacaktı dünya! O küçücük hacmiyle, böylesine uzun bir fırtınaya yol açan pek az eser vardır. Nitekim, adını belli etmeyen “bilge”ye, yanıt olarak on beş kitap yazıldı.

Voltaire, Sceaux’ya kapanmış – gözlerden uzak – bir halde günlerini geçirirken, Madam du Châtelet kendi kumar borçlarını ödüyor ve Voltaire’in sözleriyle köpürüp kuduran alacaklılarını yatıştırıyordu. Markiz, alıp Paris’e götürdü dostunu; Voltaire, kısa romanlarının basımına göz kulak oldu orada. Bununla beraber, kendini güvenlik içinde hissetmiyordu; öyle olunca da Lorraine’in başkenti Nancy’ye yirmi altı kilometre uzaklıkta Lunéville’deki sarayında gelip kalması için Stanislas Leczinski’nin

yaptığı çağrıya kabul etmenin akıllıca bir iş olacağına hükmetti. Zahmetli bir yolculuktan sonra, 1748’de, Lunéville’e vardılar yorgun – argın.

Bir on beş gün sonra da, Charles-Augustin d’Argental’dan bir mektup aldı: Comédie-Française oyuncularının, *Semiramis*’in provalarına başlama-ya hazır olduklarını haber veriyor Voltaire’e ve dizelerinin yorumunda kendisinin öğütlerine gereksindiklerini söylüyordu dostu. Bu piyes, pek anlamlı idi onun için. Madem de Pompadour, günahla iyiliği birbirine katıp Baba Crébillon’u içinde bulunduğu sefaletten kurtararak sahneye çıkarmıştı yeniden ve alkışlatmıştı; Marivaux da yaşlı yazarın piyeslerini Voltaire’in-kilerden üstün görmeye cesaret etmişti. Bütün bunlardan alınan Voltaire, Crébillon’un seçtiği konularda bile piyesler yazarak üstünlüğünü tanıtlamayayı koymuştu kafasına. Öyle olunca da, markizi Lunéville’deki tehlikeli özgürlüğüne terk ederek Paris’e koştu hemen. *Semiramis*, 29 Ağustos 1748’de başarıyla oynandı. İkinci temsilden sonra, Voltaire, piyesini görmüş olanların yorumlarını ağızlarından işitmek amacıyla tebdil-i kıyafet edip Procope Kahvesi’ne gitti aceleyle. Okşayıcı birkaç sözün yanı sıra, kendisini üzen kimi eleştirileri de duyup şaşırdı. Ses çıkaramazdı elbette. Ne var ki, iyi karşılanan piyesini yeniden gözden geçirme yolunda yararlandı işittiklerinden.

Günümüzde de, en iyi eserleri arasında sayılır bu.

Eylül’ün yağmuru ve fırtınaları altında, Voltaire, onca yolu tepip Lunéville’e vardı yine ve yolda Chalons’da neredeyse ölecekti. Büyük Friedrich, yolunu Potsdam’a kadar uzatmasını istemişti kendisinden; Voltaire ise, hastalığını ileri sürüp özür diledi kraldan. Küçümsenecek bir şey değildi hastalığı da: İşitme duyusunun yarısını yitirmişti ve birçok dişleri dökülmüştü; böylece gitse, cesedini götürebilecekti ancak. Friedrich ise, verdiği yanıtta, kendisini onca iyi düşündüren ve ona öylesine esin veren – o tarifsiz – birkaç şeyi saklı tutukça, dişsiz kulaksız da gelebileceğini yazdı. Voltaire ise, Madam du Châtelet’in yanında kalmayı yeğledi.

LUNÉVILLE’DE BEKLEYECEN ACI

Cana yakın “Kral” Stanislas edebiyatı seviyordu; Voltaire’i okumuşt-u. Aydınlıklar Çağı’nın salgınına o da uğramıştı! 1749’da, kendi bildirisini, *Hristiyan Filozofu* yayımlayacak ve anlattıklarıyla, Fransa krali-

çesi olan kızını pek üzecektir. Nitekim kraliçe, düşüncelerinin, Voltaire'i ve düşüncelerinin taşıdığı kokuya pek benzeyen bir koku yaydığını söylemişti babasına. Ne var ki, yaşlı kral, Voltaire'i ve düşüncelerini çok beğeniyordu. Kendisinin de bir metresi vardı: Markiz de Boufflers. Bir şairi, sarayının gözdesi yapmakta ise hiçbir engel görmüyordu. Daha da ileri gitti: Madam du Châtelet'nin yüce gönüllü eşini, sarayın büyük mareşali olarak atadı ve yıllık tutarı 10.000 kuron olan bir aylık bağladı kendisine.

Muhafız birliği yüzbaşısı Markiz Jean – François de Saint – Lambert de, sarayında kalıyordu. Madam du Châtelet, onu 1747'de otuz bir yaşındayken tanımıştı ve kendisi de kırk bir yaşındaydı o sırada; asıl aşığı daha da geçkin durumdaysa, tehlikeli bir yaştır bu bir kadın için. 1748 ilkbaharında, güzel subaya, bir genç kız terk edişiyile aşk mektupları yazıyordu: "Giyinir giyinmez bana gelin!" diyordu; ya da "Akşam yemeğini yer yemez, size kaçıp geleceğim!" diye haber veriyordu. Saint – Lambert de çapkınca yanıtlıyordu kendisini. Ekim ayında bir gün, Voltaire, yatakta yakaladı iki sevgiliyi. Hatırlatmaya gerek yok: Boynuz taktırmayı gönül rahatlığıyla kabul edebilmek için, pek büyük bir filozof olmak gerekir! Voltaire, işin azametini birden kavrayamadı ve acı sözlerle hırpaladı her ikisini de; sonra da dairesine çekildi. Saint – Lambert, şafak vakti düelloya çağırdı kendisini. Sabahın ikisinde, markiz geldi Voltaire'in yanına. Sonsuz bir aşkla kendisini sevdiğinden kuşku duymamasını söyledi ona; ancak, uzun süreden beri istediği gücü kendisinde bulamadığından yakınıp durduğunu hatırlattı filozofa ve sordu: "Dostlarınızdan birinin buna çare bulduğunu görmek, yaralayacak mı sizi?" Kucakladı onu; her zamanki sıcak sözleri fısıldadı kulağına. Voltaire'in hiddeti geçti: "Ah! Madam, dedi, her zaman haklısınız! İşlerin buraya varması gerekiyorsa, gözümün önünde olmasın hiç olmazsa!" Ertesi akşam, Saint-Lambert ziyaret etti Voltaire'i ve kendisine meydan okuduğundan dolayı özür diledi Voltaire de kucakladı onu: Çocuğum, dedi hepsini unuttum. Haksız olan benim. Aşk ve lezzetin o güzel çağındasınız ikiniz de; yararlanınız bu pek kısa anlardan. Benim gibi sakat bir ihtiyar, böylesi zevklere uygun değildir!"

Akşamleyin, üçü bir arada yemeklerini yediler.

Aralık ayına değin sürdü bu “üçlü karı-kocalık”. O sırada, Markiz du Châtelet, alacağını-vereceğini düzene sokmak için Cirey’ye gitmesi gerektiğine karar verdi. Voltaire de eşlik etti kendisine. Prusya kralı, çağrısını tekrarlamıştı; Voltaire de duraksıyordu kabul etmekte. Ne var ki, Cirey’ye varışlarından pek az sonra, markiz, gebe kaldığını açıkladı Voltaire’e ve o yaşta, kırk üçünde, doğumdan sonra yaşayabileceğini pek umut etmediğini de söyledi. Voltaire, kendisini beklememesini haber verdi. Büyük Friedrich’e ve Saint – Lambert’e de, Cirey’ye gelmesini rica etti. Üç âşık, çocuğa yasal bir doğum sağlamak üzere bir plan yaptılar. Madam du Châtelet, pek ivedi bir işi düzenlemek amacıyla eve gelmesini rica etti kocasından. Markiz, yerini almış olan iki âşığı görmekten heyecanlanmadı ve onların güler yüzle karşılaşmasından sevindi. Markiz süslendi, taktı takıştırdı ve öpücüklere boğdu kocasını. Sonra, halvet oldular karı-koca. Birkaç hafta sonra, markiz, gebe kalmış olabileceğini söyledi eşine. Marki, alabildiğine mutlu ve gururlu kucakladı karısını. Hem her yana müjdeledi bunu ve herkes de kutladı kendisini; Voltaire’le Saint – Lambert’e gelince, “çocuğu Madam du Châtelet’nin karışık işlerinin hesabına kaydetmede” anlaştılar. Marki ile Saint-Lambert, görevlerinin başlarına döndüler.

1749 Şubat’ında Madam du Châtelet ile Voltaire, gidip Paris’e yerleştiler. Markiz, Clairaut ile beraber, *Newton’un İlkeleri*’nin çevirisi üzerinde çalıştı orada. Paris’ten Saint Lambert’e yazdığı –10 ve 18 Mayıs 1749 tarihli – iki mektup, karakterini pek güzel gösterir:

Sizi görmenin öylesine sabırsızlığı içindeyim ki, çalışmama zarar veriyor bu... Hayır, kalbimin sizi nasıl sevdiğini dile getirmesi mümkün değil. Bir daha ayrılmamacasına size kavuşmanın sınırsız sabırsızlığı içindeyim... Newton’umu başıma vurmayınız, oldukça cezalandırıldım o yüzden; burada kalıp onu bitirmeye çalışmakla, akla, bundan daha büyük bir özveriği hiçbir zaman yapmamıştım; korkunç bir uğraş bu ve onun için de demir gibi bir başa ve sağlığa sahip olmak gerekir.

10 Şubat’ta, Potsdam’a gelmesi konusunda çağrısını ısrarla tekrarladı Prusya kralı. Voltaire’in yanıtı şu oldu:

Büyük Friedrich’in kendisi de, pek zorunlu olduğuna inandığım bir ödevi yerine getirmeme engel olamaz şimdi... Eylül ayında ölebilecek bir kadını, Kral Hazretleri için bile terk etmeyeceğim. Pek tehlikeli olabileceğe benzer doğumu; ancak işin içinden sıyrılabilirse, size vaat ediyorum Haşmetmeab, ekim ayında gelip gözünüze gireceğim.

Temmuz'da, Lunéville'e götürdü markizi Voltaire; orada, hünarlı bir hekimin özeninden yararlanabilecekti kadın. Ne var ki, bir ölüm korkusu allak bullak ediyordu Madam du Châtelet'yi: aşkı yeniden bulduğu bir demde, kitabının yayınlanmasıyla onca çalışmanın, harcanan onca yılın taçlandırılacağı bir sırada ölmek! 4 Eylül'de bir kız getirdi dünyaya; 10 Eylül'de ise, yığınla acının ardından ölüyordu. Voltaire, dünyası yıkılmış bir halde, sendeleye sendeleye çıktı odadan, yığıldı olduğu yerde ve bayıldı. Saint-Lambert, yardım etti kendisine gelmesine. "Ah! Dostum, dedi Voltaire ona, sizsiniz öldüren bu kadını... Ne oldu da, kalkıp bu hale getirdiniz onu?" Üç gün sonra, ölünün parmağından çıkarılmış olan yüzüğü istedi Longchamp'dan. Yüzükte kendi portresi bulunuyordu daha önce; kâtabin bulduğu yüzükte ise Saint – Lambert'in portresi vardı. "İşte kadınlar!" diye haykırdı filozof. Richelieu'nün yerini almıştım bu yüzükte ve yerimden kovan Saint – Lambert oldu. Doğanın düzenidir bu; çivi, çiviye söker. Böyle yürüyor bu dünyada işler!" Madam du Châtelet, Stanislas sarayının olanca görkemiyle Lunéville'de toprağa verildi.

Çok geçmeden de yavrusu izledi kendisini.

Voltaire'le marki Cirey'ye çekildiler. Voltaire, Paris'ten gelen birkaç başsağlığı mektubunu yanıtladı oradan:

Bana avuntu veriyorsunuz melek ruhlu dostlarım. Yaşamımın geri kalan mutsuz yıllarını bana sevdireceksiniz... Şunu da itiraf etmek isterim ki, onun oturduğu bir ev acıdan çokertse de beni, hiç de çirkin değil gözümde. Derin üzüntümden korkmuyorum, bana ondan bahseden bir şeyden kaçmıyorum. Seviyorum Cirey'yi... Onun güzelleştirdiği yerler, azizdir benim için. Bir sevgili kaybetmiş değilim, yaşamımın yarısıdır yitirdiğim; bir ruh ki, onun içindi ruhum, karşıma çıkan yirmi yaşında bir dosttu. En şefkatli baba da, bir tek kızını başka türlü sevmiş değildir. Her yerde, ondan bir düşünceyi yeniden bulmaktan hoşlanıyorum. Kocasıyla, oğluyla konuşmayı seviyorum.

Bununla beraber, Cirey'de bir köşede terk edilmiş şatoda tek başına kalırsa, can sıkıntısından öleceğini biliyordu Voltaire. Kitaplarını, bilimsel aletlerini ve sanat koleksiyonunu Paris'e doğru yola çıkardı ve kendisi de, 25 Eylül 1749'da gidip kavuştu onlara. 12 Ekim'de de, Traversière sokagında geniş bir konağa yerleşiyordu.

Voltaire, konukların ağırlanmasında yardımcı olsun diye, yeğenini de çağırır yanına; bir süre aşığı da oldu kadın.

1712'de doğan Marie – Louise Mignot, Voltaire'in kız kardeşi Catherine'in kızıydı. Catherine öldüğünde (1726), çocuklarının korunup gözetilmesini Voltaire üstlenmişti. 1738'de, yirmi altı yaşındayken, dayısının kendisine sağladığı hatırı sayılır bir çeyizin de etkisiyle, Marie – Louise, Yüzbaşı Nicolas – Charles Denis ile evlenmişti. Kocas, altı yıl sonra, aşağı – yukarı Voltaire'le Madam du Châtelet'nin Paris'e döndükleri sırada, öldü. Dul kadın, Voltaire'in kollarında avuntu aramıştı; Voltaire de, onun kollarında iç dünyasına yeni bir atılım getirmişti. Görünüşe bakılırsa, bu dayı-yeğen muhabbeti, yasaların bütünüyle dışında bir biçime büründü çabucak. 23 Mart 1745 tarihli bir mektubunda, yeğenine “pek sevgili” diye sesleniyordu Voltaire. Belki de masum bir sevgi gösterisi idi bu. Ne var ki, Aralık ayında, Madam du Châtelet ile Saint – Lambert'in karşılaşmalarından iki yıl önce, Voltaire, genç dula – İtalyanca – bir mektup yollamıştı ki, inanabilmek için kelime kelime yazmalı:

Bin kez kucaklıyorum sizi. Ruhum ruhunuzu kucaklıyor, yarağım ve yüreğim aşkıdır size. O güzelim kıcınızı ve tapılası bedeninizi kucaklıyorum.

Madam Deniz, bu kelimelerden bir kaçını edeplice karalamış olmalı. Ne var ki, sevdalı bir dille yanıtlamış olması da olası. Nitekim, 27 Aralık 1745'te, Versailles'dan şu satırları yazıyordu Voltaire ona:

Mektubumun duygularınıza şehvet aşıladığını söylüyorsunuz; ben de aynı durumdayım sizin mektuplarınızla. Yazdığınız o tatlı sözleri, yüreğimin derinliklerinde değin tutuşmadan okuyamadım. Mektubunuza ödediğimi, bütün kişiliğinize ödemek isterdim... Ölünceye değin seveceğim sizi.

1746'da yazdığı üç mektubunda da şunları ekliyordu:

Sanıyorum, sizi göreceğim dönüşümde, canımla yemek yiyeceğim ve binlerce kez kucaklayacağım sevgilimi.

Dizinizin dibinde yaşamayı ve kollarınızda ölmeyi isterdim. Ah, sevgili, sevgili! Ne zaman şefkatli dostunuz sizin yalnız yaşayabileceğiniz peki?

27 Temmuz 1748 tarihli – yine İtalyanca – bir mektubunda da şunlar yazılı:

Gelirsem, sizin için geleceğim ve o berbat sağlığım elverirse, dizlerinize atacağım ve bütün güzelliklerinizi tadacağım. O günün bekleyişi içinde, binlerce kez öpüyorum o yuvarlak göğüslerinizden, o beni sarhoş eden kalçalarımızdan ve benimkini kaç kez ayağa kaldırıp leziz bir ırmağın içine fırlatıp atmış olan bütün bedeninizden.

Kadınlar için olduğu kadar, erkekler içinde bir tehlikeli yaş vardır; kadınlarda olduğundan daha uzun sürer ve inanılmaz çılgınlıklara götürür onları. Voltaire, yüzyılının belki en parlak insanı oldu, ama en bilge kişileri arasına koyamayız onu. Yüzlerce kez böylesi çılgınlıkların, ölçsüzlüklerin, çocukça aşırılık ve acayıplıkların kucağına bıraktı kendisini ve bütün bunlar, düşmanlarını sevindirirken dostlarını da üzdü. Anlattığımız olayda, söz uçar yazılan kalır değişimini unutarak, yeğeninin insafına terk etti kendisini; görünüşe göre yeğeni de seviyordu onu, ama daha da çok sevdiği parasıydı; ve ileride göreceğiz ki, dayısının ölümüne değin, servetini artırmak için onun üzerindeki iktidarını kullanıp duracaktı. O dönemin ölçülerine göre, kötü bir kadın değildi Madam Denis. Ne var ki, devrinin sınırlarını da aşırıp yığınla âşık edindi: Baculard, d'Arnoud, Marmontel, Marki de Ximenes, üstüne üstlük de dayısı! Marmon-tel, 1747'de, ondan yana konuşur: "Çirkin de olsa, latifti bu kadın; ve kolay ve yapmacıktan uzak karakterinde, dayısının yaradılışından bir renk vardı. Dayısının zevkleri, neşesi, eşsiz nezaketi onda da görülüyordu alabildiğine; öyle ki, dostluğu seviliyor ve aranıyordu".

Madam du Châtelet'nin öldüğü gün şunları yazar yeğenine Voltaire:

Canım benim, dostluğun kurbanı oldum. Yirmi yıllık bir dostun, en korkunç biçimde öldüğünü gördüm. Acımı artıran bir ödevi yerine getirdim şimdi (...) Bütün kalbinizi verin bana böylece ve benim Madam du Châtelet'nin arkasından ağladığım gibi, siz de öyle ağlayınız arkamdan. Yazınız bana, elimde kalan pek az günün tek ve candan avuntusu olunuz.

Paris'te geçirdiği sekiz ay boyunca, eli böğründe kalmış bir haldedir; Madame du Châtelet'yi bir türlü unutamaz ve bir gece kalkar karanlıklara karışır, yüksek sesle markizi çağırır durur. Dahası, kamuoyu da baharılarından yorgun düşmüş, piyeslerini, bir Oreste'i, bir Nanine ya da Yenilen Boşınanç'ı ıslıklamıştır. Büyük Friedrich'ten, ısrarını sürdüren başka mektuplar alır Voltaire ve sonunda onun önerisini kabul eder. Prusya kra-

lı, mabeyncilik görevini öneriyordu kendisine; bir daire verecekti ve yıllık 20.000 frank tutarında aylık bağlayacaktı. Artık filozof olduğu kadar para babası da olan Voltaire, yolculuk giderlerini karşılamak üzere, yeterli bir avans istedi Büyük Friedrich'ten; o da razı oldu çaresiz. Voltaire, Fransa'dan ayrılmak için izin isteminde bulundu kraldan: XV. Louis kolayca verdi bunu ve çevresindekilere de şunu söyledi: "Versailles'dan bir deli eksilecek ve Prusya sarayına da bir deli eklenecek böylece!"

10 Haziran 1750'de, Paris'ten Prusya'ya hareket ediyordu Voltaire.

Ta 1778'de dönecektir doğduğu kente.

PRUSYA SERÜVENİ

Voltaire, temmuzda Potsdam'a vardığında, kendisine yapılan karşılamadan pek hoşnut kaldı. Büyük Friedrich, Fransızların en titiz âdetlerine uyarak selamladı filozofu. "Elimi aldı ve öptü, diye yazar Richelieu'ya Voltaire, ben de onun elini öptüm ve bendesi olduğumu söyledim". Sans – Souci Sarayı'nda, tam da kralın dairesinin üstünde, zarif bir daire ayrıldı kendisine; kralın atları, arabaları, arabacıları ve mutfağı, emrine verildi. Bir düzine kadar hizmetli dört dönüyordu çevresinde; yığınla prens, prenses ve soylu, bu arada kraliçenin kendisi de, gelip yaltaklandılar. Resmî olarak, yılda 20.000 frank ücretli bir mabeyncisi idi kralın Voltaire; ne var ki, asıl görev, Friedrich'in yazdığı şiirlerin ve söylevlerin Fransızcalarını düzeltmekti sadece. Akşam yemeğinde, kraldan hemen sonra geliyordu. Bir Alman ziyaretçinin söylediğine bakılırsa, "onların konuşmalarını dinlemek, en güzel yazılmış, en ilginç bir kitabı okumaktan daha tatlı, daha etkileyici idi". Voltaire de, daha sonraları, insanların boş inançları üstüne, dünyanın hiçbir yerinde bu denli özgürce konuşulmadığını hatırlatacaktır.

Kendinden geçmiş bir haldeydi Voltaire.

1736'da, daha veliaht iken kendisine hayranlığını belli edip çömezi olmayı isteyen insanın yanındaıydı. Aydın, şair, boş inançların düşmanı, halkların mutluluğunun kaygısındaki bir hükümdarı yönlendirmek ne büyük bir zevkti!

1750 Eylül'ünde d'Aregental'a yazdığı bir mektubunda şunları söyler:

Otuz yıl süren fırtınalardan sonra, bir liman bulmuş durumdayım. Bir kralın koruması, bir filozofun sohbeti, bir hoş insanın tatlılıkları, bütün bunlar, on altı yıldan beri mutsuzluklarımda beni avutmak, düşmanlarıma karşı da koruyup gözetmek isteyen bir kişide toplanmış halde... Ölünceye değin sakın yaşayacağımdan eminim burada. Bir şey hakkında kefil olmak gerekse, Prusya kralının karakterini gösteririm.

Paris'te bir kuşak, Diderot, d'Holbach, D'Alembert, Rousseau ile yeni bir kuşak çıkıyordu sahneye. Ansiklopedici ve romantik-öncesi olan bu kuşak, bir öncekinden daha yürekli ve klasik gelenekten daha kopmuş durumdaydı. Yeni gelenler, Richardson'u, İtalyan müziğini ve burjuva dramını seviyordu. Voltaire'in onlardan uzakta kalmasının, kendi gelişmesi açısından sakıncaları olsa da, mutluydu.

Madam Denis'ye de yazıp, bu cennette kendisiyle beraber yaşamasını istedi. Madam Denis ise, Paris'te kalmayı, daha genç çapkınlara yakın bulunmayı yeğlediğini belirtti yanıtında; ayrıca, Berlin'de fazla uzun zaman kalmayı öğütledi kendisine. Bir kralın dostluğu her zaman geçicidir, diye yazıyordu; fikrini ve gözdelerini değiştirir kral; tetikte olmalı hep ve kralın keyfine ya da iradesine karşı çıkmamalı; er geç Voltaire, bir dosttan çok, bir hizmetkâr ve bir esir olduğunu anlayacaktı.

Filozof, şaşkın bir halde, Friedrich'e verdi bu mektubu; o da, sevdiği konuşunu yitireceği korkusuyla, şu yanıtı yolladı kendisine:

Yeğeninizin Paris'ten size yazdığı mektubu gördüm. Hoşuma gitti size gösterdiği dostluk. Madam Denis'nin yerinde olsaydım, ben de öyle düşünürdüm; ancak, bugünkü durumumla başka türlü düşünüyorum. Düşmanımın mutsuzluğuna neden olmak bile bana acı verir; öyleyken, değer verip sevdiğim, yurdunu ve insanlığın el üstünde tuttuğu her şeyi benim için feda eden bir insanın mutsuzluğunu nasıl olur da isteyebilirim? Hayır, azizim Voltaire, yerinizi yurdunuzu değiştirmenin – bir avuç da olsa – insanları aleyhinize çevirebileceğini daha önceden hissedebilseydim, sizi böyle bir değişiklikten caydıracak kişi ben olurum başta. Evet, mutluluğunuzu, yanımda olmanızın bana verdiği derin zevke yeğledim. Ne var ki, filozofsunuz siz, ben de öyleyim. Filozofların bir arada yaşamalarından, aynı araştırma ve aynı zevkle toplaşmalarından daha doğal, daha yalın ne vardır?

Şuna yürekten inanıyorum ki, yaşadığım sürece, pek mutlu olacaksınız burada; edebiyatın ve zevkten anlayanların babası olarak görüleceksiniz ve sizin değerli bir insanın kendisini seven birinden bekleyebileceği olanca avuntuyu bulacaksınız bende. İyi akşamlar!

Bu güvence de eklenince, ne gölgeleyebilirdi artık yaşamın güzelliğini?

Ne var ki, bu iki filozoftan yaşlısının cennetinin yerle bir olması için dört ay yetti.

Nasıl mı?

Voltaire milyonerdi; ancak, servetini arttırmada, bir fırsatı kaybetmeyi bilme sanatını tanımıyordu. Saksonya Devlet Bankası, hazine bonoları (*steuerscheine*) çıkarmıştı ve bonolar da görece değerlerinin %50'sini yitirmişlerdi. Friedrich, Dresden Antlaşması'na dayanıp, Prusyalıların satın aldıkları bütün bonoların, vade sonunda görece değerlerinin altında ödenmesini istemişti. Birkaç kurnaz Prusyalı, buna bakıp, Hollanda'da düşük fiyata bu bonolardan alarak, Prusya'da görece değerleriyle karşılıklarını ödetmek istemişlerdi. Friedrich, 1748 Mayıs'ında, Saksonya karşısında hakkaniyetli olmak kaygısıyla, bu bonoların dışarıdan getirtilmesini yasakladı. Voltaire, 23 Kasım 1750'de, bir Yahudi bankacıyı, Abraham Hirsch'i Potsdam'a yanına çağırdı. Bankacının söylediğine bakılırsa, Voltaire kendisinden, Dresden'e gidip bu bonolardan görece değerlerinin %35 eksiğine 18.340 ekülük bir miktarı kendi hesabına almasını rica etti. Hirsch, bu bonoları yasal yoldan Prusya'ya getirmenin mümkün olmadığı yolunda, Voltaire'i uyardı; Voltaire ise yine bankacının dediğine bakılırsa, kendisini koruyacağını vaat edip Paris ve Leipzig'e yazılı poliçeler verdi. Bu meblağların güvencisi olarak, Hirsch, aşağı yukarı 18.340 ekü değerinde birkaç elmas bıraktı Voltaire'e. Ne var ki, bankacının gidişinden sonra, Voltaire, yapılan anlaşmadan pişman oldu. Dresden'e vardığında, Hirsch, böyle bir işlemde bulunmama kararını aldı; Voltaire, poliçelerin ödenmesini durdurdu ve bankacı Berlin'e geldi. Hirsch'in söylediğine göre, Voltaire, elmaslar için 3000 ekü vererek sessizliğini satın almaya kalktı onun. Elmasların değeri hakkında bir tartışma çıktı aralarında. Voltaire, boğazına sarıldı adamın ve yere yıktı; hincini alamayınca tutuklattı Hirsch'i ve mahkemede dava açtı. Hirsch, Voltaire'in satın almayı tasarladığı Saksonya bonoları işini açığa vurdu mahkemede; Voltaire yadsıdı ve kendisine kürk satın alması için Hirsch'i Dresden'e yolladığını ileri sürdü; ancak kimse inanmadı buna.

Friedrich Potsdam'da, bu esef verici olayı öğrenince, 24 Şubat 1751'de, Berlin'de bulunan Voltaire'e ağır bir mektup yazdı. Şöyle diyordu orada:

Sizi yanıma aldığımдан dolayı pek seviniyordum; düşüncenizi, yeteneklerinizi, bilgilerinizi takdirle karşıladım. Yazar-çizer takımıyla uğraşmaktan ve fırtınaya karşı koymaktan yorgun – sizin yaşınızda – bir insanın, buraya, sessiz bir limana sığınırçasına geldiğine inanmak zorundaydım. Ne var ki siz, önce, oldukça garip bir biçimde, Freron'la haberleşmememi istediniz benden; kimleri hizmetime alacağımın kararı size düşmesine de, zaaf gösterip ya da hatır sayıp bunu bahsettirmeye size. D'Arnaud (Friedrich'in sarayındaki bir Fransız şairi), size karşı hak-sızlıklarda bulundu; gönü yüce bir insan bağışlayabilirdi bunları; kin güden bir insan, kin duyduğu insanların ardına düşer. Son olarak, d'Arnaud bana hiçbir şey yapmamış da olsa, sizin yüzünüzden çekip gitti buradan... Yahudi'yle dünyanın en iğrenç anlaşmazlığı içine girdiniz. Bütün kentte çirkin bir gürültü – patırtıya yol açtınız. Bonalar alayı öylesine ayyuka çıktı ki, Saksonya'da, ağır yakınmalar iletildi bana. Kendi açımдан, sizin gelişinize değin, barışı sürdürdüm evimde; size de söyledim ki, entrika ve oyun oynama tutkunuz olduğunda, kötü karşılanırsınız. Davranışlarıyla beni trajedinin dayanılmaz acıları içine atmayan yumuşak ve sakin insanları seviyorum. Filozofça yaşamaya karar vermeniz halinde, sizi görmekten hoşlanacağım; ama kalkar da, tutkularınızın kasırgalarına terk ederseniz kendinizi ve herkesten de isterseniz bunu, buraya gelmiş olmanız hiçbir zevk vermeyecek bana Berlin'de kalabilirsiniz.

Mahkeme, Voltaire'in lehine bir karar verdi. O da, kraldan özür dilledi; Friedrich bağışladı ve ona, "kavgaya ve gürültüye karışmaması, bu arada Tevrat'la İncil'le dalaşmaması" öğüdünde bulundu. O tarihten başlayarak, Voltaire, Sans-Souci Sarayı'nda kalmadı artık; yakınlarında, Le Marquisat diye adlandırdığı bir kır evine çıktı. Kral, güvenini yeniden tazeledi; ne var ki, buna güvenecek kadar ahmak değildi Voltaire. Şair kral, Fransızcasını düzeltsin diye şiirler yolladı kendisine; Voltaire, bitkin düşünceye değin çalıştı üzerlerinde ve saygıyı elden bırakıp düzeltmeler yaparak yaraladı yazarını şiirlerin.

İşte o sıralardadır ki, Voltaire, *Doğa Yasası Üstüne* adlı şiirini yazdı (1752); her şeyden önce Alexander Pope'un düşüncelerinden esinlenerek, doğada keşfetmeye çalışıyordu Tanrıyı. Ancak, XIV. Louis Yüzyılı çok daha büyük bir önem taşır; yıllar önce başladığı esere, son ayların gürültüsü patırtısı içinde kesin biçimini verdi ve Berlin'de yayımladı (1751). Bir olay çıkıp da Almanya'dan kovulmadan önce, kitabını basılmış görmeyin sabırsızlığı içindeydi; çünkü, Büyük Friedrich sayesinde ki, kitap sansüre takılmadan yayınlanabiliyordu. 31 Ağustos'ta şöyle yazıyordu Richelieu'ye: "İyi bilirsiniz ki, eserimin kolunu-bacağını kesme liyakatini ve ödevini yerine getirecek ya da onu toptan ortadan kaldıracak en ufak

bir sansürcü bile yoktu burada!” Ve ekliyordu: “Öylesine özgür bir gerçek-
ğin arkasında ki tarih, bir Fransız tarihçisi ancak Fransa dışında yazabi-
lir tarihi”. Dediği de çıktı çok geçmeden: Kitabın satışı yasaklandı Fran-
sa’da; Hollanda’da ve İngiltere’de, korsan basımlar yapıldı ve doğaldır ki
tek bir kuruş verilmedi Voltaire’e. İşte Voltaire’in para aşkını bize en iyi
anlatacak bir nokta! Ruhban takımına ve yönetimlere olduğu kadar, ya-
yımcıların haydutluğuna karşı da savaşıması gerekiyordu.

XIV. Louis Yüzyılı, Voltaire’in yazdıkları içinde, en tam olanı ve yaza-
rında en bilinçli olarak hazırladığı bir eserdir. 1732 yılından başlayarak
tasarlamıştı Voltaire onu; 1734’te kaleme almaya başlamış, 1738’de bir ya-
na bırakmış ve 1750’de yeniden ele almıştı. Bu amaçla, aşağı yukarı iki
yüz cilt eser ve bir o kadar yayımlanmamış anı okumuş, Büyük Yüzyıl’dan
kalmış bir dizi insanla görüşmüş, Louvois ve Colbert gibi ünlü kişilerin
özgün belgelerini incelemişti; XIV. Louis’nin kaleminden çıkmış metinle-
ri elde etmiş ve Louvre arşivlerinde gün ışığına çıkmamış değerli belgeler
bulmuştu. Birbirine zıt tanıklıkları özenle ve ihtiyatla karşılaştırmış ve
ciddi bir doğruluk derecesine varmıştı. Madam du Châtelet ile, bir bil-
gin olmayı denemiş ve bir tür başarısızlığa uğramıştı; o zaman da, tari-
he çevirmişti yüzünü ve bu alandaki başarısı bir devrime yol açacaktır.

Çok önceleri, 18 Ocak 1739 tarihli bir mektubunda, görüşlerini şöy-
le dile getirmişti: “Bütün olup bitenden sonra, benim asıl amacım, siya-
sal ve askeri tarih değil, sanatların, ticaretin, asayişin, tek kelimeyle in-
san zekâsının tarihidir.” Daha da güzel olarak, 1735’te, şunları yazıyordu
Thiérriot’ya yolladığı mektupta:

*XIV. Louis Yüzyılı üstüne sizden fıkralar istediğimde, onun kişiliğinden çok,
devrinde açılıp serpilmiş sanatlarla ilgiliydi bunlar. Racine’le Despreaux hakkın-
da, Quinault, Lully, Molière, Lebrun, Bossuet, Poussin, Descartes, vb. hakkında
ayrıntılar, Steinkerque üstüne olanlardan çok daha fazla hoşuma gider. Bölükle-
ri ve taburları yönetmiş olanların, adlarından başka hiçbir şey kalmamıştır ge-
riye. Verilmiş yüz savaşın insan soyuna hiçbir yararı dokunmadı; ama size sözü-
nü ettiğim büyük adamlar, henüz doğmamış insanlara duru ve sürekli zevkler ha-
zırladılar. İki denizi birleştiren bir kanal, Poussin’in bir tablosu, güzel bir traged-
ya, keşfedilmiş bir gerçek, bütün savaş haberlerinden bin kez daha değerli şeyler-
dir. Biliyorsunuz ki, benim gözümde, büyük adamlar başta gelir, kahramanlar da
sonda. Büyük adamlar deyince de, yararlı ya da hoşla giden bir konuda çok büyük
başarılar kazanmış insanları kast ediyorum. Kentleri talana verip yağmalayanlar
ise kahramanlardır sadece.*

Olasıdır ki, Voltaire savaş kahramanlarına, kazandıkları zaferler uygarlığı barbarlığın elinden kurtardığında, savaştan başka bir yer veriyordu; ancak, kelimelerden başka silah tanımayan filozofun, kendi türünden insanları yüceltmek istemesi doğaldı; ve adı da, düşüncesini doğruluyor, çünkü iki yüzyıl sonra, yaşadığı çağdan hatırimızda kalan en çarpıcı anıdır bizim için.

Başlarda, bütüncü kitabını kültür tarihine ayırma niyetindeydi Voltaire; sonra Madam du Châtelet, bir ulusların “genel tarihi” düşüncesini uyardı kafasında; öyle olunca da, kaleminde biçimlenmekte olan, daha tam bir eserin, *Genel Tarih Üstüne Deneme*’nin bir mantıksal devamı olması için, kitabına siyaset, savaş ve saray üstüne bölümler ekledi. Eserinin ilk yarısı, siyaset ve askeri tarihe ayrılmış durumda; onu örf ve âdetler, yönetim, ticaret, bilim, edebiyat, sanat ve din üstüne bölümler izlemektedir.

İzlenip kovuşturulmuş yazar, yüzünü geriye çevirip, iyi davranmaları koşuluyla şairleri onurlandırmış bir hükümdarın dönemine hayranca bir bakışta bulunuyordu; belki de, XIV. Louis’in edebiyata ve sanatlara verdiği desteğin altını çizerken, XV. Louis’in bu konudaki kayıtsızlığına karşı da bir saldırıydı yaptığı dolaylı olarak. Bir önceki hükümdarın çağının büyüklüğü zaman mesafesinden yararlanmış; despotluğunun ve zulmünün anısı da zayıflamış oluyordu bu mesafeye bağlı olarak. Voltaire, Güneş Kral’ı ülküleştire bir parça; ve, Palatinat’ın (Almanya’nın Pfalz eyaleti) yağmalanmasını sertçe eleştirse de, Fransız generallerinin zaferlerine bakıp kendinden geçer. Ne olursa olsun, tarihe bir bütün olarak bakışın bu ilk modern girişimi önünde, saygıyla eğilmelidir eleştiri. Nitekim, o yılların kavrayıcı zekâları, bunun, yeni bir yolun başlangıcı olduğunu fark ettiler: Tarihe, uygarlığın bir yaşamöyküsü olarak bakıyordu bu; ve böylesi bir bakış ve sanat yoluyla, edebiyata ve felsefeye dönüşmesiydi tarihin. XIV. Louis Yüzyılı’nın yayımlanışından bir yıl sonra, Kont Chesterfield şöyle yazıyordu oğluna:

Voltaire, XIV. Louis Yüzyılı’nın Tarihi’ni gönderdi Berlin’den bana. Tam da zamanında geldi kitap. Milord Bolingbroke, bir tarihin nasıl yazılacağını sıcağı sıcağına öğretmişti bana... Bu, zekâ sahibi bir insanın zekâ sahibi insanlar için yazdığı, insan aklının ve sağduyusunun tarihi... Hiçbir tarihçide görmediğim bir biçimde, dinsel, felsefe ve ulusal önyargılardan uzak olarak, bütün olayları, ağırbaşlılığın elverdiği ölçüde, alabildiğine doğruluk ve yansızlıkla anlatıyor.

Voltaire, edebi çalışmalarının ortasında, Büyük Friedrich'in, güvenlik eksikliğini göz önünde tutarak hareket ediyordu. 1751 yılının Ağustos'unda bir gün, krala çoğu kez kitap okuma ile görevli şen-şakrak materyalist La Mettrie, ev sahibinin şu sözünü nakletti Voltaire'e: "Olsa olsa, bir yıl gereksinmen olacak ona (Voltaire'e); portakal sıkılır, kabuğu da atılır!" Ne var ki, bu sözün gerçekten söylenip söylenmediğinden kimse kuşkulandı; aslında, başkalarına böylesine açılma âdeti pek yoktu, Friedrich'in ve La Mettrie'nin, Voltaire'in çekip gitmesini dilemiş olması da olanaksız değildir. Madam Denis'ye 2 Eylül'de yazdığı mektupta, "La Mettrie'ye inanmamakta elimden geleni yaptım, ancak bugün bile kuşku içindeyim" diye yazıyor Voltaire. Ve, 29 Ekim'de şunu ekliyordu: "Hep portakal kabuğu giriyor düşüme... Bir çan kulesinden düşen ve, havada yavaşlayıp da "İyi, yeter ki sürsün bu!" diyen biri, oldukça benziyordu bana".

Almanya'da bir başka Fransız, Maupertuis, bu komedide rolünü oynadı. "Aynı sarayda iki Fransız'dan biri ölmelidir", diyordu Friedrich. Berlin Akademisi'nin Başkanı olan Maupertuis, Sans-Souci Sarayı'nın konukları arasında, Voltaire'den daha öz saygı görüyordu bir bakıma. Bu iki kişiden her biri, bir ötekinin komşuluğundan irkiliyordu; ve belki de Voltaire, Madam du Châtelet'nin Maupertuis'ye karşı duymuş olduğu sevgiyi unutmamıştı. 1751 Nisan'ında bir gün, Voltaire, bilginin de çağrılı olduğu bir akşam yemeği verdi. "*Mutluluk Üstüne* adlı kitabınız, bu akşam bahsedeceğimiz kimi karanlık noktalar bir yana, pek hoşuma gitti" dedi Voltaire. "Karanlık noktalar mı? diye homurdandı Maupertuis. Size göre öyledir belki!" Voltaire, elini muhatabının omzuna koydu: "Sayın Başkan dedi, sizi takdir ediyorum; cesursunuz, bir savaş istiyorsunuz. Yapacağız bu savaşı, ancak bu arada, kralın kızartmasını yiyelim!" Madam Denis'ye de, 4 Mayıs'ta yazdığı mektubunda şöyle diyordu: "Maupertuis'nin zemberekleri pek esnek değil; daireyi ölçerken kullandığı sert aletiyle ölçmeye kalkıyor beni. Dendiğine göre, sorunlarına, kıskançlık sokuyor bir parça". 24 Temmuz 1752'de, şunu anlatıyordu yeğenine: "Maupertuis, kralın *Eserler*'ini pek kötü bulduğum dedikodusunu yayıyor gizlice. Kralın yazıp da bana yolladığı şiirler hakkında, güya şöyle söylemişim birine: "Kirli çamaşırlarını yıkayayım diye bana

yollamaktan bıkmayacak mı hiç?” Maupertuis’nin böyle bir dedikodu-
yu yaydığı kesin değil; ne var ki Voltaire iyiden iyiye inanıyordu buna
ve savaşa karar verdi.

Maupertuis’nin, bilime katkılarından biri, “güçlerin ekonomisi ilkesi”
idi; buna göre, hareket dünyasında bütün sonuçlar, istenilen sonucu el-
de etmeye yeten güçlerden en küçüğünce oluşturulmaya yöneliktir. Ber-
lin Akademisi’ne üye olmada Maupertuis’ye çok şey borçlu olan Saue-
l Koenig, Leibniz’in kaleminden çıkmış bir mektubun kopyası olabilecek
bir belgeyi görme fırsatını elde etti bir gün; filozof, söz konusu ilkeyi da-
ha önceden keşfetmiş görünüyordu bu belgeye bakılırsa. Koenig, bu bu-
luşunu dile getiren bir makale yazdı ve yayımlamadan önce de Mauper-
tuis’ye gösterdi; başkan arzu ettiğinde, bundan vazgeçebileceğini söyle-
di. Maupertuis, bir olasılıkla pek acele okuduktan sonra, izin verdi. Ko-
enig, Leipzig’de çıkan *Acta eruditorum*’un 1751 yılı mart sayısında yayım-
ladı makalesini. Gürültülere yol açtı yazı. Maupertuis, Leibniz’in mek-
tubunu Akademi’ye vermesini istedi Koenig’den; Koenig de, 1748’de asıl-
mış dostu Henzi’nin evrakı arasındaki bir kopyayı gördüğünü söyledi; ve,
bu kopyanın da bir kopyasını çıkarıp Maupertuis’ye verdi; o da, metnin
aslını istedi bir kez daha. Koenig, bunu bulamayacağının farkına vardı;
çünkü, Henzi’nin evrakı darmadağın olmuştu ölümünden sonra. Mauper-
tuis, Akademiye götürdü sorunu; Akademi yönetimi, Koenig’e başvurup,
belgenin aslını bulup vermesini kesinlikle belirtti; o ise, yapamadı bunu.
Akademi, Leibniz’e maledilen mektubun sahte olduğunu açıkladı. Mau-
pertuis, kararın verildiği toplantıda yoktu; vereme yakalanmıştı çünkü
ve kantükürüyordu. Koenig, istifasını gönderdi Akademi’ye ve bir *Kamu-
oyuna Çağrı* yayımladı (Eylül 1752).

Oysa Koeng, Voltaire’le Madam du Châtelet’nin konuğu olarak, iki
yıl kalmıştı Cirey’de daha önce. Voltaire, Maupertuis’ye bir darbe indir-
meye karar verdi; eski dostu düşmanı oldu. Üç aylık bir dergi olan *Bib-
liothèque raisonnée*’de, 18 Eylül’de *Berlin Akademisi’nden bir Üyenin bir Paris
Akademisi Üyesine Mektup*’u yayımlandı. Orada Voltaire, Koenig lehine ol-
mak üzere yeniden sergiliyor olayı ve şöyle bağlıyordu:

Böylece, Bay Moreau de Maupertuis'nin, bilgin Avrupa'nın gözleri önünde, yalnız aşırmağa gidip yanlışlar yapmakla kalmayıp, aydınların elinden özgürlüğü almak ve düşüncesini ileri sürmekten başka bir suçu olmayan bir namuslu insanı kovuşturmak için, mevkiini kötüye kullandığı ortaya çıktı. Berlin Akademisi'nin yığınla üyesi, bu denli açık bir davranışı protesto ettiler ve Akademinin koruyucusu olan kralın gücüne gideceğinden korkmasalar, Bay Maupertuis'nin dehşet salıp onuruyla oynadığı Akademiyi terk edeceklerdir.

Makalenin altında imza yoktu; ancak Friedrich, Voltaire'in gölgesini tanıdı. Kızıp köpürecek yerde, bir yanıt kaleme aldı; orada “Mektup”u, dolapçı, alçak ve namussuzca” diye nitelendiriyor ve yazarına, “utanmaz düzmeci”, “çirkin haydut”, “ahmak yergiler işportacısı” diyordu. Bu metin de ad vermeden yayımlandı; öyle de olsa, yazının bulunduğu sayfa-da, kartal, asa ve taçtan oluşan Prusya arması vardı.

Voltaire'in onuru alabildiğine hırpalandı bundan. Son sözü bir düşmana bırakamazdı ve kralla bağları koparmaya karar vermişti belki. Madam Denis'ye yazdığı 18 Ekim 1752 tarihli mektupta şöyle diyordu: “Âsam yok, ama kalemim var!”

Yine ona yazdığı 18 Aralık 1752 tarihli mektup ise, tam bir bıkkınlık ve kaçış mektubudur. Şöyle der orada: “Tek düşündüğüm, namusluca kaçıp kurtulmak, sağlığıma bakmak, sizi yeniden görmek ve üç yıl süren bu düşü unutmaktır”; ve ekler: “İyice görüyorum ki, portakal sıkılmıştır; şimdi, kabuğu kurtarmaya bakmalı!”

Maupertuis'nin o sıralarda yayımladığı bir dizi *Mektuplar*'dan (Dresden, 1752), alabildiğine yararlandı. Maupertuis, şunları öneriyordu o mektuplarda: Yer kürenin nelerden oluştuğunu incelemek için, mümkünse tâ merkeze değin bir delik açılmalıydı; Mısır'daki piramitlerin yapılışındaki sır ve amaçları bulabilmek amacıyla, içlerinden biri havaya uçurulmalıydı; öğrencilerin, kendi anadillerini öğreniyorlarmış gibi, bir ya da iki yıl gidecekleri ve içinde sadece Latincenin okutulduğu bir site kurulmalıydı; hekime, hasta iyileştiğinde, tek bir kalemde ücret ödenmeliydi. Ve ekliyordu: Münasip bir miktarda içirilecek afyon, bir insana, geleceği sezme olanağı sağlayabilirdi: bedene gösterilecek kimi özen sonucunda, yaşamı alabildiğine uzatmak mümkün olabilirdi. Voltaire, bir avın üstüne atlar gibi atladı bu *Mektuplar*'a. Zekâsındaki o büyük mizah gücüyle, 1752 Kasım'ında, *Papanın Hekimi Doktor Akakia'nın Taşlaması* adlı ünlü yergisini yazdı.

Akasia, Yunanca bir kelime ve hoş görülebilir yalınlık anlamındadır. Söz konusu hekim, tam bir temiz yüreklilik görünüşü altında, Berlin Akademisi Başkanı gibi engin düşünceli birinin böylesi aptalca bir kitap yazabileceğinden kuşkulanmakla başlıyor. Ancak, “bilinmeyen genç yazarların, tanınmış adlarla kitaplar yazmasında daha alışılmış başka bir şey yok bugün” diyordu. Bu *Mektuplar* da, bu türden düzmece bir eser olmak gerekirdi; yoksa, onca engin bilgili başkanın, böylesi anlamsız bir şeyi yazması olanaksızdı. Doktor *Akasia*, Voltaire’in sancılı göğsünde özel bir yankı uyandırır da, sadece iyileştirme karşılığında hekimlere ücret ödenmesi isteğine özellikle karşı çıkıyor ve şöyle diyordu: “Bir müşteri, verdiği davayı yitirdi diye, avukatını, hakkı olduğu bir ücretten yoksun kılabilir mi? Özen vaat edebilir bir hekim, yoksa sağalma değil. Çaba harcar ve kendisine bundan dolayı bir ödemedede bulunulur”. Bir Akademi üyesi, yaptığı her yanlış, geçmiş bir yıl içinde dile getirdiği her budalalık için, yıllık ücretinden belli bir miktarının indirileceğini kestirebilir mi? Ve hekim, Voltaire’in, Maupertuis’nin eserlerinde yanlış ve saçmalık olarak gördüğü ne ki var, ayrıntılı olarak gözden geçirir.

Voltaire’in bu yergi eseri, genellikle sanıldığı kadar parlak değildir öyle. Büyük bir bölümü sadece tekrardır; Maupertuis’in yanlışlarından söz ettiğinde, kimi zaman kabadır ve yüce gönüllü olmaktan uzaktır. Ne var ki, yazar öylesine hoşnut idi ki eserinden, basılmış olarak görmek zevkini de tatmak istedi; yazdıklarını Ha Haye’deki bir yayıncıya yolladı, bir kopyasını da krala gösterdi. Friedrich, kimi zaman Maupertuis’nin çekilmez olduğu konusunda Voltaire’le aynı düşünceyi paylaştı ve – söylendiğine göre – eseri beğendi, ancak yayımlanmasını engelledi; ne olursa olsun, yazılanlar, Berlin Akademisi’nin saygınlığını zedeleyecek türdendi. Voltaire, metni kralda bırakmakla beraber, kitabını yayımlattı Hollanda’da. Çok geçmeden, otuz bin nüshası Paris’te, Brüksel’de, La Haye’de, Berlin’de dağıtılmıştı. Friedrich’in de eline geçti onlardan biri ve kızgınlığını öylesine dile getirdi ki, Voltaire, başkentte birinin evine gidip sığındı; ve 27 Aralık 1752 günü, kaldığı evin penceresinden, bir görevlinin eserini yakıtığını gördü.

O sıralarda, gerçekten hastaydı Voltaire. Yılcıktan alnı yanıyor, dizanteri bağırsaklarını allak bullak ediyor, yüksek ateşten tükeniyordu. 2

Şubat'ta yatağa düştü ve iki hafta boyunca yattı; bir ziyaretçisinin söyleyişle, "tam bir iskelet gibiydi". Biraz iyileşince, Büyük Friedrich, kendi hekimini yolladı ona. Kendisini daha iyi hissettiğinde, Voltaire, krala yazıp sularının yılcancığını iyi edebileceğini sandığı – Fransa'daki – Plombières içmelerine gitmek için izin istedi ondan. Friedrich, kâtibiyle şu yanıtı verdi: "İstediğiniz vakit terk edebilirsiniz hizmetimi; ancak, yola çıkmadan önce, yükümlülüğünüzle ilgili sözleşmeyi, anahtarı, haçı ve size emanet ettiğim şiir tomarını geri veriniz!" Çekip gitmek için Plombières bahanesine başvurma gereksiniminde olmadığını da ekledi sözlerine. Aynı gün, Voltaire, mabeynci görevinin altın anahtarı ile Liyakat Haçı'nı geri veriyordu, Friedrich'e. 18 Mart'ta, Friedrich, Sans-Souci Sarayı'nda eskiden kaldığı dairesinde yeniden oturmaya çağırıyordu Voltaire'i. Voltaire, kabul etti ve sekiz gün kaldı sarayda ve görünüşü o ki kralla barıştı; ancak şiirleri vermeyip sakladı. 26 Mart'ta, Friedrich'in iznini alıyordu; her ikisi de ayrılışa geçici olarak bakıyormuş gibi yaptılar. "Özellikle sağlığınıza dikkat ediniz, dedi kral, ve unutmayınız ki içmelerden sonra bekliyorum sizi... İyi yolculuklar!"

Oysa, hiçbir zaman görmeyeceklerdi birbirlerini.

Tarihsel bir dostluk sona erdi böylece. Ne var ki, aptalca kırgınlık ve kinler sürdü. Voltaire, katibi ve sefer eşyası arabasına bindi, güvenliği Leibzig'de aramaya gitti. Orada, halsizliğini bahane edip üç hafta kaldı ve o süre içinde, *Papanın Hekimi Doktor Akakia'nın Taşlaması*'na eklemelerde bulundu. 6 Nisan'da da Maupertuis'den bir mektup aldı:

Gazetelerin yazdığına göre, Leibzig'de hasta düşmüşsünüz; özel haberlere inanılırsa, olsa olsa yeni yergiler yazıp bastırmak için kalacaksınız orada...

Size karşı hiçbir şey yapmadım asla, hiçbir şey yazmadım, söylemedim; sizin buralara kadar yaydığımız bütün densizliklere tek bir kelimeyle yanıt vermeyi de bana yakışmayacak bir şey olarak gördüm... Niyetiniz, gerçekten bana daha da saldırmaksa ve daha önce yaptığınız gibi, araya başkalarını da katarak saldırmaksa, şunu söylemek isterim ki... nerede olursanız olunuz sizi bulacak ve sizden tam öcümü alacak kadar sağlığım yerindedir.

Bununla beraber, Voltaire *Taşlaması*'nı allayıp pullayıp yeniden bastırıldı; Maupertuis'nin mektubunu da ekledi ona. Böylece elli sayfaya ulaşan kitap, Almanya ve Fransa'daki saraylarda gevezeliklere konu oldu. Bay-

reuth'den Büyük Friedrich'e yazdığı mektupta, Wilhelmine, okurken gülmesini tutamadığını söylüyordu. Maupertuis, tehdidini yerine getirmede; ve kimi insanların sandığı gibi, içine attığı kızgınlık ve acıdan da ölmedi; söz konusu kitaptan sonra bir altı yıl daha yaşadı ve 1759'da, Basel'de veremden öldü.

19 Nisan'da Gotha'ya gitti Voltaire. Herkesin kaldığı bir otele indi; ancak, Saksonya – Gotha düküyle düşesi, saraylarında gelip yerleşmeye pek çabuk inandırabildiler kendisini. Küçük saray, kültür konusunda iddialı olduğundan, düşes, eşrafı ve edebiyatçıları topladı ve Voltaire, eserlerinden, hatta o eğlendirici *Orléans'lı Bakiresi*'nden parçalar okudu. Sonra da, Frankfurt'a doğru yolculuğunu sürdürdü ve orada talih yakaladı kendisini.

Voltaire'in Maupertuis'ye karşı kavgasını sürdürdüğüne bakıp, Büyük Friedrich, basılı nadir nüshalarından birinin Voltaire'in elinde bulunduğu kendi şiirlerini de, sorumsuzluk edip dünyaya açıklaması olasılığı üzerinde düşünür oldu. Kimisi, açık saçık şiirlerdi bunların; kimisi Hristiyanlığı küçük düşürüyordu ve ötekiler de, halen iktidardaki hükümdar üstüneydi ve yayımlanmaları onları kızdırıp Friedrich'i bir destekten yoksun kılabilirdi sonunda. Friedrich, Prusya'nın Frankfurt'taki temsilcisi Freytag'a yazıp, söz konusu şiirlerle kendisinin – dostluklarını hiçbir bulutun karartmadığı bir dönemde – taktığı çeşitli nişanları geri verinceye değin, Voltaire'i yerinde tutması emrini verdi. Frankfurt, "serbest kent"ti gerçi; ancak, Friedrich'in keyfine öylesine bağımlı idi ki, emirlerine karşı çıkılamazdı, çıkılamadı da. Ayrıca Voltaire de, sözde de kalsa, hâlâ Prusya kralının hizmetindeydi ve izinli olarak tatil yapıyordu. Freytag, 1 Haziran günü, Voltaire'in bir önceki akşam geldiği Altın Aslan Otel'i'ne gitti; ve nazik bir edayla, nişanları ve şiirleri istedi kendisinden. Voltaire, valizlerini karıştırıp nişanları alma müsaadesini verdi Prusyalıya; şiir tomarına gelince, onların, bir olasılıkla, daha önce Hamburg'a gönderdiği bir pakette olabileceğini söyledi. Freytag, söz konusu paket geri getirilinceye kadar, Voltaire'in gözaltında tutulması emrini verdi. 9 Haziran'da, olan-bitenden irkilip tiksiniş olan filozof, Madam Denis'nin gelişiyle bir parça avundu; içini boşaltma vesilesi oldu bu. Madam Denis, Voltaire'in korkunç derecede zayıflamış olmasına şaşırdı: "Bu adamın (Friedrich), sizin ölümünüze neden olacağını biliyordum!" dedi. 18 Haziran'da,

paket gerisin geri geldi; şiir tomarı içindeydi ve Freytag'a verildi. Ne var ki, aynı gün Potsdam'dan yeni buyruklar geldi Freytag'a; son bir emre kadar, var olan durumun sürdürülmesi isteniyordu. Ancak sabrı taşan Voltaire kaçmaya kalktı; 20 Haziran'da, yolculuk eşyasını yeğeninın gözetimine bırakarak, kâtibini aldı yanına ve gizlice Frankfurt'tan yola çıktı.

Kentin belediye sınırlarını aşmasına ramak kalmıştı ki, Freytag'ın iki adamı yetişip yakaladı kendisini ve Frankfurt'a gerisin geri götürdüler. Onu bu kez, Keçi Oteli'nde barındırdılar; çünkü – Freytag'a göre – Altın Aslan'ın sahibi, Voltaire'i, inanılmaz ölçüdeki pintiliğinden dolayı daha uzun zaman barındırmak istemiyordu. Voltaire'in üstünden bütün parası, saati, taşıdığı takıları ve enfiye kutusu alındı; çok geçmeden bu kutu verildi kendisine, çünkü Voltaire, yaşaması için onun gerekli olduğunu ileri sürmüştü. 21 Haziran'da Friedrich'ten bir mektup geldi, Voltaire'in serbest bırakılmasını emrediyordu; ancak Freytag, Voltaire'in kaçmaya kalkmış olduğunu krala bildirmenin de görevleri arasında bulunduğunu düşündü; öyle de olsa, serbest bırakmalı mıydı onu? 5 Temmuz'da Friedrich olumlu yanıt veriyordu. Böylece, otuz beş gün süren bir gözaltından sonra, Voltaire salıverildi. O da, 7 Temmuz'da terk etti Frankfurt'u; Madam Denis de, Voltaire'e, Fransa'ya dönme iznini elde etmek umudu içinde Paris'e doğru yola çıktı.

Ne öğretmişti Prusya serüveni ile bu olup-bitenler ona?

Prusya serüveni, "aydın despotluğu"nın öteki yüzünü göstermişti kendisine; Frankfurt'ta, dönüş yolunda tutuklanması da, özgürlüğün değerini hissettirmiş ve kendi evinin efendisi olmanın güzelliğini anlatmıştı.

Unutmayacaktır bu dersleri!

Tutuklandığının haberi yayılmıştı, nereye gitse şenlikle karşılaştı ve alkışlandı; çünkü, Prusya kralının sadece Wilhelmine'nin yanında saygınlığı vardı ve Voltaire, bütün şeytanlıklarına karşın, daha yaşarken, Avrupa'nın en büyük şairi, oyun yazarı ve tarihçisi olarak kalıyordu hep. Mainz'da bir üç hafta kaldıktan sonra, bir prensin eşliğinde, Mannheim ve Strasbourg'a doğru yola devam etti (15 Ağustos'tan 2 Ekim'e değin). Strasbourg'ta sevinç kapladı içini, Fransız toprağındaydı çünkü. Arkasından Colmar'a geldi; orada, Montpellier'ye doğru yola çıkmış olan Wilhelmi-

ne ziyaretine geldi ve gösterdiği ilgiyle yüreğine su serpti. Bir yıl kalacaktır Colmar'da. Kendini bir parça toplayınca, bacaklarında bir şişkinlikten yakınan Madam Denis'ye çapkınca birkaç satır yazma geçti içinden.

Aman yarabbi, canım yavrum benim! Nedir istediği bacaklarımla bacaklarının? Beraber olsaydı onlar, rahat edeceklardı. Kalçaların, acı çekmek için yaratılmamıştır. Queste belle cossie tanto bacciate sona oggi indignamente trattate (Onca öpülmüş bu güzel kalçalar, gereken ilgiyi görmüyorlar bugün).

Daha çekingen bir biçimle Madam de Pompadour'a bir mektup yazıp, XV. Louis nezdindeki etkisini kullanarak, kendisinin Paris'e dönmesine izin çıkartması ricasında bulundu. Ne var ki, bu arada, La Haye'deki bir korsan yayımcı, Voltaire'in henüz bitmemiş *Genel Tarih Üstüne Deneme* ya da *Örfler Üstüne Deneme*'sini özetleyen *Genel Tarihin Özetlemesi*'ni, orasını burasını budayarak yayımladı. Kitap, Hristiyanlık hakkında, kimi sert eleştirilerde bulunuyordu; Paris'te hızla sattı ve tükendi eser ve XV. Louis de, Madam de Pompadour'a şöyle dedi: "Voltaire'in Paris'e gelmesini arzulamıyorum". Colmar'daki Cizvitler de, kentten sürülüp atılmasını istiyorlardı filozofun. O da, kilisede ki düşmanlarını yatıştırmak amacıyla, Paskalya ayinine katıldı; tek sonucu oldu bunun, dostları da Cizvitlerle birlik olup ikiye bölünmeyle suçladır kendini. Montesquieu, "Voltaire'e bakınız, başını nereye dayayacağını bilmiyor" dedi ve ekledi: "Has kafa, keskin düşünen kafadan çok daha iyidir".

Asıl acı gerçek ise şuydu: Paris, yasaktı Voltaire'e; Almanya'ya dönemezdi; İngiltere kraliçesi Marie-Thérèse, konuk edinemeyecek durumdaydı onu.

"Hüzünlü dalların üstünde, kocamış bir kuş" gibiydi...

Yurtsuz, umutsuz kalmış filozof, Avrupa'yı terk ederek, gidip Filadelfiya'da yerleşmeyi düşündü. Penn'in zekâsına hayranlık duyuyordu; yıldırımla elektrik arasındaki ilişkiyi kısa bir süre önce bulmuş olan Franklin'in eserine de hayrandı: "Evet denize dayanabilecek olsaydım, ey Pensilvanya, gelir bağrında sürdürürdüm yaşamımı" diyordu. 8 Haziran 1754'te, Colmar'ı terk etti ve Lorraine'deki Senones Benedikten manastırına sığındı. Derin kültürlü Dom Augustin Calmet, başıydı manastırın ve kitaplıkta on iki bin eser vardı. Keşişler arasında ve üç haftalığına ses-

sizliği tattı Voltaire. 2 Temmuz'da Plombieres'e hareket etti ve içmeleri-
ne kavuştu sonunda. Madam Denis de gelip katıldı kendisine ve o andan
başlayarak evinin sahibesi oldu en azından.

Voltaire, oradan oraya dolaşan bir yaşam içine girdi yeniden: Col-
mar'a döndü, orayı oturulmaz görüp Dijon'da bir gece geçirdi, sonra gidip
Lyon'da bir ay kaldı (11 Kasım'dan 10 Aralık'a değin). Orada, eski dostu
ve borçlusu Dük de Richelieu'nün konuğu oldu bir hafta; arkasından, bel-
ki onu tehlikeye atmaktan korktuğu için olacak, Palais Royal oteline yer-
leşti. Lyon Akademisi'nin bir toplantısına katıldı ve onurlarla karşılandı.
Yerel tiyatroda, piyeslerinden bir kaçını oynandı ve alkışlar zekâsına bir
canlılık getirdi. Lyon'da yerleşmeyi düşünüyordu, ne var ki Başpiskopos
Tencin, karşı çıktı buna ve Voltaire'de başını alıp gitti; çünkü, Fransa'da
kaldığında, hangi anda hangi hapisanede kendini bulacağını bilmiyordu.

1754'ün sonu, ya da 1755'in başlarında da, Jura'yı aşp İsviçre'ye girdi.
Yaşamının en önemli kararlarından biriydi verdiği.

VI

İSVİÇRE DURAĞI

LES DÉLİCES

Voltaire, Lyon yolu üzerinde, Cenevre kapılarının az ilerisinde olmakla beraber onun yargılama sınırları içinde kalan Saint – Jean’da, bahçeleri teraslar halinde Rhône’a inen geniş bir villa buldu sonunda ve yerleşti. Cumhuriyet’in kanunları, İsviçreli Protestan olmayanlara toprak satışını yasaklıyordu; öyle olunca da, kimilerini araya koyup, malikânenin elde edilmesi için 87.000 frank ödedi Voltaire. Bir kentli coşkusu içinde, tavuklarla horozlar ve bir inek edindi, bir bahçeye sebze ekip ağaçlar dikti; “bahçesini ekip biçmek gerektiğini” öğrenebilmek için altmış yıl gerekmişti kendisine. Artık Büyük Friedrich’i XV. Louis’yi, Paris Parlömanını, piskoposları, Cizvitleri unutmaları diye düşünüyordu; karın ağrıları ve baş ağrıları kesilmeyip sürecekti. Öylesine hoşuna gidiyordu ki yeni evi, tutup “Haz Yuvası” anlamına “Les Délices” diye adlandırdı onu; oradan, dostu Thiériot’ya yolladığı bir mektupta şunu yazıyordu: “Öylesine mutluyum ki utanıyorum bundan!”

Büyük badirelerden sonra yakalamıştı bunu.

Hatırlamış olalım: Bugün de ayaktaadır bu ev: Cenevre Belediyesi onu alıp onartmış ve Voltaire Enstitüsü haline getirmiştir; sadece, bahçesinin boyutları hayli küçülmüştür.

Büyük yazarın anısı her şeye sinmiş gibidir.

Ustaca yatırımları, kendisine çok büyük gelirler sağladığından, Voltaire, ona denk düşen bir lüksü de soktu konağına. Altı atı, dört binek arabası, bir arabacısı, bir postacısı, iki uşağı, bir hizmetçisi, bir Fransız aşçısı, bir kâtibi ve *homo sapiens*’le karşılaştırmaktan hoşlandığı bir eşeği vardı. Evin kraliçesi ve sahibesi de Madam Denis idi. 1757 yılında oraya bir ziyarette bulunmuş olan Madam d’Epinay şöyle yazıyor:

Gülmekten öldürür insanı Voltaire’in yeğeni: Kısa boylu, şişko, yusyuvarlak, elli yaşlarında bir kadın bu... Çirkin ama tatlı, istemeden ve kötülük düşünmeden yalan söylüyor; zeki değil, ama öyleymiş gibi gösteriyor; bağırır, karar ve-

ren, politikadan söz eden, manzume yazan, düşünen, saçmalayan ve bütün bunları fazla iddialı olmadan yapan ve kimseyi şaşırtmayan... Dayısına, dayı olarak ve erkek olarak tapıyor; Voltaire, candan bağlı kendisine, takılıyor ona ve saygı gösteriyor. Tek kelimeyle, zıtların sığmağı ve toplaşması bu ev, ve seyirciler için pek hoş bir tiyatro sahnesi.

Bir başka ziyaretçi, yıldızı o sıralarda ufukta yükselmeye başlayan şair Marmontel, şöyle anlatıyor yeni efendiyi: “Vardığımda yataktaydı. Kollarını açtı ve kucakladı beni ve sevincinden ağladı...” “Ölüm halinde bulacaktınız beni, dedi, geliniz ve yaşam veriniz bana, ya da can çekişmeme yardımcı olunuz...” biraz sonra şöyle söyledi: “Kalkacağım ve birlikte akşam yemeği yiyeceğiz.”

Ne var ki, bir sakıncası vardı konağın: Kışları ısınmıyordu. Voltaire, cılız olduğu için sıcaklık ihtiyacı içindeydi. Lozan yakınlarında, Montriond adlı ücra bir yer buldu, kuzey rüzgârından koruyordu kendisini; satın aldı orasını ve kış aylarını orada geçirdi 1755’ten 1757’ye değin. Şöyle demişti Montriond’daki evi de aldığında: “Arkalarından koşan köpeklerden korunmak için, toprak altında – başlarını sokacakları – iki üç deliği olmalı filozofların!” Lozan kentinde de, Grand – Chêne sokağında, “İtalya’da bir saray denebilecek bir ev” satın aldı; göle bakan on beş penceresi vardı. Orada, Protestan papazların protestosuyla karşılaşmadan, genellikle kendi yazdıkları olmak üzere, piyesler oynattı. “Sessizlik güzel şey, diye yazıyordu, ama can sıkıntısı... O da aynı aileden. Bu çirkin ortaklığı uzaklaştırmak için, bir tiyatro kurdum.”

Âdetini biliyoruz: Gittiği yere kurardı tiyatrosunu!

Böylece, Cenevre’yle Lozan arasında gide gele, İsviçre’yi tanıdı.

KANTONLAR VE CENEVRE

“Çeşitli topluluklardan ve farklı dinlerden oluşmuş bir bütünde şiddetli çatışmaların olmaması, savaşla orduya alınmanın aynı şey olduğunu anlayacak kadar insanları savaşçı olan bir yerde bunun görülmesi, hangi olağanüstü politikanın ya da çıkarlarda ne tür mutlu bir uzlaşmanın ürünüdür?”

Samuel Johnson, 1742’de böyle soruyordu kendisine.

Gerçekten, üç halkın, dört dilin ve iki mezhebin bu şaşırtıcı topluluğu, 1515'ten beri, barış içinde yaşamıştı dış dünyayla. Büyük devletler, ona saldırmaktan kaçınmışlardı; ülke ufacıktı, doğal kaynaklar yönünden pek yoksuldu; coğrafyası alabildiğine dağlık ve insanları da başkalarını cesaretsizliğe sürükleyecek denli cesurdu. İsviçre, Avrupa'nın en iyi askerlerini yetiştirmeyi sürdürüyordu; ancak, bakımları pahalıya geldiğinden, çeşitli devletlere kiralanıyordu onlar; 1748'de, yabancıların hizmetinde atmış bin paralı asker (Reichsläufer) sayılmıştı. Bu askerler, kimi ülkelerde ordunun bir parçası oldular; Papaların olduğu kadar Fransız askerlerinin de gözde muhafızları ve en güvenilir güçleri olarak görüldüler; 10 Ağustos 1792 günü, XVI. Louis'ye savunurken, bir teki dışında, bütün İsviçreli muhafızların nasıl öldüklerini herkes bilir.

1715'te, on üç kanton, bir İsviçre Konfederasyonu oluşturdular: Bir bölümü bu kantonların Alman ve Protestan, bir bölümü Alman ve Katolik'ti; Bern, hem Alman ve Fransız, hem Protestan ve Katolik'ti; Fribourg, Fransız ve Katolik'ti. 1803'te, başka kantonlar da gelip girdi Konfederasyona; 1815'te de üç başka kanton eklendi birliğe: Cenevre (Fransız ve Protestan), Valais (Fransız, Alman ve Katolik) ve Neuchâtel (Fransız ve Protestan)!

İsviçre Cumhuriyetçi, ancak bugün anladığımız anlamında demokratik değildi. Her kantonda halkın bir azınlığı, onun da genellikle uzun süreden beri yerleşmiş ailelerden gelen ergin erkekleri, iki yüz dolayında üyesi olan bir Büyük Konsey ya da Genel Konsey ile – yirmi dört ilâ yirmi altı üyeli – bir Küçük Konsey seçiyordu. Küçük Konsey, başında bir belediye başkanının bulunduğu ve yürütme işlerine bakan – daha az sayıda üyelerden meydana gelen – bir Özel Kurul'u seçimle oluşturuyordu. Güçler ayrılığı yoktu; Küçük Konsey, Yüksek Mahkeme hizmetini de görüyordu. Tarımla geçinen kimi kantonlar, oy hakkını yerli ailelere ayırmışlardı; onların dışında kalanlar, kantonda oturdukları süre ne olursa olsun, bağımlı bir sınıf gibi yönetiliyorlardı.

Olağandı bu tür oligarşiler İsviçre'de.

Kanton yönetimi, örneğin Zürih'te, otoriter bir paternalizme eğilimliydi. Bern "Kenti ve Cumhuriyeti", en büyük ve en güçlü kantondur.

Kantonlar, özerklikleri konusunda pek kıskançtı ve alabildiğine dikkatli davranıyorlardı bu konuda. Her biri, kendisini bağımsız bir devlet

olarak görüyor ve yabancı devletlerle savaş ve barış yapmakta özgür hissediyorlardı; öyle olduğu içindir ki, Katolik kantonlar, XV. Louis'nin saltanatı süresince Fransa'yla bağdaştılar. Aralarındaki ayrışıklıkları yatıştırmak için, Zürih'te toplanan bir Diyet'e delegeler yolluyor idiyse de, sınırlıydı yetkileri bu kongrenin. Ticaret özgürlüğü, ilke olarak güvenceye bağlanmış da olsa, koruyucu gümrük tarifeleriyle sık sık ihlal ediliyordu. Ortak bir para da yoktu.

Doğal engellere ve yasal sınırlamalara karşın, iktisadi yaşam, büyük bir gelişme içindeydi. Servaj, nadir bir iki yerin dışında kaybolmuştu ve köylülerin büyük çoğunluğu, işledikleri toprağın sahibiydiler. "Ormancı Kantonlar" da köylülerin yoksulluğu, coğrafi koşulların sonucuydu. Uzun kışlar ve taşıma güçlükleri, yığınla İsviçreliyi, sanayiye tarımla birleştirme götürmüştü. İsviçre'nin mali durumu, Avrupa'nın gıptasını çekiyordu ve İsviçreli tacirler her yanda etkindiler.

Çok geçmeden turizm geliri de eklenecektir bunlara.

Örflerindeki düzey, İskandinavya bir yana, Avrupa'daki ülkelerin – belki – hepsinin de üstündeydi.

Din, yönetime yarı yarıya egemendi. Ne var ki, rakip mezhepler, yani Calvincilikle Katoliklik, kötü örnekler olmuşlar, düşmanlığa yol açmış, düşünceleri zincirlemişlerdi. Yasa, kilisenin devletten ayrılığını yasaklıyordu bağımsız tarikatlara yol açmamak için. Özellikle orman kantonlarında, yoksulluk, doğa ve onun haşinliği, boş inançlarını sürdürüyordu halkın.

Devlet okulları ve genel kitaplıklar, bir parça aydınlık serpmeye başlamışlardı bu karanlığa. Ve İsviçre, nüfusu oranında hayli bilgin, şair, bilim adamı yetiştiriyordu. Kimi şairleri, Alman edebiyatı üzerinde sürekli etkili oldular; Fransız etkisine ve klasik formüllere karşı ağırlıklarını koydular. Jean-Jacques Rousseau'dan sonra XVIII. yüzyılın en çok hatırlanmaya değer kişisi, büyük şair ve bilgin, Bern'li Albrecht von Haller oldu.

İşte bu XVIII. yüzyıl içinde, Cenevre, İsviçre Konfederasyonu'na dâhil bir kanton değildi; içinde Fransızca konuşulan ve Calvin mezhebine bağlı apayrı bir cumhuriyetti o. d'Alembert, 1756'da gördüğü Cenevre'yi, Ansiklopedi'ye yazdığı maddede anlatır ve hayranlığını dile getirir kente:

Olsa olsa yirmi dört bin nüfuslu ve parçalı toprağında otuz köyü bile bulunmayan bir kentin, bağımsız bir devlet olmayışı ve Avrupa'nın en gelişkin kentlerinden biri oluşu pek garip. Özgürlüğü ve ticareti ile zengin olan bu kent, hiç hissetmese de, çevresinde her şeyin ateşler içinde yandığını görür sık sık; Avrupa'yı harekete geçiren olaylar, bir tiyatro sahnesidir onun için, katılmaz seyrederek. Fransızlara başlaşıklıkları ve ticaretiyle, İngilizlere ticareti ve dini ile bağılı Cenevre, bu iki güçlü ulusun birbirine karşı giriştiği savaşlar hakkında, kim haklıdır kim haksızdır – yan tutmadan – hüküm verir ve bu savaşlara katılmayacak denli bilge olsa da, bunu yapar; öte yandan, Avrupa'nın bütün hükümdarlarını, onları koltuklamadan, yaralamadan ve de korkutmadan yargılar.

Fransız Huguenot'ların göçü, bir iyilik oldu Cenevre'ye; paraları ve hüneleriyle geliyorlardı kente ve orayı, saatçiliğin dünyadaki başkenti yapıp çıktılar. Madam d'Epinay, mücevherat ticaretinde altı bin kişi olduğunu söyler kentte. Cenevreli bankacılar, akıllılıkları ve dürüstlükleriyle şöhet kazanmışlardı; öyle olduğu içindir ki, Jacques Necker XVI. Louis'nin nazırı ve Albert Gallatin de, Jefferson zamanında Birleşik-Devletlerin Hazine Bakanı oldu.

Başka yerlerde olduğu gibi, Cenevre'de de bir sınıfsal ayrıcalıktı yönetim. Sadece ana-babası ve büyük-ana babaları yurttaş olarak Cenevre'de doğmuş erkekler, kamu hizmetlerini seçilebilirlerdi. Bu soylu takımının altında burjuvazi geliyordu: İmalathane sahipleri, tacirler, dükkâncılar, lonca ustaları ve meslek erbabı. Her yıl, sayıları bin beş yüzü nadir olarak aşan bu soylularla burjuvalar, Saint – Pierre Katedrali'nde toplanıyor, iki yüz üyeli bir Büyük Konsey ve yirmi beş üyeli bir Küçük Konsey seçiyorlardı. Bu konseyler, her biri bir yıllığına dört temsilci seçiyorlardı ve yürütmenin başlarıydı bunlar. Bir üçüncü sınıf, yabancı ana-babadan Cenevre'de doğan “oturanlar” ile, doğuştan Cenevreli olmayanlardan olup Cenevre'de “doğan” bir dördüncü sınıfın, hiçbir hakkı yoktu. Nüfusun dörtte üçünü oluşturan bu “doğan”lar, vergi ödeminin dışında her türlü yurttaşlık haklarından yoksundular: Ne ticaretle, ne bir serbest meslekle uğraşabilirlerdi, ne de orduda subay ya da bir loncada usta olabilir. Küçük cumhuriyetin siyasal tarihi, resmi görevlere kabul edilmenin aranışı içindeki burjuvalarla, oy hakkı elde etmenin özlemi içinde çırpınan aşağı sınıfların yürüttüğü mücadelelerin çevresinde dönüp dolaşıyordu. 1737'de, burjuvalar soylulara karşı silaha sarılıp yeni bir Anayasa kabulüne zorladılar onları: Bütün seçmenler, Büyük Konsey'e de seçilebi-

lir oldular; kanunları yalnız Küçük Konsey önerebilse de, savaşa ve barışa, bağlaşıklıkları ve vergilere karar verecek olan Büyük Konsey'di artık; “doğanlar” oy hakkını hâlâ kazanamamış olmakla beraber, kimi serbest mesleklere girme hakkını kazandılar. Yönetim oligarşik niteliğini sürdürdü; ancak idaresi, rüşvete karşı bir korunma önlemi olarak, belli bir noktaya değin yetkili kaldı ve dokunulmazlığını korudu.

Soylulardan sonra en nüfuzlu olan, Calvin'ci Kilise'nin Kurulu idi. Bu kurul, eğitim, örf ve âdetleri düzenliyor ve herhangi bir dünyasal kuruluşun kendi alanına karışmasına hoşgörüyü bakmıyordu. Ne piskopos vardı, ne keşiş kiliselerde. Filozof d'Alembert, Cenevrelî ruhbanın örflerini över ve bir edep ve yalınlığın adacığı olarak gösterir kenti; onunla, Fransa'daki yüksek sınıfın kuraldışı yaşamı arasındaki zıtlığı belirtir. Birçok kimseyi görüp tanımış olan Madam d'Epınay, “sefahat düşmanı, özgür bir halkın sıkı örfleri”ni alkışlıyordu. Ancak, Protestan papazlara inanılırsa, Cenevre gençliği, kabarelere gitmekle tehlikeli bir zeminde geziniyordu ve ailede dualar savsaklanıyordu; insanlar, kilisede gevezelik ediyor ve kimi bıkkınlar, mihrabın kıyıcığında, vaaza katlanabilmek için pipolarını tıttırıyorlardı. Vaizler, ceza diye sadece manevi cezalar verebildiklerinden ve çağrılarının gitgide unutulduklarından yakınıyorlardı.

Voltaire, birçok Cenevrelî papazın, ilahiyat anlayışında daha da ileride olduğunu görüp sevindi. Bu papazlar, Voltaire'le görüşmek üzere ziyaretine gidiyor ve kimse duymadan, Calvin'in iç karartıcı görüşünden pek fazla bir şeyi sürdürmediklerini itiraf ediyorlardı. Onlardan biri, Jacques Vernes, *Hristiyan Eğitimi* adlı eserinde (1754), dinin yetişkinlere seslendiğinde akla dayanması gerektiğini önerdi; “sıradan halka gelince... çoğunluğun dikkatini toplamak amacıyla... bu gerçekleri, yerinde kanıtlarla, halka uygun kimi yollara baş vurup ona açıklamak yararlı olacak” dedi. Voltaire de, 12 Nisan 1756'da şunları yazıyordu Cideville'de: “Cenevre, Calvin'in Cenevresi değil hiç, çok uzağında onun... Gerçek filozoflarla dolu bir ülke bu. Locke'un akla uygun Hristiyanlığı, hemen hemen bütün Protestan papazların dini ve ahlakın yanı sıra bir Yüce Varlığa inanç, aşağı yukarı bütün yöneticilerin dini”. *Örfler Üstüne Deneme*'sinde (1756), Michel Servet'nin idam edilmesinde Calvin'in oynadığı rolü mahkûm ettikten sonra, Voltaire, suçsuz olduğunu itiraf edip mezarındaki kemiklerinden özür dilenilmesini ve

onun “Üçleme”ye inanmayan “Ünitarist”⁶ düşüncelerinin, Protestan kiliselerinin bilgin papazlarınca kabul edilmesi gerektiğini de ekler. D’Alembert de, Cenevre ile Les Délices’i ziyaret ettikten sonra (1756), kimi papazlarla görüş ve kendi gözlemleriyle Voltaire’inkileri karşılaştırıp *Ansiklopedi*’nin VII. cildi (1757) için, Cenevre üstüne bir yazı yazdı; orada şöyle övüyordu rahipleri:

Önder Calvin’in onca gayretle savunduğu ve o yüzden de Servet’yi yaktırdığı İsa’nın tanrısallığına hiç de inanmıyor çoğu.

İnancımızın başlıca noktalarından biri olan Cehennem, Cenevreli çoğu papaz için bu niteliği taşıyor bugün; iyilik ve adaletle dolu bir Varlığın, kusurlarımızı sonsuza değin azapla cezalandırmaya kalkmasını düşünmek, onun tanrılığine bir hakaret olur onlara göre... Nitekim, bir öteki yaşamda cezalara inanıyorlar, ama bir süre için; böylece, Protestanların Papalıktan belli başlı ayrılık nedenlerinden biri olan Araf, aralarından çoğunun ölümden sonra kabul ettikleri tek ceza bugün: İnsanlar arasındaki çelişmelerin tarihine eklenecek yeni nokta bu.

Tek kelimeyle, Cenevreli çoğu papaz için, tam bir Sosinianizm’den başka bir din yok; esrarlı şeyleri reddediyorlar ve gerçek bir dinin baş ilkesinin, akli zorlayan bir şeye inanmayı asla önermemek olduğu düşüncesindeler...

Din; onlara göre, tek bir Tanrı’ya inanmadan ibaret; halkın dışında kalanların gözünde böyle en azından.

Cenevreli papazlar bu yazıyı okuduklarında, ürküp telaşlandılar: Tutucular, Calvin’ci kürsülerde bu tür sapkınlıkların bulunduğunu öğrenmiş oldular; liberaller de kişisel sapkınlıklarının böylece herkese açıklanmış olduğunu gördüler. Papazlar Topluluğu, kuşkuluları sorguya çekti; sorgulananlar, d’Alembert’in yakıştırmalarını şiddetle reddettiler ve Papazlar Topluluğu, Calvin’ci Ortodoksluğun biçimsel olarak yeniden benimseyen bir bildiri yayımladı.

Olan bitenin arkasında Voltaire’in gölgesi de görülmedi değil.

Oydu karıştıran her şeyi, deniyordu.

D’Alembert’in övdüğü bu beklenmedik Aydınlıklar Çağı’na yol açan, Calvin’in kendisiydi biraz da: Çünkü, onun kurduğu Akademi, Avrupa’nın en gözde kurumlarından biriydi. Bu Akademi’de üzerinde fazla ısrar edilmeden Calvin’ciliğin esasları okutuluyordu; klasik edebiyat üstüne pek ciddi dersler veriliyordu ve bütün giderleri devletçe karşılanan

6 Hristiyanlığın ilk yüzyıllardan uzun ve zorlu tartışmalara yol açan ve yerleşen Üçleme (Teslis) inancı, Tanrı’nın, tek ve bölünmez bir doğada, ayrı, eşit ve tek özlü üç kişi (Baba, Oğul ve Ruhül Kudüs) olarak anlaşılmasını öneriyordu. Ne var ki, bu dogma, tektanrıcılığı bir yana ittiği ileri sürülerek, XVI. yüzyılda itirazlara uğradı. İlk karşı çıkanlar da o yüzyılda Michel Servet, Fausto ve Lelio Socinus olmuştur. Onların öğretisi “tekçilik” anlamına Ünitarizm diye adlandırılır. Söz konusu görüşün önemi, XIX. yüzyılda, Anglosakson ülkelerde ve özellikle de Amerika’da, liberal Protestanlıkla birlikte arttı (Yazarın notu).

Cenevre okulları için üstün nitelikli öğretmenler yetiştiriliyordu. Yirmi beş bin ciltlik bir kütüphane, halka ödünç kitap veriyordu. D'Alembert, başka yerlerdekinden çok daha bilgili olduğunu gördü halkın. Bir İngiliz tarihçisi olan William Coxe, tacirlerin, edebiyat ve politika üstüne akıllı konuşmalarına bakıp hayran kaldı. XVIII. yüzyıl boyunca, Cenevre, bilime katkıda bulundu: Fizyolojide ve psikolojide Charles Bonnet'nin, meteoroloji ile jeolojide Horace de Saussure'ün çalışmaları vardı bu katkının temelinde. Sanatta, Jean-Etienne Liotard'ı kazandırdı dünyaya: Liotard, Cenevre ile Paris'te öğrenimini yaptıktan sonra, Roma'ya gidip Papa XII. Clementius'la birçok kardinalin portrelerini yaptı orada; sonra İstanbul'a gidip beş yıl çalıştı. Oradan Viyana'ya, Paris'e, İngiltere ve Hollanda'ya geçip, portreler, pasteller, mine işleri, gravürler ve cam üstüne resimler yaparak yaşamını kazandı. Yaşlılığında çizdiği bir kendi portresi vardır ki, pek dikkate değer.

Ne var ki, Cenevre edebiyatta sivrilmiyordu. Kuş uçurtmayan bir kitap sansürü, edebiyatta her türlü tutku ve özgünlüğü boğuyordu orada. Bir skandal okulu olarak görülen tiyatro, yasaktı kentte. Voltaire, Les D  lices'deki salonda, 1755'te, ilk kez olarak bir piyes (Za  re) temsil ettirildiğinde, papazların hepsi mırıldandılar; bu suçun önüne ge  medilerse de, saygın bir konu  ğun bir saplantısı olarak baktılar olaya. Ancak Voltaire, Cenevreli gençlerden bir oyuncular kumpanyası kurmayı ve bir dizi temsil verdirmeyi tasarladığında, Calvin'ci Kilise Kurulu onu Büyük Konsey'e   şik  yet etti ve "genel olsun özel olsun, her türlü tiyatro esirinin temsilini yasaklayan 1732 ve 1739 tarihli kararların" uygulanmasını istedi ve papazlara bir emir çıkararak, kendi   vrelerinde, "Bay Voltaire'in evinde trajedilerde rollere çıkmayı" yasaklamalarını istedi. Voltaire ise, pi  şman olmuş gibi görünüp, Lozan'daki kışlık konağında oyun oynatmayı sürdürdü. Belki de onun iste  tiyledir ki, d'Alembert, Cenevre üstüne yazdığı maddeye bu yasağa son verilmesi hakkında şöyle bir dilek iliştirdi:

Cenevre'de tiyatrodan tiksiniyor; oyunlar kınanılmakla kalınmıyor, söylendiğine göre, oyuncu grupların gençler arasında, süslenme zevkini, haylazlıkla savurganlık ve dinsizlik yayacaklarından korkuluyor. Bununla beraber, oyuncuların davranışlarıyla ilgili ciddi kanunlar çıkarıp onları iyi uygulamakla, bu sakıncaya çare bulmak mümkün olamaz mı?... Dinsizlik ilerlemeksizin, edebiyat yarar görürdü bundan ve Cenevre, Lakedemoniya'nın bilgeliği ile Atina'nın inceliğini birleştirmiş olurdu.

Calvin'ci Kilisenin Kurulu, yanıtsız bıraktı bu çağrışı; ancak, Jean-Jacques Rousseau, ünlü *Tiyatro Temsillerine karşı d'Alembert'e Mektup*'unu yazarak (1758), yanıt verdi. Birkaç yıl sonra, Ferney'deki malikâneyi satın almasının arkasından, Voltaire, Fransız toprağında ama Cenevre sınırına pek yakın bir yerde, Chatelaine'de tiyatro kurarak bu yasağın içinden sıyrıldı; piyesler temsil ettirdi orada ve açılışlar için, ünlü bir Parisli oyuncunun Henri – Louis Lekain'in katılımını sağladı. Cenevreli papazlar, kendi cemaatlerine, bu temsillere gitmelerini yasakladılar; ancak, oyunlar öylesine yankı yaptı ki, Leakin'in sahneye çıkacağı akşamlar, oyun başlamadan saatlerce önce salon dolmuş oluyordu. Yaşlı savaşçı savaşan kazanmıştı sonunda; 1766'da, Cenevre Büyük Konseyi, Cenevre'de tiyatro oynama yasağını kaldırdı.

YENİ TARİH

Voltaire'in *Semiramis*'inin Châtelaine'de temsilini gözleriyle görmüş biri, şöyle anlatıyor:

Oyun oynanırken asıl görülecek olanlardan biri, Voltaire'in kendisiydi: Birinci kulisin karşısında, bütün seyircilerin gözü önünde oturmuş, bir tutkun gibi alkışlıyordu; kimi zaman bastonuyla yere vurarak, kimi zaman da bağırarak: "Bundan iyisi olamaz!" – Aman Tanrım, nasıl da güzel!"

Coşkusuna öylesine kapılmıştı ki, Nissias'ın (Lekain) Assus'e meydan okuduktan sonra sahneyi terk ettiği bir anda, görünüşü bozacağından korkmadan, Lekain'in arkasına koştu, elini tuttu ve kucakladı onu. Bundan daha komik başka bir şey olamazdı; çünkü Voltaire, çorapları dizlerine kadar çekilmiş ve sırtında bir eski zaman giysisi, titreyen bacaklarının üstünde ancak bastonuna dayanarak durabilen haliyle, oyunun yaşlı kişilerinden birine benziyordu. Yüzünde, ileri yaşlılığın bütün izleri okunuyordu: Yanakları çökük ve kırışık, burnu uzamış, gözleri hemen hemen canlılığını yitirmişti.

Tiyatro, siyaset, ziyaretler ve bahçe işleri arasında, Voltaire, Les Délices'de, iki büyük eserini bitirip yayımlamaya zaman buldu: Bunlardan biri, sözde patavatsızlığının kanıtı olan *Orléans'lı Bakire*, öteki de tarih yazma sanatında yeni bir devir açan *Genel Tarih Üstüne Deneme* idi.

Orleans'lı Bakire, ta 1730'dan beri, boş vakitlerinde – zevk olsun diye – üzerinde durduğu bir eserd. Görünüşe bakılırsa, onu yayımlama niyeti

yoktu Voltaire'in; çünkü, Orléans'lı kahramanı alaya almakla kalmıyor, Katolik Kilise'nin amentüsünü, cinayetlerini, âdetlerini ve önde gelenlerini de acı acı veriyordu. Dostları ve düşmanları, elden ele dolaşan yazma nüshalara – kimi açık saçık ya da eğlendirici – eklemelerde bulunmuşlardı ki, Voltaire'in asıl metninde yoktu bunlar. 1755'te, Cenevre'de sakın sakın oturduğu bir sırada, poeminin yontulup budanmış ve izin verilmemiş bir metni Basel'de yayımlandı. Bu basımı, Papa yasaklattı, Paris Parlömanı yaktırdı ya da Cenevre polisince toplatıldı; Parisli bir yayımcı da, bu metni 1757'de yeniden bastığı için kürek cezasına çarptırıldı. Voltaire, kitabın yazarı olduğunu yadsıdı. Richelieu'ye Madam de Pompadour'a ve yönetimin kimi görevlilerine – görece – derli toplu bir metnin kopyalarını yolladı; 1762 yılında da, o metni yayımladı ve hiçbir uyarı ile karşılaşmadı. Ve, *Örfler Üstüne Deneme*'sinde, Jeanne d'Arc hakkında daha ağırbaşlı ve daha sade bir tablo çizerek, Orléans'lı Bakire'ye olan günahlarını bağışlattı!

Bu *Deneme*'nin, kendisinin bir şaheseri olacağı düşüncesindeydi Voltaire; ve bir anlamda, sevgili metresinin anısına bir anıt da olacaktı. Madam du Châtelet'nin, modern tarihçilere bakıp dile getirdiği aşağılanmaya bir meydan okuma olarak bakıyordu.

Şöyle demişti onlar hakkında Madam du Châtelet:

Egil, Haquin'in yerine geçti İsveç'te ve Osman da Ertuğrul'un oğludur: Ben, malikânesinde yaşayan bir Fransız kadıyım; neme gerek bunları bilmek benim? Yunanlıların ve Romalıların tarihini zevkle okudum; beni çeken kimi büyük tablolar koydular önüme onlar. Ancak, bizim modern uluslarımızın uzun bir tarihini bitiremedim hiçbir zaman, karışıklıktan, aralarında mantıksal bir ilişki olmayan yığınla küçük olaydan, sonuçsuz, binlercesavaştan başka bir şey görebilmiş değilim pek... kafayı aydınlatacak yerde onu istila eden bir incelemeye sırtımı çeviriyorum.

Voltaire hak veriyordu ona; ancak, söz konusu tarihin “yazıla geldiği biçimiyle” tarih olduğunu da biliyordu. Bugünün boş inançları adına geçmişe reva görülen yığınla değiştirip saptırmaya esef ediyordu: Bu anlamda, “tarih, ölümlere oynanan bir sürü oyundan başka bir şey değildir.” Fénelon da şöyle dile getirmişti bunu: Tarih, üzerinde anlaşılmaya varılmış bir masaldan başka bir şey değildir.” Bunanla beraber, tarihi bilmezlikten gelmek, yanlışları, cinayetleri ve kıyımları sürgit tekrarlamak olur. Fel-

sefe dediğimiz o geniş ve hoşgörölü açığı götüren üç yol vardır: Biri, insanları deneyim yoluyla yaşamda incelemektir; ikincisi, bilim aracılığıyla nesneleri mekânda incelemektir; üçüncüsü de, tarih aracılığıyla olayları zaman içinde incelemektir. Voltaire, Newton'u incelerken ikinci yola gelip girmişti; şimdiyse, üçüncü yola çeviriyordu yüzünü. 1738 yılından başlayarak, yeni bir ilke edinmişti: "Filozof olarak yazmalı tarihi".

Bunu, şu sözlerle haber veriyordu markiz'e:

Onca kaba ve biçimsiz malzemenin arasında, size kendinizin kullanacağımız bir yapıyı dikme olanağını sağlayanları seçerseniz; savaşla ilgili bütün ayrıntıları, işe yaramaz bir dalavere ve kalleslikten başka bir şey olmayan bütün küçük görüşmeleri bir yana bırakırsanız; örfleri dile getirip canlandıran ayrıntıları saklı tutup, bu boşluktan genel ve yanı – yöresi belli bir tablo çekip çıkarırsanız; olaylarda, insan zekâsının tarihini keşfedersiniz, vaktinizi yitirdiğinize inanacak mısınız?

Bu tasarı üzerinde – aralıksız – bir yirmi yıl çalıştı; doymak bilmez bir halde okuyor, eserlere yollamaları kaydediyor ve notlar alıyordu. 1739'da, Madam du Châtelet için bir *Genel Tarih Özetlemesi* yazdı; 1745'te ve 1746'da, *Mercure de France*'da parçalar yayımlandı bundan. 1750'de, *Haçlılar Tarihi*'ni yayımladı. Voltaire; 1753'te, söz konusu *Özetleme*, La Haye'de iki cilt, 1754'te üç cilt halinde çıktı. Son olarak, tam metin, Cenevre'de, 1756'da *Genel Tarih Üstüne Deneme* adıyla ve yedi cilt halinde yayımlandı. Bu basım, *XIV. Louis Yüzyılı* ile, Doğa uygarlıkları üstüne - giriş niteliğinde - kimi bölümleri de içiriyordu. Voltaire, 1762'de ona, *XV. Louis Yüzyılı Özetlemesi*'ni ekledi. 1769 basımında, eser, kesin adını aldı: *Charlemagne'dan Günümüze Milletlerin Örfleri ve Ruhu Üstüne Deneme*.

Burada "örfler" deyimini sadece asıl anlamıyla örfleri değil, âdetleri, düşünceleri, inançları ve kanunları da dile getiriyordu. Voltaire, hep bu konuları incelemez, bunun gibi bilgilerin, bilimin, felsefenin ya da sanatların da tarihini göz önünde tutmaz; ne var ki, bir bütün olarak, kitabı, en eski tarihlerden yazarın yaşadığı günlere değin, uygarlığın tarihini özetleme yolunda cesur bir girişimdir. Doğa üstüne olan bölümler, birer taslaktan başka bir şey değildirler; ayrıntılı anlatış Charlemagne'la, Boussuet'nin *Genel Tarih Üstüne Denemeleri*'nin (1679) durduğu bu noktada başlar. Voltaire, insanların hangi aşamaları kat ederek, barbarlıktan uy-

garlığa geçtiklerini bilmek ister; bununla anladığı da, Ortaçağ'dan “modern” zamanlara geçiştir.

XII. *Charles'ın Tarihi* (1731) ile bir kralın, XIV. *Louis Yüzyılı* (1751) ile bir ulusun tarihini yazmıştı. Voltaire; *Milletlerin Örfleri ve Ruhu Üstüne Dene-me* ile de insanlığın tarihini yazar.

Aklın, evrensel oluşumla doğrudan doğruya ilişki kurmasıdır bu.

Bir “evrensel tarih” yazmaya kalkmanın onurunu Bossuet'ye tanır Voltaire; ancak, onun, söz konusu tarihi, Yahudilerin ve Hristiyanların tarihi olarak görmesine karşı çıkar; bunun gibi eski Yunan ve Roma tarihlerine de, her şeyden önce, Hristiyanlıkla ilişkileri açısından bakmasını da eleştirir. Çin'le Hind'i savsaklamış olmasına ve Araplara, sıradan sapkın barbarlar olarak bakmasına kızar. Tarihte bir tema ya da bir bireşim süreci aramış olan Bossuet'nin felsefi çabasına saygı duyar; ancak, tarihin Tanrı'nın bir eseri olarak açıklanmasını ve her önemli olayda Tanrı'nın elinin görülmesini kabul etmez. Voltaire, ağır aksak bir ilerleme olarak bakar tarihe daha çok: Doğal nedenlere bağlı insanın bir aranişıdır tarih; bilgisizlikten bilgiye, mucizelerden bileme, boş inançlardan akla doğru ilerleyen bir çabası insanın. Olayların kasırgasında hiçbir tanrısal niyet görmez. Yerleşik dini – Bossuet'ye tepki olarak mı? – kendi tarihinin bir oyunbozanı olarak görür; çünkü din, genel olarak “obscurantisme”, yani karanlıkçılıkla iç içedir ona göre ve baskıya sırtını dayar, savaş düzenler. Bağınazlığa ve kilisenin zulmüne karşı mücadele gösterdiği şiddet bakımından Voltaire; Bossuet'nin tuttuğundan başka bir yol tutturur.

Kâşiflerin, misyonerlerin, tacirlerin ve gezginlerin anlattıklarının sonucunda, büyük ilerlemeler olmuştur coğrafyada ve bunlar, yeni, deyim yerindeyse kozmopolit bir açı koymuştur önümüze; öyle olduğu için de, Avrupa, çizdiği tarih panoramasında daha orta halli bir yer tutar Voltaire. İlkçağ tarihinden kalan “birkaç tartışılmaz anıt”tan etkilenmiştir; bunlar arasında, “Babil'de – aralıksız– bin dokuz yüz yıl boyunca yapılmış ve İskender'in de tutup Yunanistan'a yolladığı astronomi gözlemleri tomarı” vardır. Bundan şu sonuca varır Voltaire: Dicle ve Fırat boyunca ileri ve alabildiğine yayılmış bir uygarlık boy atmışa benzer ve Bossuet'ninki gibi tarihler de, bir ya da iki cümleyle anmakla yetinmişlerdir bu uygarlığı. Ayrıca, Çin'deki uygarlığın tarihçe eksikliği, genişliği ve yetkin-

liği, daha da dikkatini eker onun; işte, diye dşşnr, “Çinlileri, yeryüzünün bütün halklarının üstüne çıkaran şey! Bununla beraber, bugün var olan ulusların en eskileri olan bu Çin ulusu ile Hint ulusu... bizim birkaçını ğrenmemizden önce hemen hemen bütün sanatları icat etmiş olan bu uluslar, sözde evrensel tarihlerimizde, göz ardı edildiler bugüne değin hep”. Hristiyanlığa karşı savaş amış olan Voltaire, Hristiyanlıktan çok zaman önce var olmuş, Tevrat’la İncil’den habersiz, ama İsa’nın doğuşundan önce, sanatçı, şair, bilgin, bilge ve ermiş kuşakları yetiştirmiş olan nice büyük kültürleri keşfetmiş ve sergilemiş olmaktan mutludur. Konusunu, daha XIV. *Louis Yüzyılı* adlı eserinde, Amerika’ya ve Uzakdoğu’ya değin yayıp örflerin ve inançların “görecelik”ini belirtmiş olan Voltaire, bütün iklimlerde “insan doğasının derin birliği”ni göstermiş olur bu kez. Öte yandan, Yahudilere bakıp tepesi atan filozofumuz, tarihte, Filistin’e kk bir rol düştüğünden dolayı coşku içindedir.

Hristiyanlara karşı hakkaniyetli olmak için, kimi çabalarda da bulunur Voltaire. Eserinde, Papaların hepsi kötü kişiler değildir, keşişlerin hepsi de asalak değildir. Bağımlılığı ortadan kaldırıp halkın haklarını tanımiş ve talı kafaların kötü davranışlarını cezalandırmış olan Papa III. Alexander gibi papalar hakkında iyi konuşur; II. Julius’un drtrtlk cesareti ile görüşlerindeki büyüklükten hayranlıkla söz eder. Papalığın, devletler arasındaki savaşlara ve kralların adaletsizliklerine dur diyebilecek bir manevi g yaratma konusundaki çabalarını yerinde bulur. Batı Roma İmparatorluğu’nun dşşşnden sonra, Kilisenin piskoposlarının, bu yıkılış ve yeniden kuruluş devrinde en yetenekli yöneticiler olduklarını kabul eder.

Dahası, ona göre, “Halkların onca sefil duruma düştükleri o Barbar dönemlerde, manastırlarda, zulme karşı güvenli bir sığınak bulmak büyük bir avuntu idi... Manastırlarda, pek büyük erdemlere sahip insanların bulunduğu yadsınamaz; insana onur veren hayran olunacak kimse-leri içinde barındırmayan bir manastır bugün de yoktur pek. Bu dindarlık sığınaklarının kimi zaman bulaştıkları karışıklık ve pislikleri araştırmaktan çoğu yazar zevk duyuyor” der.

Ne var ki, Fransa’da Katolik Kilisesi’ne karşı savaş amış Ansiklopedicilerle birlikte hareket eden Voltaire, tarihle Hristiyanlığın yanlışla-

rını da serer gözler önüne. Hıristiyanların Roma yönetimince yapılmış zulmü abartmaz ve bu baskının, Kilise'nin sapkınlara karşı reva gördüğü zulümden çok daha seyrek ve çok daha az öldürücü olduğunu söyler büyük İngiliz tarihçisi Gibbon'dan önce; yeni dinin Roma devletini nasıl zayıflattığını yine Gibbon'dan önce bulup gösterir. Tahmini şudur: Rahipler, bilgisiz ve saf halkın arasına – o aptalca – öğretilerini yayarak ve akıllı boşluğa itmek ve bu yanlışları güçlendirmek için ayınlerin büyüleyici gücünü kullanarak, iktidarı ele geçirmişlerdir. Bugün sahte olduğu genellikle kabul edilen, örneğin “Konstantinos’un Bağıışı” gibi birtakım belgeleri kullanarak, iktidarlarını genişletip servet yığmakla suçlar Papaları; İspanya'daki Engizisyon'un ve sapkın Albi'lilerin⁷ kırıma uğratılmasının, tarihin en utanç verici olayları olduğunu belirtir.

Hoşgörü ve kardeşliktedir akıllı!

Geçmiş bakarken, bunlar adına dersler çıkarmak ister.

Hıristiyanlığın Ortaçağı, Hıristiyanlığı bırakıp yeniden Pagan dine dönüp bir hoşgörü dönemi açan Roma İmparatoru Flavius Claudius Julianus (331-363) ile Rabelais (1483-1553) arasında acı verici bir ara dönemdir Voltaire'e göre; buna karşılık, Avrupa düşüncesinin Arapların bilimine, tıbbına ve felsefesine neler borçlu olduğunu ilk bulup gösterenlerden biri oldu o. IX. Louis'yi, örnek bir Hıristiyan kral olarak över; ancak, Charlemagne'da hiçbir soylu nitelik, skolâstikte hiçbir anlam, gotik katedrallerde hiçbir büyüklük görmez ve bu sonuncuları, ıllıklıkla dantelin olağanüstü bir karışımı olarak görüp eleştirir. Zekâsı, olan bitenin öylesine etkisi altındadır ki, karakterlerin ve örflerin oluşmasında, Ortaçağ'ın sonlarına doğru ortaya çıkan bağımsız ve laik bir yapıdaki kömünlerde düzen ve barışın sürdürülmesinde, hemen hemen bütün sanatlara arka çıkılmasında, görkemli bir müziğe esin vermede, törenlerin, bayramların, şarkıların, umudun yoksulların yaşamına getirdikleri güzelliklerde, Hıristiyan inancının ve papazların payını da göz önünde tutamaz. Bir kavga adamıdır Voltaire ve bir kavga adamı, nefret etmesini bilmiyorsa iyi savaşıamaz.

7 Güney Fransa'da, Albi bölgesinde oturan Albi'liler XII ve XIII. Yüzyıllarda, Orta İtalya'ya, Renanya'ya, Katalonya ile Burgonya'ya olduğu gibi o yöreye de yayılan Cathar'lar mezhebini diler. Söz konusu mezhep'te, eski Maniheizm ile Hıristiyanlıktan aldığı öğelerden oluşuyordu; şeytanın, başkaldırmış bir Tanrı olduğu düşüncesi de bunlar arasındaydı. Bu fikri farklılıkların yanı sıra, gönenç ve ahlaki gevşeklik içindeki Katolik ruhban'ın yaşamından farklı sade yaşam biçimleri, Kilisenin tepkisini çekiyordu. Papa'nın da kıskırtmasıyla, özellikle Albi'lilere karşı, “sapık” oldukları gerekçesiyle açılan askeri seferler ve Engizisyon kovuşturmaları, acı olaylara, bu arada görülmemiş kırımlara yol açmıştı (Yazarın notu).

Düşmanını yenen onu değerlendirebilir ancak!

Ama, öyle olunca da, tarihçi, militan filozofa bir bırakır yerini; doğrunun sessiz sedasız araştırılmasına, bir propagandacının gayretkeşliği ve kızgınlığı gelip karışır yer yer.

Olaylar söz konusu oldukça, dürüst müdür Voltaire?

Genel olarak evet; ancak, doğaldır ki yanıldığı yerler oldu. Rahip Nonnotte, *Voltaire'in Yanlışları* üstüne iki ciltlik bir kitap yayımladı ve kendi kafasından birtakım şeyler de ekledi bulduklarına. Büyük bir tarihçi olan Robertson, bunca geniş bir alanda Voltaire'in yakaladığı doğrulara bakıp duygulandı. Yüzyıllar boyunca, onca ülkede onca konunun üzerine eğilen Voltaire, yakaladığı doğrulara bakıp duygulandı. Yüzyıllar boyunca, onca ülkede onca konunun üzerine eğilen Voltaire, yalnız özgün belgeler ya da çağdaş kaynaklarla yetinmiyordu; ikinci elden malzemeleri de dikkatle kullandı ve tanıklıkları doğrulukla karşılaştırdı. Şunu kural edindi kendisine: Akla ve mantığa ya da insanlığın genel deneyimine zıt görünen her türlü tanıklık karşısında kuşku duymak!

Güç inanırılık, her türlü bilginin temeliydi. Böylece, Barthold Niebuhr'dan çok önce, –Latin tarihçisi – Titus Livius'un eserinin ilk bölümlerini efsane olarak gördüğü için reddetti; Romulus ve Remus ile süt anneleri dışı kurdu alaya aldı. Tiberius'un, Claudius'un, Neron'un ve Kaligula'nın kötülüklerini sergilerken, Tacitus'un öç duygularıyla hareket ettiği kuşkusuna kapıldı. Kulaklarına çalınanlarla yetinen Herodotos ile Suetonius'a güveni azdı; Plutarkhos'un, kendisine güveni azaltacak denli fıkra düşkünü olduğuna inanıyordu; buna karşılık Tukidites'e, Xenophon'a ve Polybios'a, güvenilir tarihçiler olarak baktı. Kimi keşişlerin yazdıkları karşısında kuşkulu davrandıysa da, övdükleri de oldu. Kafadan diyaloglar uydurma yolundaki – o eski – alışkanlığa ya da tarihsel “portreler” çizme konusundaki modern âdete itibar etmedi. “Bireysel”i, düşüncelerin ve olayların genel akışına bağlı kılmak ister Voltaire ve tapındığı tek kahramanlar, aklın ve zekânın kahramanlarıdır.

Milletlerin Örfleri ve Ruhu Üstüne Deneme'sinde ve başka eserlerinde, kendi tarih felsefesini bir formüle bağlamaktan çok, kafalarda canlandırdı Voltaire. Ayrıca, bir *Tarih Felsefesi* yazdı ve söz konusu *Deneme*'nin, 1765 yılındaki bir basımının başına koydu. Düşünce “sistemler” ine, ev-

reni bir tek formülün içine sıkıştırma yolunda ki bütün girişimlere karşı çıkıyordu; olayların, genellemelerin yeminli düşmanları olduklarını biliyordu; her tarih felsefesinin, olayların önüne geçip onları yargılamaktan çok, onların sergilenişini izleyip sonuçları olarak ortaya çıkmaları gerektiğinin farkına varmıştı belki de. Bununla beraber, anlattıklarından kimi genel sonuçlar da çıkar: Uygarlık, “Âdem” ile “Yaradılış”tan binlerce yıl önce kendini göstermiştir; insanın doğası, her devirde ve her ülkede esas olarak aynıdır, çeşitli örflerce farklı biçimlere sokulur sadece; iklim, yönetim ve din, bu değişiklikleri belirlemede temel etkenlerdir; “âdetlerin imparatorluğu doğanınkinden çok daha geniştir”; rastlantı ve kaza, doğa kanunlarının evrensel kuralına bağlı olarak, olayların doğuşunda önemli bir rol oynarlar; tarih, bireyin dehasından çok, yığınla insanın, bulundukları ortamın üstüne içgüdüsel etkilerinin sonucudur: İşte, böyle oluşur örfler, ahlaklar, ekonomiler, kanunlar, bilimler ve sanatlar! Ve bir uygarlığı da bu saydıklarımız yapar, devrim ruhunu da bunlar yaratırlar.

Bütüne bakıldığında, Voltaire’in “Özet” inde belirttiği – ve hep de söylediği – gibi, acılı ve trajik bir öyküdür tarih.

Şöyle der:

Charlemagne’dan başlayarak bu geniş devrimler sahnesini dolaştım... Ne olacak ürünü bu çalışmanın? Ne yarar sağlanacak tarihten? Gördüğümüz, olaylar ve örfler oldu onda; görelim bakalım, bunları bilmenin ne kazandıracığını...

İşte, bir kez daha itiraf etmeliyiz: Genel olarak, bütün bu tarih, bir cinayetler, çılgınlıklar, felaketler yığınıdır; onların arasında, birkaç erdem gördük, birkaç da mutlu zaman... Kendimize sorabiliriz: Bunca sarsılış, iç savaş, tertip, cinayet ve çılgınlığın ortasında, nasıl oldu da, yararlı ve güzel sanatları uğraşıp geliştiren onca insan çıktı ortaya?...

Doğa, insanların yüreğine, çıkar, gurur ve bütün tutkuları soktuğuna göre, on yüzyıl dolayındaki bir süre içinde, hemen hemen sürekli bir cinayetler ve felaketler dizisini görmüş olmamızda şaşılacak bir şey yok.

Görüldüğü gibi, pek kötümser Voltaire!

Bu satırların, Berlin’deki zahmetli günlerde ya da Frankfurt’taki aşayıcı ve sürtüşmeli koşullarda yazıldığına inanacağı geliyor insanın. Voltaire, edebiyat tarihine, bilim, felsefe ve sanat tarihine daha çok sayfa ayırsaydı, daha parlak olabilirdi bu çizdiği tablo.

Öyleyse, niçin bu denli uzun yazma zahmetine katlandı?

Şundan herhalde: Okuyucuyu sarsmak, bilinçlendirip düşündürmek

için; daha yetkin insanlar yetiştirmek amacıyla, eğitimi ve yasaları yeniden gözden geçirip örgütleme yolunda, yönetimleri silkeleyip yüreklendirmek için! Şöyle düşünmüş olsa gerek: İnsan doğasını değiştiremiyoruz, daha sağlıklı örfler ve daha bilge yasalar sayesinde davranışları değiştirebiliriz. Dünyayı düşünceler değiştiriyorsa, niçin daha güzel düşünceler, daha yetkin bir dünyayı yaratmasın?

Böylece Voltaire, akla umut bağlayarak kötümserliğini yumuşatır; evet akıl, gitgide yayılıp çevresini genişleterek, sabırlı bir etken olacaktır insanlığın ilerlemesinde. Tarih, pek iyimserliğe götürmese de bizi, aklın ilerlemesine bel bağlamalı yine de.

Hep akılcı oldu filozofumuz.

Voltaire'in kitabının eksikliklerini bulup sergilemekte gecikilmedi. Yalnız Nonnotte değil, başkaları da onun olaylara ilişkin, yanlışları üstüne atıldılar ve elbet Cizvitler de, yazarın görüşlerini saptıran önyargıları – hiçbir güçlük çekmeden – ortaya koydular. Montesquieu, bu noktada onlarla birleşti: Ona göre, Voltaire, ele aldığı konunun aşkı için değil, tarikatlarının şanı için yazan keşişlere benziyordu; kendi tarikatı için yazmıştı yazdığını. Şöyle yanıt verdi bu eleştirilere Voltaire de: Hristiyanlığın günahlarını bulup göstermişse, başkalarının, bunları bağışlatmayı sürdürmelerinden ileri geliyordu bu; o yıllarda bile, Albi'lilere karşı seferleri destekleyen, Jan Hus'un idamını ve hatta Saint-Barthelemy kıyımını onaylayan kimi yazarları gösterdi. Böylece, bu tür eylemleri, insanlığa karşı suçlar olarak ayıplayıp eleştirecek bir tarihe gereksinmesi vardı insanların.

Bu yüzden öyle davranmıştı!

Ne var ki, Voltaire'in tarih anlayışı ne denli parlak olursa olsun, tarihçinin rolü üzerinde aldanmıştı: Her kişinin ve her olayın karşısına bir yargıç olarak dikiliyor ve hükmü basıyordu her biri hakkında; düşüncelerdeki devrimi koruyup ilerletmekle yükümlü bir tür Ulusal Selamet Komitesi gibiydi sanki! Ve insanları, içinde yaşamış oldukları karışık çağları ve sınırlı bilgileri çerçevesinde değil, ölüp gittikten sonra yayılmış daha geniş bir bilgi dünyasının aydınlığında yargılıyordu. Bir yirmi kadar yıllık süre içinde, duraklaya duraklaya, yığınla üzüntü ve sıkıntının ortasında kalemi ele alıp bırakarak yazılan *Milletlerin Örfleri ve Ruhu Üstü-*

ne *Deneme*, anlatışta süreklilik ve biçimde birlikten yoksundur ve yazar, elindekileri, onlardan mantıksal bir bütün ortaya koyacak biçimde alıp birleştirebilmiş değildir.

Ancak, bütün bunlara karşın, eserin taşıdığı değerler saymakla bitmez. Dev bir bilgi birikimine dayanır kitap ve ısrarlı bir araştırmanın ürünüdür. Felsefeyle dengelenmiş parlak biçemi ve çekici mizahı ile, eser, Tacitus'tan Gibbon'a kadar, çoğu tarih kitabının üstüne çıkar. Voltaire'in bu çalışması, özgürlük, hoşgörü, adalet ve akıl için duyulan aşkın sıcaklığını taşır bugün bile. Hatırlatmaya gerek yok: Voltaire'den sonra, araya nice eserin gelip girmesinin arkasından, bir sanat olup çıktı tarihçilik. Örneğin, bir tek kuşakta, şu üç büyük eser yazıldı: David Hume, *İngiltere Tarihi*'ni, Robertson *İmparator Şarlken'in Hükümdarlığının Tarihi*'ni, Gibbon da *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküşü*'nü kaleme aldılar. Bu üç yazarın üçü de, Voltaire'in anlayışına ve bir bölümüyle de, verdiği örneğe pek çok şey borçludurlar. Büyük Fransız tarihçisi Michelet, minnettarlığını dile getiren şu satırları yazacaktır. *Deneme* hakkında: "Bütün bir tarihçiliğe yol açan, hepimizi yaratan, eleştirmeci ya da anlatıcı olmamızı sağlayan, işte bu *Tarih* oldu."

Bize ne söylemek düşer artık?

Olsa olsa, şunları eklemek: Bütün eksikliklerine karşın, Voltaire, bir tarihçinin görevi ve tarihi eleştirme duygusuna sahipti. Şurası bir gerçektir ki, modern tarih anlayışını, yani tarihin, bir uygarlık hareketinin açıklaması ve tablosu olduğu yolundaki anlayışı, o oldu ilk gerçekleştiren. Bu bakımdan, Montesquieu'den çok ondan geliyoruz.

Yedi Yıl Savaşı, Büyük Friedrich'in düşmanları arasına Fransa'yı da sokunca, Voltaire'in yurdu için duyduğu gizli aşk depreşti; araya, Frankfurt'un eski anıları girmişti belki ve onlara, Cenevre'ye karşı duyduğu son bir nefret de eklendi. Jean d'Alembert'in yazısından ve Cenevreli Protestan papazların, karşılaştıkları gözüpekliğe bakıp onunla aralarına bir mesafe koymalarından sonra, Voltaire de Fransa'da olduğundan daha az güven içinde hissetmeye başladı kendisini.

Tası tarağı toplamak gerekiyordu yeniden.

Ne zaman kavuşabilecekti doğduğu ülkeye?

Talihi yaver gitti bu kez: Sürgündeki yazarın kitaplarını onca beğenen Dük de Choiseul, 1758'de Hariciye Nâzırı oldu. Madam de Pompadour, güzelliği uçup gider bir halde de olsa, nüfuzunun doruğundaydı ve Voltaire'in sakarlıklarını başışlamıştı; Fransız hükümeti, kral gözdesinin sarayında oyalanıp dururken, korkunç sapkının ülkeye dönüşüne gözlerini kapayabilirdi şimdi. Voltaire, 1758 Ekim'inde, İsviçre'den beş kilometre kadar uzaklaştı ve gelip Ferney'e hükümdar oldu. Altmış dört yaşındaydı o sırada ve ölümle dirsek dirseğeydi hep; öyle de olsa, yüzyılın büyük çatışmasında, Avrupa'nın en güçlü iktidarına karşı yerini aldı.

VII

FERNEY

İYİ YÜREKLİ SENYÖR

1758 Ekim’inde, Voltaire, İsviçre sınırındaki Gex yöresinde eski bir mülkü satın almıştı; çok geçmedi, ona, ömür boyu kiralamayla, komşu Turney senyörlüğünü de ekledi. Yasal anlamda senyördü artık. Ve uygulamada, bütün resmi işlerde, “Turney Kontu” diye imza atıyordu. Giriş kapısının üstüne armasını koydurttu ve gümüş sofrta takımına da kazdırdı bunu.

Voltaire, 1754 yılından beri, Cenevre’de Les Délices’de yaşamıştı ve bir milyoner filozof rolü oynamıştı orada. Ne var ki, d’Alembert’in *Ansiklopedi* için Cenevre üstüne yazdığı yazı, kentin ruhban takımındaki sapkınlıkları açığa vuruyordu ya, bunları, dostunun kulağına Voltaire’in fısıldadığından kuşkulandı. Öyle olunca da, Voltaire, “güvenilir kişi” olmaktan çıktı İsviçre’de ve o da, barınacağı yeni bir yer aramaya koyuldu.

Ferney’i buldu.

Fransa’da bir yerdi Ferney, ancak Cenevre’ye de beş kilometre mesafedeydi: Oradan, Calvin’ciliğin başını çekenlere bakıp nanik yapması mümkün olacaktı; 500 kilometre uzaklıktaki Paris Katoliklerinin aklına da, şamata yapıp kendisini yakalamak gibi bir şey geldiğinde, bir çırpıda sınırı aşip İsviçre’ye sığınabilecekti. Fransa ile İsviçre arasında Ferney ile Turney: Bunlara bakıp, “iki yerine dört ayaklıyım” diyordu. Bir başka konuda da rahatı: Dostu Dük de Choiseul hükümetteydi ve bir süre orada kalacaktı (1758-1770). Politika rüzgârının muhalif esmesi halinde, her türlü el koymaya karşı kendisini korumak amacıyla, Ferney’deki malikâneyi, yegeni Madam Denis hesabına satın aldı; sadece anlaştı onunla, mülkte asıl tasarruf sahibi Voltaire olacaktı ömür boyunca. 1764 yılına değin, Les Délices, asıl evi olarak kaldı; bu arada, kendini Ferney’yi onarmaya verdi ve aynı yıl da gidip kesin olarak yerleşti içine.

Taş bir yapıydı yeni konutu ve Voltaire geniş tutmuştu her şeyi: Tam on dört yatak odası vardı evde! Senyör, maiyetini de göz önünde tutuyordu. “Bir saray değil bu, diye yazmıştı bir yerde, bol ot, has buğday, saman

ve yulaf üreten topraklarıyla, bir kır evi. Çamlar gibi dimdik boy atmış birkaç meşe ağacım da var ki, göğe değiyorlar.” Turney’le bir eski şato, bir çiftlik, bir ambar, ahırlar, tarlalar ve ağaçlıklar da gelip eklenmişti mülküne. Bütün olarak, topraklarında atlar, öküzler, elli kadar da inek bulunuyordu; elde edilen ürünü içine alacak denli büyüktü yapılar ve preslere, kümeslere ve bir koyun sürüsüne de yer bırakıyordu. Dört yüz kovanlık arı vızıldaşıp duruyordu çevrede; ağaçlıklar, kışta-kıyamette, efendinin yaşlanmış kemiklerini ısıtacak bütün odunu sağlıyorlardı. Fideler satın alıp diktirdi ve sera bitkileri bölümünü genişletti. Bahçeleri öylesine büyüktü ki, evinin çevresini altı kilometre kareye yakın bir alanda kuşatıyorlardı. Yemiş ağaçları vardı bahçelerinde, üzüm bağları ve pek çeşitli çiçekler, Voltaire, bütün yapımları ekip biçmeyi de içinde çalışan otuz işçiyi, bizzat kendisi denetliyordu. Tıpkı Les Délices’e yerleştiği sırada duyduğu hoşnutluğu bir kez de burada duydu; o kadar ki, unuttu ölümü. Madam du Deffand’a şöyle yazıyordu: “Olağan gelişmeye borçluyum yaşamı ve sağlığı. Cesaretim olsaydı, bilge olduğuma inanırdım, öylesine mutluyum!”

Ünlü Casanova, bu mutluluğa bir gün tanık olacak ve *Yaşamımın Öyküsü* adlı eserinde anlatacaktır bize.

- “İşte dedim ona, yaşamımın en mutlu anı! Sonunda üstadımı görüyorum; yirmi yıl var ki efendim, öğrencinizim sizin.

- Daha bir yirmi yıl, bu onuru veriniz bana ve sonra gelip ücretimi ödeme-
yi de vaat ediniz!

- Vaat ediyorum, ama sizde beni bekleme vaadinde bulununuz!

- Söz veriyorum. Sözümden durmamaktansa, ölürüm daha iyi! (...)

Yığınla insanla beraber, konuşa ede iki saat geçirdik. Parlak şair, çevresindeki herkesi eğlendirdi. Yeric, çoğu kez dağılayıcı idi; ama hep güleryüzlüydü ve herkes de gülüyordu durmadan. Sürekli alkışlandı.”

Madem Denis, şatoda yaşayan bütün bu çalışanlar ve çağrılılar topluluğuna – kimi zaman kaprisli bir halde– başkanlık ediyordu. İyi huylu bir kadındı; ancak cinsel isteklerine pek düşküncü ve parayı da başkalarından bir parça daha fazla seviyordu. Hasis olmakla suçluyordu dayısını, dayısı da yadısiyordu bunu; gün geldi, servetinin büyük bölümünü onun emrine verdi yavaş yavaş. Voltaire, çocuğuymuş gibi bağlıydı

yeğenine; sonra, karısına bağlanır gibi bağlandı. Şimdi, onu evin amiri görüp yanında bulunmaktan mutluydu. Voltaire'in oynattığı piyeslerde Madam Denis de rol alıyordu; öylesine de hüner gösteriyordu ki bunda, Voltaire, ünlü oyuncu Clairon'a benzetti onu. Bu okşayış başını döndürdü yeğeninin ve o da tiyatro eseri yazmaya koyuldu. Voltaire ise, piyeslerini, bir topluluk önünde temsil ettirmekten güçlükle caydırdı kendisini. Madam Denis, taşraya pek dayanamıyordu ve Paris'i özlüyordu; biraz da ona hoş vakit geçirtmek içindir ki, Voltaire onca insanı Ferney'ye çağırırdı ve ağırlama külfeti altına girdi. Dayısının kâtibi Wagnière'i pek çekemiyordu Madam Denis, ama Muhterem Peder Adam'a bayılıyordu. Voltaire'in evinde görmekten çok hoşlandığı yaşlı bir Cizvitti bu, satrançta hasmıydı; bir gün de, hizmetçilerinden birinin, Barbara'nın dizleri dibinde yakaladı onu. Bir defasında, pek kızdırdı Voltaire'i yeğeni; Laharpe'nin, giderken beraberinde götürmesine ses çıkarmamıştı; Voltaire, cebine 20 bin Frank koyup Paris'e yolladı onu. Ancak, on sekiz ay dayanabildi buna ve Ferney'ye dönmesini istedi.

Ferney, yol parasını göze alanlar ve Aydınlıklar Yüzyılı'na tutkun insanlar için, bir hac yeri olup çıkmıştı: Dükler, prensler, yazarlar, onların yanı sıra daha alt sırada yüzlerce başka ziyaretçi koşup geliyordu Voltaire'i görmeye; kendisiyle "bir gece olsun aynı çatı altında kalmak" için yalvaranlar da vardı bu arada. O ise, kimi zamanlar bitkin giriyordu yatağına geceleri. Beklenmedik bir konuk çıkageldiğinde, şöyle söylediği de oluyordu: "Deyin ki pek hastayım; öldüm deyin!" Ama ne mümkün? Yakasını bırakmıyordu kimse, Markiz de Villette'e yazdığı bir mektupta şöyle haykırır: "Allah aşkına, kurtarın dostlarımdan beni; düşmanlarımla baş edebilirim!"

Yeme-içmenin dışında, Voltaire, hoş vakit geçirsinler diye, bilgeliğini, zekâsını ve tiyatro oyunlarını da sunuyordu konuklarına. Oturduğu yerin hemen yakınında bir sahne yaptırmıştı. Bu tiyatroya bakıp onu şeytanın mağarası diye gören Jean-Jacques Rousseau ve Cenevre'deki "papazlar" ile alay etmişti Voltaire. Oynanan oyunlarda, yalnız Madam Denis'yi değil, konuklarını da rollere çıkarıyordu; meslekten oyunculara gelince, onları, dünyanın en ünlü yazarının huzurunda gelip oynamaya inandırma da fazla güçlük çekilmedi.

Kimi konukları, Voltaire'in görünüşünün, hemen hemen konuşması kadar çekici olduğunu söylemişlerdir. Prens de Ligne, şöyle çizer onun tablosunu: "Sırtında, sıkı sıkıya büründüğü çiçekli bir sabahlık, başında siyah kadifeden bir takke taşıyan iri bir peruk, dizlerine kadar inen ince bir kumaştan bir redingot, kısa bir pantolon, gri çoraplar, beyaz bezden terlikler!" Wagniere, gözlerinin "ateş gibi parladığını" söyler Voltaire'in; aynı kâtibin belirttiğine göre, filozof, "saf ve soğuk suyla yıkıyordu gözlerini sık sık" ve "hiçbir zaman gözlük takmıyordu". Son yıllarda tıraş olmaktan yorulduğu için, sakalını almada cımbız kullanıyordu. Wagniere ekliyor: "Garip bir temizlik aşkı vardı" Voltaire'in. Bol kozmetik, koku ve pudra kullanıyordu; temiz kokuyordu ve pis bir kokuya da asla katlanmıyordu. Bu arada, bedence "inanılmaz" derecede cılızdı, kısacası bir deri bir kemikti. Kendisini bir tarihte muayene eden (1770) hekim Burney, şöyle yazar: "Hemen hemen bir deri bir kemik haline gelmiş olan bir bedende yaşamın sürüp gidebildiğine inanmak kolay değil..." Voltaire'in kendisi de, ölmek için gayret gösterirken gülünç hale geldiğini söylemiş...

Hemen hemen bütün yaşamı boyunca hasta oldu. Bünyeden gelen bir aşırı duyarlıktan muzdaripti; belki sinirliliğin ya da temizliğine aşırı özen göstermesinin sonucu olan kaşıntılarından yakınırdı çoğu kez. İdrar tutukluğu da oluyordu zaman zaman. Bu bakımdan, başka konularda anlaşmasalar da, Rousseau ile o, birbirlerini kardeş hissediyor olsalar gerekti! Durmadan kahve içerdi; Büyük Friedrich'e sorarsanız, günde elli fincan içiyordu; Wagnière, abartmayıp üç fincan diyor. Hekimlerle alay ederdi ve XV. Louis'nin, yığınla hekimin arasında bir kırkından yakasını kurtardığını söylerdi; "yüz yaşına varmış bir hekimi kim iştirmiştir?" diye sorar *Felsefe Sözlüğü*'nde. Molière'in acemi hekimiyle anlaştığı tek nokta şuydu: Her ağır hastalıkta, en güzel çare içeriği temizlemektir. Kendisi de, bir hıyarşembe hûlasası alarak ya da sabunla, haftada üç kez bu yola giderdi. Kendine bakmanın iyi yolu, önceden önlem almayı ve koruyucu çareler diye de, iç organları temizlemeyi ve bedenin dışını pak tutmayı göstermiş. Yaşına, çektiği ağırlara ve ziyaretçilere karşın, alabildiğine gayretle çalışmış. Wagnière, "yirmi dört saatte beş altı saatten fazla uyumadığını" söylüyor efendisinin. Gece geç vakitlere değin çalışmış: bir Yunanca terimi bulmasına gelip yardım etmesi için, gidip Muhterem Peder Adam'ı yatağından kaldırdığı olurmuş.

Her türlü kötülüğe karşı en yetkin çarenin hareket olduğu düşünce-sindeydi Voltaire; özellikle de, açık havada hareketten hoşlanıyordu. Bah-çe çalışmalarını seviyordu; toprağı belliyor ve kimi zaman kendi elleriyle ekip dikiyordu. Madam du Deffand, lahanalarının büyüdüğünü görmek-ten duyduğu zevkten söz eder Voltaire'in. Öyle dermiş: "Gelecek kuşaklar, diktiğim binlerce ağaçla beni hatırlayacak en azından!". Toprakta bir ka-rış yerin boş kalmasını sevmiyordu ve bataklıkları da kurutuyordu. At-ları için bir ahır yaptırdı; içine on kısırakla bir markinin armağan ettiği bir de aygır koydu. Bir dostuna yazdığı mektupta şöyle diyor: "Sarayım hazır, bir sultan eksik içinde... Şu son yıllar Gex yöresinin nüfusu konu-sunda pek yazılıp çizildi; Gex yöresi söz konusu olduktan, en azından at-larımla şenlendirmek isterim orayı, çünkü kendi soyumu çoğaltma onu-runa sahip değil pek!" Fizyolojist Haller'e de şöyle yazıyordu: "Bu dün-yada yapabileceğimiz en güzel şey, ekip biçmektir; bütün öteki bedensel deneyimler, çocuk oyununa benzerler. Toprağı ekip biçenlere saygı du-yalım; yeryüzünü karıştırıp duran – taçlı, miğferli ya da kafasını kazıt-mış – olan sefile ise lanet edelim!"

Çevresindeki bütün halka tarım çalışması olanağı verecek kadar toprağı yoktu Voltaire'in. Öyle olduğu için de, Ferney'de Tournay'de, saatçilik ve çorap dokumacılığı için atölyeler kurdu; bu sonuncular için, kendi dutlukları da ipek üretecekti. Kendisine başvuran herkese iş buldu; bu insanların sayı-sı sekiz yüze ulaşır. İşçiler için, yüz kadar ev yaptırdı, yüzde dört faizle borç verdi onlara ve ürettikleri için pazar bulmalarına yardımcı oldu. Çok geç-medi, Ferney'den saat satın alan prensler, hükümdarlar görüldü; Voltaire'in mektuplarının büyümesine kapılıp, onun kendi elleriyle dokuduğunu söyledi-ği çorapları giymeye başladılar. Öyle olduğu içindir ki, II. Katherine, 39.000 frank tutarında saat satın aldı Voltaire'den ve Asya'da pazarlar bulacağını vaat etti kendisine. Aradan üç yıl geçti, Ferney'nin kol ve duvar saatleriyle mücevheratı, ta Hollanda'ya, Fas'a, İspanya'ya, Portekiz'e, İtalya'ya, Ceza-yir'e, Türkiye'ye, Rusya'ya, Çin'e ve Amerika'ya değin gönderilir oldu. Bu-nun sonucu olarak da, Ferney köyünün nüfusu vaktiyle kırk kadar köylüy-ken, Voltaire'in zamanında bin iki yüz kişiye yükseldi. Richelieu'ye yazdığı mektupta şöyle diyordu: "Fırsat tanıyınız bana, bir kent kuracak adamım ben!" Bu arada, bir kâfirin topraklarında, Katoliklerle Protestanlar da ku-zu kuzu geçiniyorlardı.

“Vassal”larıyla ilişkilerinde, Ferney beyi, *iyi bir senyör* gibi davrandı. Onlara sevgiyle ve sorumluluklarının bilincinde bir insan olarak davrandı. Prens de Ligne, şöyle diyor bu konuda: “Köylüleriyle, elçileriymiş gibi konuşuyordu.” Tuz ve tütün üzerindeki her türlü vergiden bağışık tuttu onları. Gex yöresinde bütün köylülerin üzerinden servajın kaldırılması için, başarıya ulaşamasa da, inatla mücadele etti. Yöre, kıtlık tehdidiyle karşılaştığında, Sicilya’dan buğday getirtti ve ödediği fiyattan çok aşığına sattı onlara.

Alçağa, yani boş inançlara, karanlıkçılığa ve işkenceye karşı mücadelesini sürdürürken, her günkü idare işlerine de bol zaman ayırıyordu. Ferney’den ayrılıp başka yerleri de gidip görmesini isteyen dostlarından özür diliyordu: “Yol gösterilecek ve bakılacak sekiz yüz insanım var; ayrı kalamam onlardan, yoksa anarşi içine düşer hepsi!” Yönetimi ve bu yoldaki başarıları, yemişlerini verdikçe şaşkınlığa düşürüyordu görenleri. Yönettiği insanlar da, onu sevmeyi öğrendiler. Özellikle gençlik pek hayrandı kendisine; dans edip eğlenmek için, her pazar şatosunu açıyordu onlara Voltaire; bundan yararlanmaları için zorluyordu onları ve katılıyordu coşkularına. Gün geldi, arabası geçip giderken, defne dalları atırlar üstüne insanlar.

Özetle, yaşı ilerlemekte de olsa, mutluydu.

Bütün bu uğraşların yanı sıra, yazmayı da sürdürüyordu.

Kendisini ortadan silip süpürmeye varacak bir emeklilik değildi gelip girdiği; tersine, daha fazla eylemde bulunmak, daha yüksek ve daha aydınlık sesle konuşmanın sırasıydı artık. Bir filozofun hükümdarlığı başlıyordu burada.

CANDİDE

Gerçekten, durup dinlenmeden yazıyordu: İnanılmaz sayıda incelemeler, öyküler, tarihsel notlar, şiirler, makaleler, yergiler, eleştiriler ve son olarak mektuplar... Değişik türlerde ve alabildiğine değerli yığınla ürün; yalnız Fransa’da değil, birçok ülkeden binlerce okuyucu izliyordu bunları ve bekliyorlardı. Tek bir yılda, 1768’te yazdıkları şunlar Voltaire’in: *Kırk Ekülük Adam*, *Babil Prensesi* (en güzel öykülerinden biri), *Boileau’ya Mektup*, *Bir Teistin İnandıkları*, *Tarihin Pironizmi*, iki opera-komik güftesi! He-

men her gün, birkaç “geçici dize” kaleme alıyordu. Hafif ve zarif iğneleyici şiirlerdi bunlar; bu edebî türde, hiçbir çağda bir benzeri gösterilemez.

Voltaire, yazmayı sürdürecektir, bahsedeceğimiz bunlardan.

Ancak, daha önce, iki büyük eser yaratmıştır: 1762’de *Candide*’i, 1764’te de *Felsefe Sözlüğü*’nü yayımlamıştır. Ünlü *Ansiklopedi* hareketine katılımını da söylemeli.

Voltaire, gençliğinde Paris salonlarında eğlendiği sıralarda, Bastille hapishanesi de gelip girmiş olsa, yaşamının hoş yanlarını tanımıştı, iyimserdi. Bununla beraber, yine bu kaygısızlık günlerinde, ünlü Alman filozofu Leibniz’in moda ettiği iyimserlik düşüncesine karşı çıkmıştı. Bu felsefeye tutulmuş genç bir yazar da, kendisine karşı bir kitapçık kaleme almış; Leibniz’i izleyerek, bu dünyanın “olabilir dünyaların en iyisi” olduğunu ileri sürmüştü. Voltaire’in yanıtı şu olmuştu ona: “Bayım, bana karşı yazdığınız küçük kitabı okumuş olmaktan dolayı mutluyum. Büyük onur verdiniz bana... Bütün dünyaların o en iyisinde, niçin onca insanın birbirinin boğazını kestiğini – manzum olarak ya da nesirle – bana ispat ettiğinizde, pek minnettar kalacağım size. Kanıtlarınızı, dizelerinizi ve saldırılarınızı bekliyorum; şunu da bütün kalbimle temin ederim ki size, içimizden kimse hiçbir şey bilmiyor bu konuda...”

Sonraki yıllarda ise, işkenceler, kıyıcılık, zulüm ve düş kırıklıkları, inancını daha da sarsmıştı; Berlin’de ve Frankfurt’ta başından geçenler, umut etme yeteneğini köreltmmişti. Ne var ki, inancı ve umudu en ağır darbeyi 1755 yılı Kasım’ında yedi: Lizbon’da ve Kuzey Afrika’da korkunç bir deprem olmuş ve sadece Lizbon’da, dünyanın bu en güzel başkentlerinden birinde, altı dakika içinde, otuz kilise ve binlerce ev yıkılmış, on beş bin kişi ölmüş, bir o kadar insan da ağır yaralanmıştı. Felaket, 1 Kasım’daki Tous-saint günü, yani bütün ermişler adına kasım ayında yapılan Katolik yortusunda, sabah 9 sularında gelip kapıyı çalmıştı; kiliseler o gün vesilesiyle inananlarla tıklım tıklımdı ve ölüm kurbanlarını sıra sıra taburlar halinde yakalayıp acımasızca biçmişti.

Haberi duyduğunda yüreğinden yaralandı Voltaire.

Hele ilahiyatçıların ve ruhbanın felaketi yorumlayış biçimi, kanını beynine sıçrattı.

Neler söylenmiyordu ki!

Gerçi felakette, yeni olan hiçbir şey yoktu; vaktiyle de böylesi acılar gelip bulmuştu insanları. Ancak Tanrı, bu denli Katolik olan bir kenti, öyle kutsal bir bayram gününü ve hemen hemen bütün inananların ayine katıldıkları bir saati nasıl olmuştaki seçmişti? “Hikmetinden sual olunmazdı Yüce Varlığın” gerçi, ama neye bağlanmalıydı bu rastlantı?

Malagrida adlı Portekizli bir Cizvite göre, deprem ve onu izleyen felâket, Lizbon’da hüküm süren ahlâk bozukluğuna Tanrı’nın bîçtiği bir cezaydı. Güzel de, o korkunç sabah, dua için kiliselere dolmuş olanlar mıydı günahkârlar sadece? Sonra felâket, onca inanmış rahiple dine bağlı insanları niçin seçmişti? Müslümanlar, Rabat’taki büyük El – Mansur Camisi depremde yıkılmış olmasaydı, Portekiz Engizisyonundan Allah’ın bir öç alması diye bakacaklardı felakete. Londra’daki kimi ilahiyatçılar, Katoliklerin insanlığı umursamayıp işlemiş oldukları cinayetlere karşı Tanrı’nın gazabına yordular felaketi, ancak, aynı yılın 19 Kasım’ında, bir başka deprem, Amerika’da Püritenlerin oturdukları Boston’da, bin beş yüz evi yerle bir etti. William Warburton’a göre, Lizbon felâketi, “en ışıklı renkleriyle Tanrı’nın şanını parıltatıyordu”; John Wesley, depremlerin nedeni ve onları önlemenin çaresi üzerinde vaazda bulundu: “Doğal nedenleri ne olursa olsun, depremlerin manevi nedeni günahdır”, diyordu; ve ekliyordu: “Âdem’le Havva’nın ta başlarda işledikleri suçun yeryüzüne indirdiği o lanetin sonuçlarıdır”.

Bu açıklamalar, çileden çıkarmıştı Voltaire’i. Ne var ki, olayla kendi adil Tanrı inancını uzlaştıracak başka bir açıklama da bulamıyordu. Neredeydi, “olabilir dünyaların en iyisi” Leibniz’in? Gençliğinde duyduğu iyimserliğe karşı korkunç bir tepki içinde, “Her şey iyidir” fikrine karşı çıkmak üzere, *Lizbon Felaketi* adlı ünlü poemini yazdı (1756).

Hem düşüncesinin hem şiirinin lezzetini tadınız bu metinde.

Voltaire, bu ateşli şiirde, eski ikilemi geliştirir aslında: Tanrı, ya kötülüğe engel olabilir, ama istemiyordur bunu; ya da engel olmayı istiyor, ama gücü yetmiyordur. Spinoza’nın verdiği yanıt doyurucu değildi kendisi için: “İyilik” ve “kötülük”, evrene uygulanabilir terimler değildirler ve başımıza gelen felaketler, ebedilik söz konusu oldukça önemsiz şeylerdir.

Şöyle sürdürür düşüncesini Voltaire: Her şeyi bilen Tanrı, onca yararsız acılardan sıyrılmış bir dünya yaratamaz mıydı? “Tanrıya saygım

var, ama evreni de seviyorum” der. Şair, canlılar dünyasına çevirir gözlemlerini ve varlığını sürdürmek için, bin bir biçim altında bir mücadele görür her yanda; ve bu mücadelede her varlık er geç yok olup gitmektedir. Bu evrensel çatışma, bu iğrenç ölüm ve can çekişme, iyi bir Tanrı’ya inançla nasıl uzlaştırılabilir?

Tanrı var, ama şaşırtıcı bir esrar halinde!

İnsanlığı kurtarmak için Oğlunu, İsa’yı yollar; öyle de olsa, dünya ve insanlar, bu özveriye karşın değişmeden kalırlar.

Bu noktada, Pascal’ın bir yüzyıl önce, Voltaire’in şiirinden çok daha görkemli bir metinde dile getirdiği bir düşüncüyü buluruz yeniden. Voltaire, vaktiyle karşı çıkmıştı Pascal’a; şimdiyse, onun kötümserliğini paylaşıp yarıyordu. Ayrıca, aynı öncüllerden hareket eden Pascal şuraya varmıştı: “Hristiyan inancına ve umuduna terk edelim kendimizi!”

Voltaire, şiirini şu kapalı ve stoik dizelerle bitiriyordu önce:

*Ne yapmalı ey ölümlüler? Ölümlüler acı çekmeli,
Sessizce boyun eğmeli, tapmalı ve ölmeli!*

Dostları böylesine umutsuz bir bitişin kabul edilemez olduğunu söyleyince, Voltaire, son dizeyi şöyle değiştirdi:

Baş eğmeli, tapmalı, umut etmeli ve ölmeli!

Ne var ki, kimseyi doyurmadı bu; o da, söylenenlere uyup yirmi dokuz dize ekledi şiirine; orada, kendini Tanrının kayrası ve esirgeyiciliğine terk ederek, güven içinde şunu açıklıyordu: “Yalnız Tanrı’dır adil olan!”

Öyle de olsa, bu şiir, sadece dine körü körüne inananları değil, filozofları da pek kızdırdı; çünkü, böylesi bir ele alış, felsefe gemisinin bütün yelkenlerini harekete geçiren rüzgârı keser görünüyordu. Jean-Jacques Rousseau, olan bitini açıklamak için, Voltaire’e uzun ve süslü bir mektup yazdı: İnsanın çektiği acılar, yanlışlarının sonucuydular; Lizbon depremi, doğa içindeki yaşamı terk edip kentlere taşınmış insana verilmiş yerinde bir ceza idi; insanlar, o dağınık köylerdeki orta halli yuvalarında sürdürdükleri yalın yaşamı bırakmasalardı, daha az kurban vereceklerdi. Tanrı’nın iyiliğine inanmak gerekir, diyordu Rousseau; çünkü, böyle yapmazsak tek seçim kalıyor ortada: Kişinin kendi canına kıyma-

sına varan kötümserlik! Leibniz'le beraber, şuna inanmayı sürdürmeliydik: Bu dünyayı Tanrı yarattığına göre, uzun vadede ve geniş bir açıdan bakıldığında iyi olması gerekirdi...

Bir yayıncı da, bu mektubun bir kopyasını ele geçirip yayımladı; geniş çevrelerde pek olumlu karşılandı mektup ve Voltaire'in şiirine yerinde ve anlamlı bir yanıt olarak görüldü. Voltaire ise, her zamankinden çok daha fazla ses çıkarmayıp sustu. Ama, iyimserlik konusu ele alındığında, en yetkin eseri çıkacaktır ortaya. Kitap, tek bir kuşakta bütün dünyayı dolaştı ve Voltaire'in en canlı ve en simgesel eseri olarak kalmaktadır bugün de.

Candide'den söz etmek istiyoruz.

Candide ya da İyimserlik adıyla, 1759 yılının başlarında yayımlanan bu eser, "Doktor Bay Ralp'in Almanca eserinden çevrilmiştir" diye sunuluyordu; "İsa'dan sonra 1759'da Minder'de öldüğünde, doktorun cebinde bulunmuş eklerle" diye bir kayıt daha vardı. Cenevre Büyük Konseyi, kitabın hemen yakılması için emir verdi. Doğaldır ki, Voltaire, eserin yazarı olduğunu yadsıdı. Cenevre'deki bir Protestan papazına şöyle yazdı: "Onca aptalca şeyi benden biliyorlarsa, akıllarını kaçırmış olmalı insanlar; Allaha şükür, yapacak başka işlerim var böylesi aptallıklarla uğraşmamak için!" Ne var ki Fransa'da, aynı düşüncedeydi herkes: Voltaire'den başkası yazmış olamazdı *Candide*'i. Olanca yalınlık içinde, böylesi akıcı ve renkli bir biçemle, böylesi şeytanca dalga geçen bir nesir, onun kaleminin ürünü olabilirdi ancak; şurada burada kimi müstehcen, bir parça kaba yerlere rastlansa da, bütün olarak dinle eğlenen, içe işleyen, öldürücü bir eserdi söz konusu olan; biçem, insanı gösteriyorsa, Voltaire'di bu!

Kitap, şöyle matrak geçerek başlar ve çok geçmeden, yazar, art niyetini belli eder.

Vestfalya'da, Baron Tunder –ten– Tronk Hazretlerinin şatosunda, bir genç yaşıyordu. Doğanın, en güzel huylarla donattığı bir çocuktu bu. Yüzüne bakınca ruhunu anlardınız. Yalın bir zekâsı vardı gerçi; ama iyiyi kötüden oldukça ayırt edebiliyordu. Candide diye çağrılması da bu yüzden sanıyorum. Şatonun emektar hizmetlileri, Baron Hazretlerinin hemşireleriyle, o yörede oturan iyi ve dürüst soylu bir kişinin çocuğu olduğundan kuşkulanırlardı onun. Aslına bakılırsa, hanımefendimiz, bu beyzade ile evlenmeyi hiç de istememişlerdi; çünkü beyimiz, ecadamı yetmiş birinci göbeğe değin ispatlayabilmişti ancak, şeceresinin daha önceki yapıkları ise, zamanın hışmına uğramış, yitip gitmişti.*

* Gerçekten, "Candide" kelimesi, Fransızcada "saf yürekli" anlamına gelir (Yazarın notu).

Bu beyzade ile evlilik mümkün olmasa da, bir ilişki mümkündür. On-
dan olan genç ve güzel piç, bir eğitimciye, Profesör Pangloss'a (pan, tüm ve
glossa, dil demek) emanet edilir.

Eser, onu tanıtır okuyucuya:

Eğitmeni Pangloss ise, şatonun sözü en çok geçen kişiydi. Ve küçük Candide, yaşının ve yaradılışının gerektirdiği bütün bir iyi niyetle dinlerdi derslerini onun.

Metafiziko-teologo-kozmolonigoloji üstüne idi dersleri Pangloss'un. Nedensiz sonuç olamayacağını ve üstünde yaşadığımız olabilir dünyaların bu en iyisinde. Baron Hazretlerinin şatosunun olabilecek şatoların en güzeli ve eşinin de olabilir madamların en âlâsı olduğunu, herkesi hayran bırakacak biçimde ispatlıyordu.

"Bunun başka türlü olamayacağı ispatlanmıştır, derdi; çünkü, her şey bir amaç için yapıldığından, her şey zorunlu olarak en iyi amaç içindir. Bakın, burun gözlük taşımak için yapılmıştır; bunun için gözlüklerimiz vardır. Bacaklar, çorap ve pantolon giymek için yaratılmıştır; o yüzden çorap ve pantolonlarımız var. Taşlar yontulmak, sonra da şatolar yapmak için meydana getirilmiştir; Efendimizin pek güzel bir şatosunun bulunması bu nedenledir; eyaletin en büyük baronunun en iyi yerde oturması gerekir. Ve domuzlar da yenmek için yaratıldığından, bütün bir yıl domuz yiyoruz. Böylece, her şeyin iyi olduğunu ileri sürenler aptalca bir söz söylemiş olurlar; her şeyin iyi olduğunu söylemeleri gerekirdi çünkü".

Candide, "dikkatle dinliyor ve safça inanıyordu"; çünkü, Baron kızı Matmazel Cunéconde, her haliyle yeryüzünde yaratılabilecek en iyi, en güzel kızdı. Candide'i aşka çağırır kız, oğlan boyun eğeri; ne var ki, durum farkına varan Baron, "kıcına bir tekme", kovar şatodan onu.

Candide "uzun süre, nereye gideceğini bilemeden yürür; yolda asker toplayanların eline düşer ve onu, Bulgar ordusuna girmeye zorlarlar (Prusya ordusu hakkında Voltaire'in hatırladıklarını buluruz bu noktada): "Sağa döndürdüler, sola döndürdüler, tüfek indirttiler, nişan aldirttiler, ateş ettirdiler, ayak değiştirdiler ve kendisine otuz sopa attılar; ertesi gün talimi biraz daha iyi yaptı ve bunun için yirmi sopa yedi; daha sonraki gün yalnız on sopa yiyince, arkadaşları, bir harikaymışçasına baktılar ona."

Şaşkına dönüp, kendisinin nasıl olup da bir kahraman olduğunu bir türlü anlayamayan Candide bir yolunu bulup kaçar ve Hollanda'ya geçer. Ustası Pangloss'a rastlar, o da Bulgarların Baronlukta yaptıkları vahşeti anlatır gence: Baron Hazretlerinin kafası koparılmış, eşi parça parça edilmiş ve şatoda taş taş üstünde bırakılmamıştır... Pangloss'ta da bir değişiklik vardır: Burnunun ucu kopmuştur ve yakında bir gözüyle kulağından da olacaktır; ne var ki, Baron'un yüce eşinin özel hizmetçisi şirin

Paquette'le pek fazla içli dışlı oluşun sonucudur bu: "(Paquette de) buna yakalanmıştı, belki bu yüzden ölmüştür şimdi. Paquette'e bu hastalığı, hastalığın kaynağını arayan Cordelier tarikatından pek bilgin bir papaz armağan etmişti: Çünkü, papaz bunu yaşlı bir kontesten almış, kontes de bir süvari yüzbaşısından, süvari yüzbaşısı da bir markizden, markiz de bir içoğlanından, içoğlanı da bir Cizvit papazından, o da çömezliği sırasında doğrudan doğruya Christophe Colomb'un arkadaşların birinden almıştı".

Bir Anabatist, ustayla çömezine yakınlık gösterip, Pangloss'u, kitaplarına bakmakla görevlendirir. İki ay sonra, Lizbon'a ticaret amacıyla gitmek zorunda kalınca, gemisine iki filozofu da alır. Yolda Pangloss, her şeyin olabileceği kadar iyi olduğunu da anlatır ona. Anabatist Jacques, bu düşüncede değildir: "İnsanlar da, biraz bozulmuş olsalar gerek, diyor-du; çünkü, insanlar kurt olarak doğmadıkları halde kurt oluyorlar. Tanrı, onlara ne yirmi dörtlük top, ne de süngü verdi; oysa, insanlar birbirlerini mahvetmek için toplar ve süngüler yaptılar."

Candide'le Pangloss, Lizbon yakınlarında fırtınaya yakalanırlar. Gemileri batar ve tam da depremin olduğu anda kıyıya ulaşırlar. Felaketten sağ salim çıkarlar ama sapkın diye Engizisyonca tutuklanırlar: Pangloss asılır; Candide ise, Cunéconde'un yardımıyla canını kurtarır. Askerlerin ırzına geçtiği, sonra bir Yahudi'nin eline düşen ve onun da kısa bir süre önce büyük bir Engizisyoncuya sattığı Cunéconde oradadır o sırada. Her ikisi, yaşlı bir kadın sayesinde kaçarlar ve Paraguay'a doğru gemiyle yola çıkarlar. Kadın, yolculuk sırasında genç arkadaşlarının başlarına gelenlerin kendisinin uğradığı felaketlerin yanında hiç sayılacağını söyleyip öyküsünü anlatır: Papa X. Urbain'in kızı ve Palestrina prensesi iken bir prensle nişanlanmıştı, ne var ki, zifaktan önce zehirlenmiş olarak bulunur eşi. Bir yere yaptığı gemi yolculuğu sırasında, korsanların eline düşer annesiyle beraber ve Fas'a tuksak diye götürülürler. Cezayir Dayısına satılan kız, sonunda bir Rus Boyar'ın olur, o da bahçıvanı yapar onu. Bir tarihte, bir Yeniçeriye satılır. Yeniçeri de, Rusların kuşattığı Azak kalesinin savunmasını üstüne alınca, olmadık işler gelir başına: Kuşatmada aç kalan Türkler, başka kadınlar gibi onu da neredeyse yiyeceklerdir; bereket versin, bir gözü kör yazgının sayesinde, her kadının kabasından bir parça kesmekle başlarlar işe ve bu kanlı iş sürmeğe

kalmaz, kuşatma sona erer. “Ve şimdi, diye bağlar kadın, uğradığınız felakete ağlayıp sızlamayı bırakın ve iki kabanızın ikisinin de üstüne oturabilmenin sevincini tadın!”

Candide’le Cunégonde Atlantik’i aşarlar; yeni dünyanın, eskisinden daha az zalim olacağını umdu içindedirler. Buenos Aires’de, komutan Cunégonde’a el koymak ister; Candide sınır dışı edilir ve o da bir Cizvit kolonisi olan Paraguay’a geçer. Daha önce Paraguay’da yaşamış olan bir uşağı vardır Candide’in ve ona, Paraguay’lı Babaların Los Padres’in yönetiminin güzelliklerini anlatır: “Hayran olmamak elde değildir bu yönetim. Krallığın hemen hemen üç yüz fersahtan fazla çapı vardır; otuz eyalete bölünmüştür. Los Padres her şeyin sahibidir orada; halkın ise hiçbir şeyi yoktur; aklın ve adaletin şaheseridir bu. Kendi hesabıma, Los Padres’ten daha tanrısal başka bir şey görmüyorum. Burada İspanya ve Portekiz krallarına karşı savaşıyor, ama tutar Avrupa’da aynı kralların günahlarını çıkartırlar; burada İspanyolları öldürür, ama Madrid’te onları cennete gönderirler. Bu beni hayran bırakıyor işte! İlerleyelim, en mutlu olacaklarınız insanların! Kendilerine Bulgar usulü talim yapmasını bilen bir yüzbaşının geldiğini haber alınca, nasıl da hoşnut olacak Los Padres! Paraguay’da, Cunégonde’un kardeşini bulurlar; genç kadınla evlenmeyi aklından geçirmiş olduğundan dolayı düello yapmaya çağırır Candide’i; o da, düelloda Candide öldürür onu ve acılar içinde düşer yollara yeniden.

Candide’le uşağı, kovuldukları Paraguay’dan Peru’ya geçerler ve orada, ücra bir yerde Eldorado’yu keşfederler. Burası bir ülkedir ki, sokaklarından altın akar ve kimse de dönüp bakmaz; ne alışveriş için para vardır ne de hapisane, yasaları koruyacak adamlar olmadığı gibi rahipler de yoktur, iktisadi çekişmelere de rastlanmaz; insanlar, mutluluk içinde, iki yüz yaşına değin yaşarlar ve din adına da tek bir Tanrı’ya yapılan sıradan bir ibadet görülür. Candide’in kuşkularını gidermede aracılık yapan Cacambo: – Yalnız bir tek Tanrı’ya mı taparsınız? dedi. İhtiyar: Elbette, dedi; iki tane, üç tane, ya da dört tane Tanrı olmadığına göre!... Ancak, açık söyleyeyim ki, sizin dünyanın insanları şaşkınca sorular soruyorlar!...” Candide bir parça altın toplar ve Cunégonde’u yeniden bulma umdu içinde yoluna devam eder.

Yollarının üstünde bir Hollanda sömürgesine, Surinam'a uğrarlar. Orada toprağa uzanmış yarı çıplak, sol bacağı ile sağ eli de olmayan bir zenciye rastlarlar. Candide, Hollandaca sorar ona: "Hay Allah! Bu korkunç halde, ne yapıyorsun burada?" Zenci yanıt verir: "Efendim olan ünlü tacir Bay Vanderdendur'u bekliyorum." Candide yeniden sorar: "Seni bu duruma getiren Bay Vanderdendur mudur?" Zencinin yanıtı şudur: "Evet efendim, âdet böyledir. Bize giysi olarak, yılda ince bezden yapılmış iki tane don verirler, şeker fabrikasında çalışırken parmağımızı değirmene kaptırırsak elimizi keserler, kaçmak istediğimizde de bacağımızı; ikisi de başıma geldi. İşte Avrupa'da şekeri bunun bahasına yiyorsunuz." Candide haykırır: "Ah Pangloss! Sen şu iğrenç davranışı kestirememiştin; artık bitti, senin iyimserliğinden vazgeçmem gerekiyor!". Uşağı da sorar: "İyimserlik de ne demek?". Candide yanıtlar: "Ne yazık! Bu, insanın kötü bir durumda olduğu bir zamanda, her şeyin iyi olduğunu ileri sürme deliliğidir!"

Candide yine Cunégonde'u bulmak umudu içinde, sonunda gemiye binip Fransa'ya doğru yola çıkar. Gemide, "Amsterdam'daki kitapçılar hesabına on yıl çalışmış olan" Martin adlı yaşlı bir bilginle dostluk kurar. Candide, "felsefe yapmak için iyi bir fırsattır" deyip sorularıyla sıkıştırır adamı: "Hatırıma gelmişken şunu da sorayım: Geminin kaptanında olan iri kitapta yazıldığı gibi, dünyanın başlarda deniz olduğuna inanıyor musun?" Martin: "Hiçbir şeye inandığım yok! Birkaç zamandan beri piyasaya sürülen masallara da inanmıyorum" diye yanıtlar. Candide yeniden sorar: "Peki, hangi amaçla yaratıldı bu dünya?" Martin'in yanıtı şudur: "Bizi kudurtmak için!"

Bir ara İngiltere'ye de uğrarlar. Candide yolda sorar Martin'e: "Siz İngiltere'yi tanıyorsanız, orada da Fransa'daki gibi deliller var mı?" Martin, şöyle yanıtlar: "Orada da başka türlü bir çılgınlık hüküm sürer. Kanada'da birkaç dönüm kar uğruna, bu iki ulusun savaş içinde olduklarını ve bu savaş içinde, Kanada'nın değerinden daha çok para harcadıklarını bilirsiniz". Savaşı kaybettiği için ölüme mahkûm edilmiş Amiral Bying'in idamında bulunmak üzere Portsmouth'a giderler ve söz konusu cezaya neden gerek duyulduğunu sorarlar. Bekleşenlerin yanıtı şudur: "Bu ülkede, öteki amiralleri cesaretlendirmek için, ara sıra bir amiral öldürmek âdettir".

Cunégonde'un Venedik'te olduğunu öğrenen Candide, İtalya'ya doğ-

ru gemiye biner. Venedik'e vardığında, bu kentte fahişelerin içinde bulundukları sefalet hakkında duyduklarından allak bullak olur. Kanallarda kayıkçıların şarkı söylemeleri, yeryüzünde kimi mutlu insanların da bulunduğu kanısına götürür onu; ancak, Martin şu sözleriyle uyarır Candide'i: "Burada görüyorsunuz; bir de evlerinde karılarıyla ve veletleriyle görseniz onları! Dojların üzüntüleri vardır, sandalcıların da. Ama yine de bir sandalcının talihi bir dojun talihine yeğlenebilir; ancak aradaki fark öylesine azdır ki, üstünde durulmaya bile değmez!"

Öğrenirler ki, Cunégonde Venedik'te değil, İstanbul'dadır. Candide, oraya doğru yola çıkar ve gelip sevgilisini bulur. Ne var ki, Cunégonde yaşlanmış ve çirkinleşmiştir ve üstelik tutsaktır; Candide onu satın alır her şeye karşın ve evlenir onunla. Bu arada, Engizisyon'un iyice asamadığı için ölmemiş olan Pangloss da, gelip öğrencisini bulur ve iyimserliğin savunmasına yeniden başlar.

Candide bir küçük çiftlik satın almıştır. Yörede, Türkiye'nin en iyi filozofu olarak geçen pek ünlü bir derviş vardır. Bir gün onu ziyarete giderler. Pangloss söz alır ve dervişe: "Üstad size, insan denen bu acayip yaratığın niçin yaratıldığını sormaya geldik" der. Derviş: "Ne karışıyorsun sen, senin işin mi bu?" diye sorar. Candide, "Ama muhterem efendim, yeryüzünde korkunç derecede kötülük var" der. Dervişin yanıtı şudur: "Kötülük olmuş ya da iyilik olmuş ne önemi var? Padişahımız Efendimiz Mısır'a bir gemi yolladığında, içindeki farelerin rahat olup olmadığını düşünüyor mu?" Bunun üzerine Pangloss, "Peki ne yapmalı o halde?" diye sorar. Dervişin yanıtı ilginçtir: "Susmalı!" der. Pangloss: "Sizinle nedenler ve sonuçlar hakkında, olabilir dünyaların en iyisi, kötülüğün kaynağı, ruhun niteliği ve ezeli ahenk hakkında konuşabileceğimden dolayı seviyordum" dediğinde de, derviş, kapı dışarı eder onları.

O sırada, İstanbul'da önde gelen iki vezirin ve bir müftünün boğdurulduğu ve dostlarından da çoğunun kazığa oturtulduğu haberi çevreye yayılmıştır. Pangloss, Candide ve Martin, küçük çiftliğe dönerlerken, kapısının önünde, portakal ağaçlarının gölgesinde oturmuş hava alan yaşlı bir Türk'e rastlarlar. Ukala olduğu kadar meraklı olan Pangloss, boğulan müftünün adını sorar ondan. Yaşlı adam: "Bilmiyorum ve hiçbir zaman ne bir müftünün, ne de bir vezirin adını öğrenmedim. Bahsettiğiniz olaydan da haberim yoktur. Ancak, İstanbul'da olup biteni kesin-

likle sorup öğrenmem; içinde çalıştığım bahçenin yemişlerini İstanbul'a satmaya göndermekle yetinirim" der. Sonra onları evine davet edip ikramda bulunur; kendi yaptıkları şerbetlerden, kaymaklı turunç reçeli ve halis kahve sunar konuklarına. Candide Türk'e: "Geniş ve görkemli toprağınız olsa gerek" der. Türk de şöyle yanıtlar: "Yalnız yirmi dönümlük! Bu toprağı, çocuklarımla beraber eker biçerim; çalışma, bizden üç büyük kusuru, can sıkıntısını, kötü alışkanlıkları ve yoksulluğu uzaklaştırır" der.

Candide de öyle yapmaya karar verir.

Cunégonde, Candide ve dostları, bir dönümlük topraklarını ekip biçer ve yaşamaları için gerekli olanı üretirler; tek kabası kalmış olan kadın, şürüğe çıkmış fahişe ile dostu rahip, çeşitli uğraşlara verirler kendilerini; çalışırlar, yorulurlar, yerler, bir parça canları sıkıldığı olur, ancak iyi kötü hallerinden hoşnutturlar. Pangloss, yaşadıkları dünyanın bütün olabilir dünyaların en iyisi olduğunu düşünür; çünkü çektikleri acıların arkasından bir barışa gelip kavuşmuşlardır; kimi zaman da şöyle der Candide'e: "Olabilir dünyaların en iyisinde bütün olaylar zincirlenmiştir; çünkü, Matmazel Cunégonde'un aşkı için güzel bir şatodan kıcınıza tekme yiyip kovulmamış olsaydınız, Engizisyon zulmüne uğramamış olsaydınız, yaya olarak Amerika'yı dolaşmamış olsaydınız, Baron Hazretlerine bir kılıç darbesi indirmemiş olsaydınız, burada turunç reçeliyle fıstık yiyemezsiniz!" Candide de şöyle yanıtlar onu:

"– Bunlar güzel sözler, ama bahçemizi de uğraşıp geliştirmemiz gerek!" Roman, bu sözlerle biter.

Voltaire, bu küçük kitabında, bir serüven ve aşk öyküsü çerçevesi içinde, Leibniz'in ilahiyatını, Pope'un iyimserliğini, dinin yolsuzluklarını, manastırlardaki aşkları, sınıfların boş inançlarını, siyasal bozuklukları, adliye ve mahkemelerin içyüzünü, ceza yasalarının barbarlığını, köleliğin adaletsizliğini, savaşın yıkıcılığını, öyle üstü kapalı değil, bütün çıplaklığıyla serer gözler önünü, *Candide ya da İyimserlik*, zaferler, yakılıp yıkılmalar, acılar ve ölümlerin birbirini izlediği Yedi Yıl Savaşı sürürken yazılmıştı. Flaubert, Voltaire'in şaheserini, "bütün eserlerinin özeti" olarak nitelemişti. Kitap, çoğu yergi eserinin bir kusurunu, anlamsıza değin vardırılan bir abartmayı paylaşır. Ancak Voltaire, Candide'in başına gelen korkunç felaketlerin, pek az insanın başına geldiğini iyi biliyordu. şunu

da biliyor olsa gerekti: Bahçesini ekip biçmek iyiye, kendi tarlasının yararlarından daha büyük yararları edinmek de iyidir. Böylece, Ferney'deki bahçesini ekip biçerken, Calas'ın idamına karşı bütün Avrupa'yı ayağa kaldırmak amacıyla, büyük bir haykırıшта bulundu.

Bu konuya geleceğiz.

Şimdi, *Ansiklopedi*'ye olan katkılarıyla, *Felsefe Sözlüğü* üzerine durum biraz.

“ANSİKLOPEDI” VE FELSEFE SÖZLÜĞÜ

XVIII. yüzyılın ortalarında, Fransız Aydınlanmasının en büyük anıtının temelleri atılır: Bir ansiklopedidir bu ve öyle anılır. Asıl adı *Bilimlerin, Sanatların ve Mesleklerin Açıklamalı Sözlüğü* olan eser, aslında bir İngiliz yayınından, Chambers'in Ansiklopedisi'nden esinlenmiştir ve başında da Diderot ile d'Alembert vardır. Yayını 1751'den 1772 yılına değin süren bu on yedi ciltlik eser, zengin ve resimli maddeleriyle çifte yararı temsil eder: Hem belgesel, hem felsefidir; “Önsöz”ünün belirttiği gibi, “Her alanda insan aklının çabalarının genel tablosu”nu çizen eser, zanaatçının ve onun sosyal yararlılığının değerini belirtmek için, mekanik sanatlara ve mesleklerin tanımına özellikle büyük bir yer verir. Çünkü, gerçekçi ve pratik bir anlayışla sunulan eser, insanın, aklıyla dini, politikayı ve ahlakı denetleyerek boş inançlardan kendisini kurtarabilirse, dünyayı değiştirmede nasıl yetenekli olabileceğini göstermek ister. Aklın doğmaya üstünlüğünü ortaya koymak için, sansürü ürkütmemek amacıyla, temel yargılarda, yerleşik görüşle aynı doğrultudaymış gibi davranır; ancak, her maddede ki başka maddelere yollama sistemi en cesur düşünceleri ileri sürmek olanağını sağlar; bu düşünceler ise, Ansiklopedi'yi, XVIII. yüzyılın felsefe dünyasını alabildiğine temsil eden bir eser yapıp çıkarır. Aralarında Jean-Jacques Rousseau'nun, Montesquieu'nün, her alandan bilgin ve uzmanların yapımına katıldıkları dev bir anıttır bu.

Voltaire'i dışında düşünebilir misiniz onun?

Ansiklopedi'nin ilk cildi yayımlandığında (1751), Almanya'da Potsdam'da bulunuyordu Voltaire. D'Alembert'in, eserin “önsöz”ünde kendisinden saygıyla söz etmesinden büyük zevk duymuş olsa gerek. Onun bu

davranışına, Voltaire de, 5 Eylül 1752 tarihli bir mektupla yanıt verdi: “Siz ve Sayın Diderot, Fransa’nın onuru ve sizleri kovuşturanların da yüz karası olacak bir eser ortaya koymuş bulunuyorsunuz... Coşkulu filozoflar olarak tek tanıdıklarım şunlardır: Siz ve o!” Voltaire, onları desteklemeyi üstlendi ve girişim üstüne dikkatleri çekmek için hiçbir fırsatı kaçırmadı; çünkü, “insan yaşamının kısılalığını belirten dev ve ölümsüz bir eser” olarak bakıyordu ona. Voltaire, temel eserlerini, *XIV. Louis Yüzyılı ile Örfler Üstüne Deneme*’yi hazırlamakla pek uğraşır ve öte yandan Hirsch, Maupertuis ve Friedrich’le dalaşır durur da olsa, d’Alembert’e, birkaç kısa ansiklopedi maddesi yazıp yollayabilecek zamanı buldu (1753); gönderirken şöyle diyordu mektubunda: “Size, yükselttiğiniz ölümsüz yapıda istediğiniz gibi kullanacağınız birer malzeme olarak sunuyorum bu denemeleri. Eklemeler yapınız, içinden çıkarmalara gidiniz; duvarların herhangi bir köşesine sokuşturmanız için veriyorum bu çakıl taşlarımı size.” Eseri yayımlayanları korumak amacıyla, nüfuzlu dostlarının desteğini harekete geçirdi. 1755’te şöyle yazıyordu d’Alembert’e: “Son nefesime değin, *Ansiklopedi*’nin ünlü yazarlarının hizmetindeyim. Ulusun ve edebiyatın bu en büyük en güzel anıtına, zayıf da olsa, katkıda bulunmuş olmaktan pek onurlanacağım.” Bu mektubuna, “ateş”, “güç”, “zina”, “Fransız”, “deha” ve “zevk” üstüne yazdıklarını ekledi.

Bunlarla yetinmedi: *Ansiklopedi*’yi yayımlayanlara karşı saldırıları, Fransız Akademisi’nden Le Franc de Pompignan’ın, tiyatrodaki Palissot’nun (*Filozoflar* adlı komedisi ile), basında Fréron’un (*Edebiyat Yıllığı* ile) ve daha başkalarının saldırılarına bizzat karşı çıktı. Voltaire, dostlarını korumak üzere, *Kahvehane ya da İskoçyalı Kadın* adlı bir komedi yazdı. Ayrıca, iğneleyici şiirlerle bir kampanya yürüttü. Onların içinde, Fréron için yazdığı şu dördlük pek ünlüdür:

*Geçen gün, bir vadinin dibinde,
Bir yılan soktu Jean Fréron’u,
Bilin bakalım ne olduğunu,
Yılandı ölen sonunda.*

İlk beş ciltte, öveceği çok şeyin yanı sıra, esef edeceği kimi şeyler de

buldu. Yardımcılardan açık ve kısa yazmalarını istemeleri konusunda öğüt verdi yayımcılara ve haksız olarak başlıca yayımcı olarak gördüğü d'Alembert'i şöyle uyardı 1757 yılında yazdığı bir mektubunda: "Pek iyi yardım edilmiyor size; bir büyük generalin ordusunda kötü askerler var... Şövalye Jaucourt'un "Cehennem" maddesinde, cehennemin Musa'nın öğretisinde bir öğle olduğunu ileri sürdüğünü görüp kızdım; doğru değil bu, şeytan karışmış işe!"

Çok geçmedi, Voltaire, yapımcılara, ikinci derecede önemli birçok ansiklopedi maddesi ve bir de tarih üstüne önemli bir inceleme yolladı. Lozan'da, oturan kültürlü bir rahibe, Antoine-Noé de Pollier'ye, "Münecchim-rahip", "Büyücü", "Sihirbaz" ve "Mesih" konusunda, *Ansiklopedi*'ye maddeler yazdırmayı aklına koydu. Hepsi de, alabildiğine sapkın konulardı bunlar. D'Alembert'in Cenevre üstüne yazdığı maddeden (1757), bir ölçüde Voltaire'in sorumlu olduğunu daha önce gördük; o yazının arkasından kopan fırtınayı da, filozof, hakarete uğrayan papazları bir gün yemeğe çağırarak yatıştırır. Büyük girişim, kovuşturmalar, engellemeler yetmezmiş gibi, d'Alembert'in de çekilmesi sonucu bir felâketle yüz yüze gelince de (1758), Diderot'ya şu mektubu yazdı:

İnsan zekâsındaki bir büyük devrime dokunuluyor ve asıl sorumluluk da size yükleniyor bayım. Kendisinden yakınılır görülen madde, sonucu gözden ırak tutulmaması gereken önemlidir. Kilisenin düşmanlarının yüzündeki maskeyi indiriyor söz konusu yazı ki, bu kadarı fazla! O yazı, bu düşmanların ya yaptıklarını yadsıyarak küçülüp alçalmaya zorluyor onları, ya da bu insanlar, hakarete uğramış sayılmamak için üstü kapalı uzlaşmaya gitmiş olacaklar. Tek kelimayle, Ansiklopedik Sözlüğün, bir görgü tanığının bile bile ileri sürdüğü bir düşünce de geri adım atması alçakça bir şey olur. Mösyö d'Alembert'in size yardımı sürdürmesi pek önemlidir. Kimsenin etkisinde kalmayınız ve biliniz ki, suçlu cezasını bulacaktır sonunda.

Diderot, yanıt vermedi bu mektuba, d'Alembert de girişimden çekilmekte direndi. Diderot'nun sessizliğinden cesaretini yitiren ve –bir ölçüde– alınan Voltaire de, gemiyi terk etmeye karar verdi. 6 ve 8 Şubat tarihlerinde, Diderot'ya yeniden yazıp, henüz yayımlanmamış yazılarını kendisine geri yollamasını istedi. Diderot, d'Alembert'in elinde olduğunu söyledi bunların; ve Voltaire'in, isteğini bir kez daha tekrarlaması halinde, bu "hakareti unutmayacağını" belirtti. Voltaire, 26 Şubat'ta, d'Argenson'a

şöyle yazdı: “Mösyö Diderot’yu seviyorum, saygı duyuyorum ona ve kızgı-
nım”; 12 Mart günlü mektubunda da, şunları ekliyordu: “O iyi babacan
Diderot’yu görürseniz, bu durumu yürekler acısı köleye deyiniz ki, yakın-
dığım kadar yürekten de bağışlıyorum onu!” d’Alembert, Voltaire’in iste-
diği yazıları, mayısta kendisine gönderirken, haziranda da *Ansiklopedi*’de
çalışmaya yeniden koyuldu; Voltaire de söz konusu yazıları tekrar yolla-
dı ona ve yayımlandıklarında da kendi adının konmaması ricasında bu-
lundu. Öte yandan, girişimin de, sansür korkusuyla ya da bizzat sansür-
cü kesilerek yazıları budayıp arındırmada daha az tehlike bulunan bir
başka ülkeye taşınmasını önerdi. Diderot, bu önerinin uygulanamaz bir
nitelik taşıdığını söyledi. Voltaire, liberal düşünceyi yayma aracı olarak
anıtsal ve pahalı bir ansiklopedinin değerine güvenini kaybetti. 26 Ha-
ziran 1758 tarihli bir mektubunda, yeni uğraşlarının başkaca yazı yol-
lamasını engellediğini bildiriyordu Diderot’ya; şunu da ekliyordu: Eseri
yayımlayanlarla hükümet ve Kilise arasında işlerin gelip vardığı nokta-
da, “yalan söylemek zorunda kalınmıştır ve kovuşturma, baskı daha da
sürdüğüne göre, yeterince yalan söylenmemiştir”. Helvétius’un *Ruh Üstü-
ne* adlı kitabının yol açtığı gürültüler (temmuz), yaşlanmış isyancıyı kor-
kuttu ve bu esere bir yanıt kaleme almaya götürdü onu. 16 Kasım’da, Di-
derot’ya, Ferney’de bir ev satın aldığını ve köyde bir beyzade gibi –sessiz
sedasız– yaşamayı düşündüğünü haber veriyordu.

Aldanıyor muydu, yoksa kavgayı, başka araçlarla sürdürmenin mi
tasası içindeydi?

Voltaire, 60’lı yıllara doğru girdiği yaşamının en verimli döneminde,
en önemli eserlerinden birini yazar ki, *Felsefe Sözlüğü*’dür bu. Gerçekten,
ününün de katkıda bulunduğu güven verici bir ortamda, *Milletlerin Örf-
leri ve Ruhü Üstüne Deneme*’yi verir önce (1756); aynı yıl, *Doğal Din Üstü-
ne Deneme* ile *Lizbon Felaketi Üstüne Poem* çıkar; onları 1759’da *Candide ya
da İyimserlik* izler. Ancak, 1762’de yayımladığı *Elliler Üstüne Deneme*, özel-
likle 1764’te çıkardığı *Felsefe Sözlüğü* ile, zincirlerinden boşanır yazarımız.

Aslında, Potsdam’da iken, kralın sofrasında tasarlanmıştı böylesi bir
eser. Ne var ki, arkası gelmemişti; çünkü, Büyük Friedrich, aydınlatmayı
istemeyecek kadar tiksiniyordu “ayak takımı” dediği halktan!

1764’te yayımladığında, eğilimini açıkça belli edecek biçimde, *Felsefe*

Sözlüğü ya da *Alfabe Sırasına Göre Akıl* adını taşıyordu eser. Ertesi yıl, bir parça çoğaltılmış basımıyla, *Elde Taşınır Felsefe Sözlüğü* adını aldı; uzun bir süre, kısaca “*Elde Taşınır*” (Le Portatif) diye anılacaktır. Ne var ki, o yıllar, bugünkü gibi hacimli değildi eser; kolayca kullanılabilir, –bu arada kolayca gizlenebilir! – gerçekten “portatif” bir kitaptı. Ele aldığı madde-lerin kısalığı, biçiminin yalınlığı ve aydınlığı ile, kısa zamanda yüz binlerce okuyucunun sevgilisi olup çıkar eser.

Aslında, bir kişinin altından kalkabileceği bir iş değildi bu. Ancak Voltaire, *Ansiklopedi* hareketine katıldığında, bir takım maddeleri kaleme alırken, kimi konularda açıkça tavrını ortaya koyma zorunda kalır; sonra bunlar, *Ansiklopedi* kesin olarak tamamlanmadan önce – son cilt 1772 yılında çıkabildi! –, işte bu sözlükte bir araya gelmiş olur. Onca yaygın konuları içine alan kitap elbet yanlışlar da içerecektir; doğruların yanına, görünüşte doğrular da katılacaktır. Ne var ki, olağanüstü zengin bir malzeme yığını, kolayca, belirgin ve pırıl pırıl bir dille okuyucunun önüne serilmiştir.

Edebiyat tarihinin mucizelerinden biridir eser!

Voltaire, kitabının 1765’te Amsterdam’da yapılmış basımına yazdığı Önsöz’ünün bir yerinde şunları söyler:

Hatta bu kitap, yalnız aydın kişilerce okunabilir; ayak takımı bu tür bilgiler için yaratılmamıştır; felsefe, hiçbir zaman nasibi olamayacaktır onun. Halktan saklanması gereken doğrular vardır, diyenler kaygılanmasınlar hiç, bir şey okumaz halk; haftanın altı günü çalışır, yedinci günü de meyhaneye gider. Kısacası, yalnız filozoflar için yazılmıştır felsefe eserleri; her aklı başında kişi de filozof olmaya çalışmalı, ancak filozofluk taslamaya da kalkmadan!

Voltaire, alabildiğine gevededir orada; hemen hemen her şey hakkında söyleyecek bir sözü vardır ve çoğu kez de şaşılacak bir güncellik taşıyor söyledikleri. Kimi zaman hoppa ve havai, yer yer kaba ve yüzeyseldir; “Avrupa düşüncesi, yüz yıldan bu yana, bütün dünyanın Brahma ve Zerdüş’ten beri gerçekleştirdiğinden çok daha fazla ilerlemeler kaydetmiştir” deyip, yamı yöreyi unuttuğu da olur. Ancak, bu kadar sayfa içinde, kimin aklı başında kalabilirdi ki? Ve hiç kimse de, bir kitapta, bu kadar uzun süre parlaklığını sürdürememiştir. Ayrıca eserde, kelimelerin kökenleri üstüne bilgilere de rastlarız; çünkü Voltaire, her meraklı okuyucu-

cu gibi, kelimelerin, zaman ve mekân içindeki yolculuklarında başlarından geçenlere ilgi duyuyordu. Örneğin, “Kelimelerin Kötüye Kullanılması” ile “Mucizeler” adını taşıyan maddelerde, şu ünlü emrini okuruz Voltaire’in: “Terimlerinizi tanımlayınız!”

Voltaire, yakından tanıdığı Hıristiyanlığa karşı kanıtların bir cephaneliği yapmayı amaç edinmişti bu kitabı. Kutsal Kitap’ta, kendisine inanılmaz, boş ve seviyesiz görünen ne ki var, bu sözlükteydi; onları, yalnız “Çelişmeler” adlı maddede değil, hemen hemen her sayfada görürüz. Sorar Voltaire: İsa’nın ölümünü izleyen bir yüzyıl boyunca yazılmış el-li İncil içinde dördünü, “temel” ve “Tanrıdan esinlenmiş” olarak ilan etmek yetkisini kim vermiştir Kiliseye? İsa’nın, babasız anasının karnına düştüğünü kabul edip de, soyunu – o düzenbaz ve hergele! – Davut’a kadar çıkarma hangi şaşkının eseridir? Musa’nın Yasası’nı, İsa adım başında kabul ettiği halde, Hıristiyanlık niçin reddetti? Bir küçük deri parçasına dayanıp bu yasa-yı eliyle iten Pavlus’u, tutup İsa’dan daha yetkili görmenin anlamı ne?

Sorular birbirini izler.

Böylece, *Felsefe Sözlüğü*’ndeki maddelerin büyük çoğunluğu din üstünedir ve başlıkları da oldukça anlamlıdır: “Tanrıtanımazlık”, “Bağnazlık”, “Mucizeler”, “Zulüm”, “Boşinanç”, “Hoşgörü” gibi adlar taşırlar. Bu maddelerden kimisinde bazen ciddi ciddi konuşur Voltaire, bazen kızıp köpürür, çoğu kez de alay eder. Yine bu maddelerden kimisi diyalog biçimindedir: Bir İngiliz’le bir İspanyol, düşünce özgürlüğü üstüne konuşurlar; bir Yunan filozofuyla bir İskit – “Tanrı” maddesinde olduğu gibi – tartışırlar; bir fakir ile bir Çinli, iki Çinli ya da iki Türk karşı karşıyadırlar. Ancak, hangi ulustan olurlarsa olsunlar, nitelikleri aynıdır hep: Konuşanlardan biri sağduyulu bir cahil, öteki soluğu hemen kanıt getirmekte bulan ukalânın tekidir.

Bir dizi madde de, yine diyalog halindedir ve şu başlıkları taşırlar: “Çinlinin Din Kitabı”, “Japonun Din Kitabı”, “Rahibin Din Kitabı”, “Bahçıvanın Din Kitabı”. Hepsisi de, şunu göstermek ister: Tanrı’ya verilen çeşitli sıfatlara karşın, sayılıp yüceltilen Tanrı aynıdır her yerde.

Voltaire, yalnız ruhbana çatmakla yetinmez, dini, dogmayı da karşısına alır; şunu kanıtlamak ister: Kutsal Kitaplar, bozulup karıştırıldık-

larının kabul edilmediği hallerde bile, boş ve aptalcadırlar ve ahlâk dışı şeylerle doludurlar. Bununla beraber, tanrıtanımazlığa kadar gitmez Voltaire: Baron d'Holbach'ın, hatta Diderot'nun tersine, bir Tanrı'nın, "Evrer'in Mimarı" bir Tanrı'nın varlığını kabul eder.

Felsefe Sözlüğü'ndeki – daha kısa – bir dizi madde de, siyasetle ilgilidir: "Özgürlük üstüne", "Kanunlar", "Savaş", "Devletler", "Yönetimler" adını taşıyan maddeler böyledir. "Tiranlık" (Despotluk) adını taşıyan madde de, Voltaire, düşünce özgürlüğünü ve anayasalı rejimi savunur ve sorar: "En iyi devlet hangisidir?" Şöyle yanıtlar: "İçinde yalnız kanunlara boyun eğilen devlet!" Arkasından da ekler: "Ancak, böyle bir ülke yok yeryüzünde!".

Felsefe Sözlüğü'nde psikoloji, estetik ve özellikle örfler üstüne olan kimi maddeler, eseri tamamlarlar.

Nedir *Felsefe Sözlüğü'nün* işlediği tezler?

Bu eserin yirminci yüzyılda yapılmış yeni bir basımının başına koyduğu ilginç bir incelemede, Julien Benda, *Felsefe Sözlüğü'nün*, Fransa'nın siyaset ve düşünce tarihi için önemli bir belge oluşturduğunu belirttikten sonra şöyle der: "Onda, Devrim'in, hatta Üçüncü Cumhuriyet'in yasalarına esin veren ve, genel bir söyleyişle, cumhuriyetçi mistiği diyebileceğimiz şeyi oluşturan düşüncelerin en başta gelenlerini, çıktığı kaynaktan yakalayabiliriz. Hem, ondan olacak, Üçüncü Cumhuriyet'in bütün belediyelerinde, pek yerinde bir simgeleyişle, *Sözlük* yazarının heykeli yükselir."

Julien Benda, *Felsefe Sözlüğü'nün* tezlerini, üç bakımdan, politika, düşünce ve salt felsefe bakımından alıp inceler. Politika bakımından, *Sözlük'te* demokratik eşitçiliğin doğuşunu görür gibiyiz. Voltaire, düşünce özgürlüğünden, vicdan özgürlüğünden, kısacası, "sınıf ve iş özelliklerinden sıyrılmış insanın, insan olarak hak ettiği saygı"dan yanadır. Öte yandan, "yasaları, töreleri, yüzlerce yıllık kötü âdetler üzerine değil, soyut akıl üzerine, yalnız ahlak üzerine kurmak isteği" vardır onda. Bunun gibi, gerçek anlamıyla laiktir, yurtseverdir, savaşa karşı barıştan yanadır.

Düşünce bakımından, *Sözlük'ten* çıkar gibi görülen bir tavır da, metafiziğin ve daha genel olarak çıkar gütmeyen fikir spekülasyonlarının, eyleme dayanan bilim adına aforoz edilmesidir. Öte yandan denilebilir ki, *Sözlük*, Fransız düşünürlerinde, Fenelon'un da parlak bir yandaşı olduğu, tanrıbilim tartışmalarını hor görmenin bir başlangıcı olmaktadır. Yine aynı bi-

çimde, *Sözlük*, bütün bir dünyanın bir meşale gibi ele alacağı şu fikri ateşlemektedir: Felsefeyi yalnız ahlakta, bizi daha iyi yapan, bizi avutan şeylerde aramak! Voltaire, “hemen hemen hiçbiri yaşamın güdümünü etkilemeyen” bu metafizik sorunları hor görmeyi öğretirken, 150 yıl sonra birçok burjuvanın onayladığı Üçüncü Cumhuriyet öğretmenin tahtaya yazacağı formülü haber vermektedir.

Salt Felsefe bakımında ise, *Sözlük*, yayımlandığından bu yana, şu üç konuya kaynaklık etmiş gibidir: Tanrıtanımazlık, maddecilik ve zorunlu ilerleme inancıdır bunlar.

İşte, Voltaire’in, *Felsefe Sözlüğü*’nde işlediği tezler!

Paul Valery, şöyle der bir yerde: “Şu ya da bu büyük adama mal ettiğimiz bütün düşüncelerin çoğunu insan kafası çoktan beri sezmiştir; ama biri çıkıp davula tokmağı indirmiştir. İşte davula tokmağı indiren adam Voltaire olmuştur.”

Bu düşüncelerin bu kez, bu denli kalabalık bir dinleyici kitlesi bulmuş olmasının nedeni ne?

Dayanıklı olmaları, sorunlar üzerinde direnerek durmuş olmaları, dogmatizmden sıyrılmış olmaları.

Başta bunlar!

Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*’nde ileri sürdüğü tezleri, aynı yıl çıkaracağı *Akılın İncili*’nde, *Gerekli Toplama*’da (1768) ve son olarak da, 1770’ten 1772’ye değin yayımı sürecektir. *Sözlükte* olduğu gibi, bütün bu eserlerde de, Voltaire, bir anlamda filozof olarak görünür; kuramsal düşüncelere dalıp giden biri değil, bir ahlakçı, bir pratik ahlakçıdır onlarda. Hiçbir bilimsel kuruluk ve sertlik, uzun uzun hiçbir akıl yürütme yoktur bu kitaplarda; alay ve saldırıdır görülen. Ne var ki, alayları etkilidir ve saldırıları da hedefini bulur.

Voltaire’e özgü bakış, işte bu eserlerdedir.

Pek büyük yankıları oldu *Felsefe Sözlüğü*’nün: Cenevre’de sitenin sahiplerinin hiç hoşuna gitmedi eser; yirmi beş kişilik kurul, 24 Eylül 1763 günü, ele geçirilebilen bütün nüshalarının yakılmasını emretti. Paris Parlömanı da 1765’te, aynı yolda karar verdi; 1766’da, Abbeville kentin de de kitabın başına benzeri bir iş geleceğini ilerde göreceğiz. Voltaire, *Felsefe Sö-*

lûğü'nün, kendisinin gerçekten tanımadığı bir yazarlar takımının eseri olduğunu tekrarlayıp duruyordu Cenevre makamlarına. Bunu söylerken de, kitabının 1765 yılı sonundan önce yayımlanacak dört yeni basımı için ek maddeler hazırlıyordu; 1778 yılında yaşama veda etmeden önce çıkacak olan daha beş yeni basım için de, başka katkılarda bulundu esere. Cenevre'deki kitapçılarla gizlice işbirliği yapıp, onlara – istedikleri kadar – bedava nüsha vererek, sözlüğü yaymalarına yardımcı oldu; bunun gibi, parayla adamlar tutarak, kitabını özel kişilerin kapılarına kadar götürüp bırakmalarını sağladı.

KALEMİN SALTANATI

Voltaire, *Candide*'in arkasından, büyük bir yazma coşkusu yaşar. Sa-dece 1768 yılında kaleme aldıklarının listesini daha önce vermiştik. Burada Ferney'de yazdığı piyeslerden bahsedelim kısaca: *Tancrède*, *Nanine*, *İskoçyalı Kadın*, *Socrate*, *Saül*, *İrène* bunlar. Yaşadığı yıllarda Parislilerin konuşmalarına pek konu olmuş olsa da, eserleri arasında en unutulmuş olanlardan bazıları bu yazdıkları.

Tancrède, 3 Eylül 1759'da oynandı Fransız Tiyatrosu'nda ve herkesçe beğenildi; Voltaire'in yeminli düşmanı Fréron'un bile hoşuna gitti piyes. Déborah rolünde Matmazel Clairon ve *Tancrède* rolünde de Leakin, sanatlarının doruğuna çıktılar. Konusu Ortaçağla ilgili idi oyunun ve Boileau'nun çömezi, romantik bir piyes yazmıştı aslında. *Nanine*, Diderot üzerinde olduğu kadar Voltaire üzerinde de, Richardson'un ne denli etkili olduğunu gösterir; eseri, Rousseau da beğendi. *Socrate* ise, göza-lıcı bir bilgelik öğütler.

Voltaire, yaşadığı yıllarda, Corneille ve Racine'le boy ölçüşen bir yazar olarak selamlandı; o da, hangisini yeğlediği her zaman belli olmasa da, birini ya da ötekini izledi. Ama sonunda, Racine'de karar kıldı. Ne var ki, her ikisini de, Sofokles'le Euripides'den üstün buluyordu; Molière ise, o soğuk Terentius'la soytarı Aristofanes'in üstündeydi. Bir gün de, Corneille'in yeğeni Marie Corneille'in, Evreux yakınlarında yoksulluk içinde yaşadığını duydu; evlat edinmeyi ve eğitimi üstlenmeyi önerdi; dahası, dindar olduğunu öğrendiğinde de, dinin gereğini serbestçe yerine getirebileceği konusunda güvence verdi kendisine. Kız, 1760 Aralıkta,

Voltaire'in yanına geldi; Voltaire evlat edindi kendisini, güzel bir Fransızcayla yazmayı öğretti, söyleyişini düzeltti ve aynine giderken eşlik etti ona. Fransız Akademisi'ne, Marie'ye bir çeyiz sağlayabilme amacıyla, Corneille'in eserlerinin basımını üstlenmeyi önerdi. Olumlu yanıt verdi Akademi. Voltaire, büyük yazarın eserlerindeki sahneleri yeniden okumaya başladı hemen, notlar ekledi ve birer giriş yazısı yazdı. Ticaretten iyi anladığından, kitaplar daha basılmadan birer abone listesi düzenledi: XV. Louis, Çariçe Elisabeth, Prusya kralı Büyük Friedrich, adlarını yazdırıp daha baştan iki yüzer nüsha satın aldılar her biri; Madam de Pompadour elli ve Choiseul de bir o kadar nüshayı üstlendiler; İngiltere'den Chesterfield ve başka ülkelerden de çeşitli kişilikler, listeye dâhil oldular. Bunun bir sonucu da şu oldu ki, Marie'nin talipleri çoğaldı. O da, iki kez evlendi ve 1768'te bir kız doğurdu; adını Charlotte Corday koydular.

Size bir şeyler hatırlatıyor mu bu ad?

Voltaire, yüzyılının en yetkin şairi ve tiyatro yazarı olduğu kadar, en iyi tarihçisi olarak da kabul edilmişti. 1757'de Çariçe Elisabeth, babası Büyük Petro'nun yaşam öyküsünü yazmakla görevlendirdi onu; Saint - Petersburg'a gelmesini istedi ve yığınla onurlu mevki vaat etti kendisine. Voltaire de, verdiği yanıtta, böylesi bir yolculuğa girişemeyecek kadar yaşlı olduğunu söyledi; ancak, Çariçe'nin nazırı Kont Suvalov Büyük Petro'un yaşamı ile reformlarının yol açtığı ilerlemeler hakkında belgeleri kendisine ulaştırabilirse, böyle bir eseri yazabileceğini belirtti. Paris'te; büyük bir adam, ama aynı zamanda bir "Barbar" olarak bakıyordu ona. Buradan kalkıp, kusur diye gördüklerini sergileme tehlikesiyle karşılaşmamak için, Büyük Petro'nun yalnız yaşam öyküsünü değil, onun dönemindeki Rusya'nın bir tarihini yazmaya karar verdi; ve kuşkusuz daha güç bir işti bu. Büyük araştırmalara girişti ve 1757'den 1763 yılına değin bu esere çalıştı. Kitap, *Büyük Petro Zamanında Rusya'nın Tarihi* adıyla yayımlandı. Eser, o yıllarda nesnel nitelikleriyle tanınıp beğenildi ve XIX. yüzyıla değin, bu konuda en iyi kitap olarak kaldı; o yüzyıldadır ki, Michelet, "can sıkıcı" olarak görecektir onu. Çariçe, eserin yazıldığı sıralarda, kimi bölümler okuyabildi ve Voltaire'e de, avans olarak, birkaç "iri elmas" yollattı. Ne yazık ki, yolda çalındı bunlar; sonra da Elisabeth, kitabın yazılışı bitmeden öldü.

Yedi yıl Savaşı'nın ortalığı kasıp kavurduğu bir sırada, Voltaire, *Genel Tarihi*'ni ya da Örfler Üstüne Deneme'sini güncelleştirme çabasıındaydı;

bu amaçla, tuttu ona, 1755'ten 1763 yılına değin olan dönemi içine alacak biçimde, XV. *Louis Yüzyılı'nın Davası* adlı bir bölüm ekledi. Nazik bir konuydu bu onun için: Fransız hükümeti, resmi olarak hep sürgünde bir kişi olarak bakmıştı kendisine. İktidardaki hükümdarın kusurlarına ihtiyatlı bir sessizlik gösterirse, bağışlanması gerekecekti. Bu parantez bir yana, o bölümdeki anlatış, yalın ve açık, özetle pek güzeldir; Prens Charles Edouard Stuart'ın öyküsünü anlattığında ise, XII. *Charles* adlı eserinde eriştiği düzeye varır hemen hemen. İnsan zekâsının ilerlemelerini dile getirmeye kalktığında daha da değer kazanan kendi tarih anlayışına bağlılığını sürdürerek, sonuç diye de bir parça ekledi: XV. *Louis Zamanında Bilginin İlerlemesi Üstüne* adını taşıyan bu denemesinde, o yıllarda ilerleme adına gözüne çarpanları belirtti.

Tarihe borcunu ödedikten sonra, Voltaire, felsefeye döndü yeniden ve Katolik Kilisesi'ne karşı mücadelesine tekrar başladı. Birbiri arkasından, ileride üzerinde duracağımız ve "Alçak"a karşı onun top ateşini gösteren şu küçük boydaki eserlerini yayımladı: *Cahil Filozof*, *Milord Bolingbroke'un Önemli Sınarı*, *Safoğlan*, *Jenni'nin Öyküsü* ve *Alfabe Yoluyla Akıl*. Bütün bu çalışmalar, onu yoğun bir mektuplaşmadan alıkoymuyordu; onca uğraşın arasında, tek başına o kadar yazışmayı nasıl yapabildi Voltaire, şaşırtıcıdır.

1760 yılında Casanova kendisini ziyarete geldiğinde, Voltaire, o yıl içinde aldığı elli bin mektuptan oluşan bir tomarı gösterdi ona; hemen hemen bir o kadar da, ertesi yıl almış olsa gerek. O yüzyılda, mektupları taşıma ücretini, gönderen değil gönderilen ödüyordu; öyle olunca, Voltaire'in tek bir günde ne miktar bir ödemede bulunduğu anlaşılabilir. Yığınla hayranın yanı sıra yığınla da düşman, bu arada hatırı sayılır bir genç yazarlar kitlesi, armağanlar ve çiçekler, ya da küfür ve lanetler, dilekçe ya da el yazması eserlerini yolluyorlardı ona. Tanrı'nın varlığı ya da ruhun ölmezliği üstüne düşüncesinin sorulduğu da oluyordu ve kaygılar içinde bekleniyordu yanıtı. O da, *Mercure de France* dergisinde, şöyle bir uyarıda bulundu sonunda: "Birçok kişinin, Ferney'ye, Tournay'ye ya da Délices'e yolladıkları paketlerin alındıklarını gösteren bir belgenin ellerine geçmediği yolundaki yakınması üzerine, şu bilinmelidir ki, bu paketlerin akıl almaz sayısını göz önünde tutarak, gönderilenin kendisini tanımak onurunu taşıdığı kişilerden gelmeyenleri reddetmek zorunlu olmuştur."

Voltaire'in yazışmalarının –Théodore Bestermann'ın önyak olmasıyla gerçekleşen– kesin basımı, doksan sekiz cilt tutuyor. Ünlü edebiyat eleştirmeni Brunetière'e sorarsanız, Voltaire'nin "mektupları, onun bütün eserlerinin en canlı bölümüdür." Gerçekten, rahatlıkla denebilir ki, ilgi çekmeyen tek bir sayfa yoktur onlar arasında; o yıllarda yapılmış dostça ve içtenlikle dolu konuşmaların en parlak yankısını bugün de bulmak mümkündür bu yazışmalarda. Abartmaya kaçmış olmadan denebilir ki, kalemiyle bu denli sevecenlik, canlılık, güzellik ve incelik gösteren bir yazar ne o çağda görülmüştür ne de ondan sonra. Zekâ ve sürükleyiciliğin, onun yanı sıra sıcak dostluğun, duygusallığın ve keskin düşüncenin şölesidir bu. Bu mektuplarla karşılaştırıldığında, Madam de Sevigné'nin mektupları, ne kadar cana yakın olurlarsa olsunlar, kimi zaman yapay biçimde, konudan konuya geçer, daldan dala konarlar. Hiç kuşkusuz, Voltaire'in mektuplarındaki biçimde de bir görsellik rol oynar; ancak, d'Alembert'e şöyle yazdığında içtenlikle doludur: "Bütün gücümle kucaklarım sizi, esef ettiğim o ki, onca büyük bir mesafeden yapıyorum bunu!" Ona d'Alembert'in verdiği yanıt şu: "Hoşça kalın, aziz ve ünlü dostum, sevgiyle kucaklıyorum sizi ve her zamankinden fazla *tuus in animo*'yum". Madam du Def-fand'a, 12 Mart 1776 tarihinde yazdığı bir mektubundaki şu seslenişinde de dinleyelim Voltaire'i: "Hoşça kalınız Madam... Aradığım bütün gerçekler içinde, bana en güven verici görüneni şu ki, benim gönlüme göre bir ruhunuz var sizin ve elimde kalan şu kısa zaman içinde, alabildiğine sevgiyle bağlanacağım ona." Madam du Deffand da, şöyle yazar bir gün kendisine: "Bütün yazdıklarınızda büyüleyici bir güzellik var ve sürüklüyor insanı; ancak, hiç konuşulmaması, hatta hiç düşünülmemesini dilediğim kimi konular var ki, sizi onlarla uğraşır görmekten esef ediyorum (...) Allahaismarladık Bayım; dostluğunuz, mektuplarınız, işte yaşama en çok bağlayan beni: Bana kalan tek zevk bu!"

Paris'te, kendisiyle mektuplaşanlar, onu değerlendirmeyi biliyorlardı ve Voltaire'in mektupları, parlak biçimde haberler hazinesi olarak, elden ele dolaşıyordu. Gerçekten, mektuplarındadır ki, en canlı parlaklığına erişmiştir. Voltaire; tarih üstüne yazdıklarında, ahenkli akıcı bir biçim, coşkulu ve binbir zekâ pırıltısını içeren bir biçimden daha çok değer kazanır; tiyatro oyunlarında da, tumturaklı söyleyişin payı abartılmış-

tır denebilir. Buna karşılık, mektuplarında, serbest bırakır kalemini; bir yerde parlak bir iğneleyiş, bir başka yerde bir konuya olanca aydınlığı serpmeye ya da nefis bir özetleyiş görülür. Bir Bayle'in kültürü ile bir Fontenel'in inceliğini uzlaştırmayı bildi Voltaire; bunu yaparken, Pascal'in *Taşra Mektupları*'ndakini hatırlatan bir alaycılığa da yer verdi zaman zaman.

İlginç örneklerinden birini hatırlatalım bunun.

Voltaire'in heykelini yapmaya kara verirler Paris'te. Ünlü heykeltıraş Pigalle'e ısmarlarlar eseri. Sanatçı da, İlkçağda olduğu gibi, çıplak halde temsil edecektir yaşlı adamı.

İşte, Madam du Deffand'a yazdığı ünlü mektup Voltaire'in:

“Mösyö Pigalle'in, yüzümün biçimini almak için gelmesi gerektiği söyleniyor. Ama Madam, bunun için bir çehre olmalı bende; olsa olsa yeri bulunacak ancak. Gözlerim, üç parmak içeri çökmüş halde; hiçbir işe yaramayan kemiklere – sözüm ona – yapışmış eski bir parşömen gibi yanaklarım. Biraz diş kalmıştı ağızda, onlar da yok şimdi (...) Bu haldeki bir adamın heykeli hiçbir zaman yapılamaz”.

Yetmiş yıllık yazarlığı boyunca, bir söylediğinin tersini söyleyip çelişmeye düştüğü oldu kuşkusuz; ancak, aydınlık ve açıklıktan uzaklaştığı suçlaması hiçbir zaman yapılamaz yazdıklarına.

Niçin söylememeli?

Bir filozoftan beklenmeyecek kadar açık ve aydınlık olmuştur!

Yazarken, amaca dosdoğru yürür, düşüncüyü yüreğinden yakalar Voltaire. Konu karmaşık hale gelir korkusuyla, sıfatlara ve tekrarlamalara pek az başvurur ve hemen hemen bütün tamamlayıcı cümleler aydınlatmanın emrindedirler. Kimi zaman, birbirini arkasına düşünce üretir bu cümleler ve alabildiğine bir seçim olanağı sağlar; okuyucunun yorulduğu da olur kimi zaman bunlardan ve birkaçını bir yana bırakır. Bu süsleme, aşırılığı, giyimdeki süsleme aşırılığı gibi, bir hata olarak görülür ona. Voltaire, belli bir alçak gönüllülükle şu gerçeği kabul ediyordu: “Fransız dili, en yüksek yetkinlik derecesine, XIV. Louis zamanında erişmişti.”

XIV. Louis Yüzyılı adlı eserinde söyler bunu.

Kendisiyle mektuplaşanlar arasında, çağının birçok önemli kişileri var: Bütün “filozoflar”a ve Fransa ile İngiltere'nin çoğu yazarlarına kardinalleri, papaları, krallarla kraliçeleri eklemeli. VII. Christian, Dani-

marka'ya Voltaire'in reformlarını hemen sokamadığından dolayı kendisinden özür diledi; Polonya'nın Stanislas Poniatowski'si Ferney'e doğru yolda iken, kendisinin çabucak kral ilan edilmiş olmasından duyduğu üzüntüyü belirtti; İsveç kralı III. Gustave, onca soğuk olan ülkesini, fırsat düşüşünde zekâsıyla ısıttığı için Voltaire'e minnettarlığını dile getiriyor ve "Tanrı, insanlık için öylesine değerli olan günlerinizi uzatsın!" diyordu. Büyük Friedrich, Voltaire'in Maupertuis karşısındaki sertliğini ve kralların önündeki umursamazlığını ayıplasa da, bir ay sonra, 2 Temmuz 1759 tarihli mektubunda, şunları yazıyordu: "Bugüne değin dünyamıza bir örneği gelmemiş ve gelmeyecek olan en şeytan ve en büyüleyici dahi insana, sağlık ve mutluluk diliyorum" ve 12 Mayıs 1760 günlü bir mektubunda da, şunları ekliyordu:

Bana kalırsa (cehenneme) gideceğim ve Vergilius'a bir Fransız'ın, onu sanatında aştığını söyleyeceğim. Sophokles'le Euripides'e de aynı şeyleri diyeceğim; Tukidites'e, tarihlerinizden bahsedeceğim... ve belki de taşlanacağım bu kıskanç ölümlerce, çünkü tek bir insan, onların bütün meziyetlerini kendi kişiliğinde toplayıp birleştirdi.

19 Eylül 1774 günlü mektubunda, Friedrich, övgülerini sürdürüyordu: "Siz öldükten sonra, yerinizi alacak kimse olmayacak; Fransa'da edebiyatın sonu olacak bu!" Son olarak, 24 Temmuz 1775 günlü mektubunda da, Voltaire'in kaleminin, kendi hükümdarlık açısından çok daha değerli olduğunu söylüyor ve ekliyordu: "Bana gelince, avunuyorum, çünkü Voltaire'in devrinde yaşadım ve yetiyor bana bu!"

Rus Çariçesi Büyük Katerina, bir kralla seslenirken kullandığı dili kullanıyordu Voltaire'e hitap ederken; aslında, hocasına seslenen bir öğrenci durumundaydı. Katerina, Rusya'da tahta çıkmadan önceki on altı yıl boyunca zevk duyarak mektuplaştı Voltaire'le ve 1763 Ekim'inden başlayarak da, "sen" diye seslendi yazdıklarında ona. Voltaire ise, "Kuzey'in Semiramis'i" diye adlandırdı çariçeyi; bunu yaparken, cinayetlerine herhangi bir imada bulunmaktan ustaca kaçındı ve Fransa'da övgücüsü olup çıktı onun.

Bu övgüler arasında birkaç kişiyi daha katabiliriz. Voltaire, Türklerle karşı, eski Asurluların yaptığı gibi İskit savaş arabaları kullanmasını öğütledi Katerina'ya; çariçe de, ona yazdığı mektubunda, Türklerin kolayca biçilebilecek kadar sık sıralar halinde saldırmak niyetinde olma-

dıklarını anlatıyordu. Voltaire, Katerina'nın ordularının, Yunanistan'ı, Türklerin boyunduruğundan kurtaracağı düşüncesinin coşkusuyla, savaşa karşı olan kinini unutuyordu; bu yeni Haçlılar ordusuna gelip gitmeleri için Fransızlara, Brötonlara ve İtalyanlara çağrıda bulundu ve Semiramis de, amacına ulaşmadan önce seferini durdurmak zorunda kaldığında, üzüldü buna Voltaire.

Davayı, onun bıraktığı yerden Byron üstlenecektir.

Yığınla Fransız, çıkarını güdüp krallığa verdiği ödünlerden dolayı çattılar Voltaire'e; cafcacılı okşanırların arınışı içinde tahtların çevresinde böyle daldan dala konmasıyla, değerini düşürdüğüne duygusu içindeydiler onun. Şurası kesin ki, bu övgüler göğsünü kabartıyordu kimi zaman; ne var ki, diplomatça oynuyordu oyununu. Hiçbir zaman bir cumhuriyet yandaşı olarak görünmedi; ısrarla tekrarladığı, ilerleme için, karsız, cahil ve boş inançlara gömülü yığınlardan çok, bir "aydın" kralın tahtta olmasının daha iyi olacağı idi. Savaştığı devlet değil, Katolik Kilisesiydi ve bu savaşta, hükümdarların desteğini göz önünde tutmak önemliydi onun için. Calas'lar ve Sirven'ler yararına açtığı – ve başarıyla sonuçlanan – kampanyada, bu desteğin ne denli etkili olacağını ileride göreceğiz. Dinde hoşgörü yararına olan mücadelesinde, hem büyük Friedrich'i hem Rus Çariçesi Katerina'yı yanında görmek, pek önemliydi Voltaire için. XV. Louis'yi de bu davaya kazanmak uğrunda, sonuna değin umudunu sürdürdü. Elinde Madam de Pompadour'la Choiseul vardı; Madam du Barry'nin de gönlünü kazanmaya çalıştı. Düşündüklerini gerçekleştirmek için, hiçbir kaygı kendisini engellemiyordu ve saltanatının sona ermesinden önce, Fransa'yı yönetenlerin bir yarısını yanına çekmeyi başardı. Böylece, hoşgörü uğruna mücadelesi zaferle sonuçlanacaktır.

REFORM MU, DEVRİM Mİ?

Ekonomi ve politika alanı için umutları ne oldu Voltaire'in?

Hem pek yüksekten hem pek aşağıdan baktı bu konulara: Asıl amacı, insanları, ilahiyatın mitoslarından ve ruhbanın iktidarından kurtarmaktı ki, daha şimdiden yeterince çetin bir iş olarak görünüyordu; geri kalan için, kimi reformlar umut etti ve hiç de ütöpik nitelikleri yoktu

bunların. “Dünyayı yöneten... ve kümeslerinden, bütün krallara emir veren kanun koyuculara” bakıp gülümsüyordu.

Filozofların çoğu gibi, bir devrim arzusu içinde değildi Voltaire. Tekrar hatırlatmış olalım ki alabildiğine zengindi; düşüncelerinin terazisinde, malının – mülkünün ağır bastığı bir gerçektir.

1758’de, Lorraine’e 500.000 franklık bir yatırıma niyetlendi. 17 Mart 1759’da şöyle yazıyordu Büyük Friedrich’e: “Fransa’da yıllık gelirim 60.000 frank... Görüyorum ki, pek zenginim.” Maliyeci dostlarının kulağına fısıldadıklarından kaynaklanıyordu serveti ve onlar arasında, Paris Kardeşler de vardı; Fransa’da ve Lorraine’da piyango kazançları da ekleniyordu kaynaklara; babasından kendisine kalan malın-mülkün de payı vardı bu zenginlikte. Ayrıca, devlet bonoları, çeşitli ticari girişimlerde hisse senetleri satın almış, yığınla insana ödünç para vermişti. Yüzde altı faizle yetiniyordu; tehlikeleri ve kayıpları da göz önünde tutulduğunda, akla uygundu bu miktar da. Nitekim, kimi iflaslarda parasının gittiği oldu. Gibbon’un belirttiğine göre, 1768’de, 80.000 franklık bir borç para vermişti Dük de Richelieu’ye; Voltaire’in ölümünde, bu alacağın sadece dörtte biri alınabilmişti. Bağlanan aylıklar ise, yılda 4.000 frank getiriyordu Voltaire’e. Gelirleri, toplam olarak, 1777’de 206.000 franka kadar yükseldi. Bu zenginliğin gerektirdiği cömertliğe de sahipti. Filozofluğuna gölge düşürmeden, bütün bunları haklı gösteriyordu:

Yoksul ve horlanmış o kadar edebiyatçı gördüm ki, sayılarının artmamasına karar verdim. Fransa’da, ya örs ya da çekiç olmalıdır insan; örs olarak doğdum ben! Bir küçük mamelek azalır durur her gün; çünkü, zamanla fiyat artıyor ve çoğu kez, hükümet hem gelire hem paraya vergi bindiriyor... Gençliğinizde tutumlu olunuz ve ileri bir yaşta elinizde bir sermaye göreceksiniz ki şaşırtacak sizi; servetin en fazla gerekli olduğu bir andır bu!

Daha 1736’da, *Kibar Aleminden Kişi* adlı poeminde şunları itiraf etmişti: “Lüksü seviyorum, tatlı yaşamı, bütün zevkleri ve bütün sanatları!” Şunu da ileri sürüyordu Friedrich’e 1737 Ocak’ında yazdığı bir mektupta: “Zenginlerdeki lüks gereksinmesi, onların paralarının zanaatçılar arasında dönüp dolaşmasına yol açar”; ve “zenginlikler olmadan bir büyük sanatın doğma olasılığı asla yoktur”, diye de ekliyordu. Voltaire, komünist ve tanrıtanımaz düşünür Meslier’nin Vasiyetname’sini yayımla-

dığında, mülkiyete karşı çıkan bölümü çıkarıp attı içinden. Söylediğine göre, hiçbir ekonomi sistemi, mülkiyet hakkının uyarıcılığı olmadan başarıya ulaşamazdı: “Mülkiyet güdüsü, bir insanın enerjisini iki katına çıkarır” diyordu *Felsefe Sözlüğü*’nün “Mülkiyet” maddesinde. İnsanların her birinin, sonunda mal mülk sahibi olup çıkacağı umudu içindeydi; Polonya’da servajın sürdürülmesini savunan Jean-Jacques Rousseau’ya şöyle yanıt verdi: “Köylüleri köle olmaktan çıktığında, Polonya’nın nüfusu da zenginliği de üç katına çıkacaktır”. Bununla beraber, köylülerin zengin olmalarının arzu edilir bir şey olmadığı düşüncesindeydi; öyle olduğunda, nereden bulacaktı gereksindiği gürbüz askerleri devlet?

Rousseau’nun eşitlik tutkusunu da paylaşmıyordu; insanlar bağımlı ve eşitsiz doğmuşlardı ona göre. Helvétius, şu tezi ileri sürmüştü: İnsanlar aynı eğitim ve aynı şanslardan yararlandıklarında, hepsi de bir kültür ve yetenek eşitliğine ulaşacaklardır çabucak. Bu düşünceye de karşı çıkıyordu Voltaire: “Şunun ya da bunun bir Newton olabileceğini düşünmek, ne çılgınlıktır!” diyordu bir dostuna yazdığı mektupta. Her zaman güçlüler ve zayıflar, zekiler ve sıradan insanlar olacağı gibi, zenginler ve yoksullar da olacaktır hep.

Şöyle diyordu *Felsefe Sözlüğü*’nün “eşitlik” maddesinde:

Mutsuz dünyamızda, toplum halinde yaşayan insanların iki sınıfa bölünmüş olmaları olanaksızdır: Biri, buyuran zenginler sınıfıdır bunun; öteki de, hizmet eden yoksullar sınıfı... Her insan, yüreğinin derinliklerinde, başka insanlara bütünüyle eşit olduğuna inanmak hakkına sahiptir: Bundan, bir kardinalin aşçısının, efendisine, akşam yemeğini hazırlaması için emredebileceği anlamı çıkmaz; aşçı şöyle diyebilir: “Efendim gibi ben de insanım; onun gibi ağlayarak doğdum ve o da, benim gibi aynı sıkıntılar içinde ölecek ve aynı törenlere tabi olacak. Her ikimiz de, aynı hayvani işlevlerde bulunuyoruz. Türkler Roma’yı ele geçirir ve ben de kardinal olursam, efendimi hizmetime alacağım.” Bütün bu sözler akla uygundur ve haklıdır; ancak Büyük Türk’ün Roma’yı ele geçireceği güne değin de, aşçı görevini yapmalıdır, yoksa bütün insan toplumu bozulup soysuzlaşır.

Bir noterin oğluyken, sonra kalkıp “senyör” olan Voltaire, içine aristokrasiden gelenlerin de karıştığı düşüncelere sahiptir, öyle görünüyor ki, “İngiliz tipi”, yeğlendiği tip oldu. Ona göre, monarşi, olağan bir yönetim biçimi idi. Bu konudaki bir soruya şöyle yanıt veriyordu *Felsefe Sözlüğü*’nün “Ülke” adlı maddesinde: “Hemen hemen bütün dünyanın monark-

larca yöneltilir olması neden?... Dürüstçe yanıt vermeli: Kendi kendisini yönetebilecek yetenekte çok az insan var da ondan!” Tanrısal huku-ku ileri süren bir krallıkla alay ediyordu Voltaire ve o noktaya değin na-sıl gelindiğini açıklıyordu: “Yağmaları için bir kabile bir şef seçer kendi-ne; kabile, ona baş eğmeye, şefin kendisi de emretmeye alışır; monarşinin kökeni işte burada sanıyorum.” Ne kadar da doğal! Bir kümeste olup-bi-tene bakıp şunları söylüyordu *Felsefe Sözlüğü*’nün “Yasalar” maddesinde:

Bir kümes, yetkin bir monarşik devleti olanca açıklığıyla gösterir. Bir horozla boy ölçüşebilecek hiçbir kral yoktur. Kendi halkının arasında göğsünü kabartarak dolaşıyorsa horoz, boş bir gururdan değil asla. Düşman yaklaştığında, kendisi için gidip ölmeleri emrini vermez uyruklarına... Tavuklarını arkasına toplar, bizzat gider ve ölünceye değin de vurur. Yenen o olursa, te deum’u şakıyan da o olur...

Arıların, bütün uyruklarının kendisiyle yatıp kalktıkları bir kraliçe tarafın-dan yönetildikleri doğruysa, daha da yetkin bir yönetimdir bu!

Berlin’de ve Cenevre’de yaşarken, monarşiyi de demokrasiyi de, canlı uygulamaları içinde inceleme fırsatını bulmuştu Voltaire. Öteki filozoflar gibi, onunda dikkatini çeken şu olmuştu: II. Friedrich, III. Petro, II. Kate-rina gibi birçok hükümdar ve onların – Choiseul, Aranda, Tanucci, Pom-bal gibi – kimi nazırları, reformlar yapmaya hazır görünmüşlerdi; daha-sı, filozofları da görüp gözetmişlerdi. Rusya’da, köylülerin onca yontul-mamış oldukları, başka yerlerde yığınların – hemen hemen bütünüyle – ayvaz ya da düşünemeyecek denli bitkin oldukları bir devirde, halka yö-netme hakkını vermek anlamsız görünüyordu. Ayrıca, İsviçre’de ve Hol-landa’da işlemekte olan “demokrasiler” de, birer oligarşi idiler aslında. Di-nin köhne mitoslarına ve törelerine tutunup, dev bir ordu gibi, zekânın özgürlüğüne ve gelişmesine giden yolu tıkayan halk değil miydi? Vaktiyle İngiltere’de, Hollanda’da ve Almanya’da Protestan kiliselerin yaptığı gi-bi, Fransa’da, Katolik Kilise’ye kafa tutabilecek tek güç, devlettir. Filozof-lar, Fransa’da Almanya’da ve Rusya’da ancak monarşist yönetimlere da-yanak boş inançlara, kaba sofuluğa ve yobazlığa, Kilisenin zulmüne karşı mücadelelerinde zafere ulaşmayı ve çocuksu bir ilahiyata bir nokta koy-mayı umut edebiliyorlardı. Parlömanlarca desteklenmeyi beklemleri ge-rekmiyordu; çünkü bu parlömanlar Kilise ile aynı tiynette idiler. Ve ka-ranlıkçılık, sansür ve hoşgörüsüzlük konusunda kralı da aşıyorlardı. Bu-

na karşılık, Gemici Henri'nin Portekiz, IV. Henri'nin Fransa, Büyük Per-
to'nun Rusya ya da Büyük Friedrich'in Prusya için yaptıklarına bakınız.
Buradan kalkıp, *Örfler Üstüne Deneme*'nin bir yerinde şöyle diyordu Volta-
ire: "Çoğunluğun verdiği zararlara karşı savaşan tek bir insanın deha ile
direşkenliğinin dışında, hemen hemen hiçbir şey yapılmamıştır bu dünya-
da!" Filozofların, "aynı krallara sahip olmaları için dua etmeleri", bu yüz-
dendi işte! Ancak, hemen eklemiş de olalım: René Pomeau'nun pek güzel
belirttiği gibi, "XVIII. yüzyılda, aydın despotluğu, ilerici tek politika idi."

Michelet, bu "kralcı tez"e bakıp eğlenecektir ileride ve *Fransız Devrimi*
adlı ünlü eserinde şöyle diyecektir: "Kral aracılığıyla devrim yapmak –
insanlığın mutluluğunu gerçekleştirmek–, Voltaire ve Turgot gibi filozof-
ların ve iktisatçıların bir kuruntusudur. Bu putun, iki tarafça, tartışıldı-
ğını görmekten daha garip hiçbir şey yoktur; filozoflar sağa iterler onu,
rahipler de sola. Kim yenecektir sonunda onu? Kadınlar!"

Voltaire'in siyasal düşünceleri, duyduğu şu kuşkudan geliyordu bir
bölümüyle: Kendilerine bir eğitim olanağı sağlandığı zaman bile, yığın-
la insanın bundan kazandığı azdır. "İnsan soyunun düşünen parçasından,
yani yüz binde birinden" söz eder filozofumuz. Hele halka, aşağı tabaka-
lara doğru indikçe, zihni yetenekler karşısında alabildiğine kuşkuludur.
"Ayak takımı fikir yürütmeye karıştığında, her şey bitmiştir" der. Öyle
olduğu içindir ki, karakterinin yumuşadığı yıllarda bile, demokrasi için
pek az yakınlık duydu Voltaire. Casanova, sorar bir gün kendisine: "Hal-
kın, iktidarı kullanabileceğini aklınıza getirebilir misiniz?" ; verdiği ya-
nıt şudur: "Allah korusun!" Büyük Friedrich'e, 28 Ekim 1773 günlü mek-
tubunda şöyle yazar: Eski Yunan'ın güzel sanatlarını yeniden canlandır-
manızı sizden rica ettiğimde, Atina demokrasisini de tekrar kurmanızı
istemeğe kadar gitmiyor dileğim. Kalabalık tarafından yönetilmeyi sev-
miyorum!" "Demokrasi, ancak küçük ülkelere uygundur" düşüncesinde,
Rousseau ile anlaşıyordu; ne var ki *Felsefe Sözlüğü*'nün "Demokrasi" mad-
desinde daha da sınırlamalar getiriyordu bu ülkelere.

İsviçre ve Hollanda Cumhuriyetlerine hayranlık duyuyordu; ancak,
kimi kuşkuları da vardı onlar karşısında. Şöyle der bir mektubunda:

Hollandalıların, Witt kardeşlerin yüreğini ızgarada kızartıp yediklerini hatırlarsanız... Kimseyi, Üçlem'i yadsıyanları bile kovuşturup zulmetmemek gerektiği-

ni yazdıktan sonra, o üçlem üstüne ondan farklı düşündüğünü söyleyen bir İspanyol'u çalı çırpı ile dipdiri yaktıran Jean Calvin'in Cumhuriyetini düşünürseniz... Cumhuriyetlerde monarşilerden daha fazla erdem olmadığı sonucuna varırsınız.⁸

Ne var ki, bu demokrasi karşıtı düşünceleri dile getirmiş de olsa, Voltaire'i zengin takımına karşı Cenevrelî orta sınıfın (1763); ve Cenevre aristokrasisi ile burjuvazisine karşı da, Cenevre'de doğmamış Cenevrelilerin özgür mücadelelerinde yardımlarına koşar halde buluruz.

Yaşı ilerledikçe, Voltaire, düşüncelerinde daha da demokrat olmuş görünüyor. 1768'de, *Kırk Kuruşluk Adam*'ı yayımladı. İlk yılda on basım yaptı kitap; ne var ki, Paris Parlömanı işe el koyup eseri yaktırdı ve basımcıyı da kürek cezasına mahkûm etti. Kitabın önemi, Fizyokratları gülünç düşürmesinden çok, yüklendikleri vergilerin altında sefalete sürüklenmiş köylülerin ve serflerin işledikleri topraklarında lüks içinde yaşayan tembel keşişlerin durumunu çarpıcı biçimde anlatışındadır. 1768'de yayımlayıp A.B.C. adını verdiği – ve kendi kaleminden çıktığını yadsıyıp durduğu – yergisinde, “Bay B”ye şöyle dedirtir Voltaire:

Bir demokratik yönetimle oldukça uzlaştım... Aynı ülkede mülkleri olan herkesin, o ülkede düzeni sürdürmede de hakları vardır. Özgür insanların, hükmü altında yaşayacakları kanunları bizzat kendilerinin yaptıklarını görmeyi seviyorum... Evimin yapılmasında bana yardım etmiş olan duvarcımın, doğramacımın, demircimin, komşum çiftçinin, ve dostum imalatçının, bütün bunların, mesleklerinin üstüne yükseldiklerini ve kamu yararını, Türkiye'nin en küstah temsilcisinden daha iyi tanıdıklarını görmek, bir zevk benim için. Hiçbir çiftçinin, hiçbir zanaatçının, korkacağı bir harlanıp horlanma yoktur bir demokraside... Özgür olmak, herkesin birbirine eşit olması, gerçek yaşamı, doğal yaşamıdır insanın; bunun dışında kalan ise, aşağılık bir uydurma, kötü bir komedyadır, içinde kiminin efendi, kiminin köle, birinin asalak ve bir başka aracı rolüne çıktığı bir komedyadır!

1769'da ya da az sonra, Voltaire, yetmiş beş yaşındayken, *Felsefe Sözlüğü*'nün yeni bir basımında, Fransız yönetiminin despotlukları ve yolsuzluklarını –olanca sertlikle– sergiledi. Onlarla karşılaştırıp İngiltere'yi göklere çıkarıyordu:

Bakın sonunda gelip nereye varmış İngiliz yasaları: Her insana, hemen hemen bütün monarşilerde yoksun olduğu bütün doğal haklarını vermek! Bu hak-

8 Voltaire'in “Witt kardeşler” dediği kardeşlerden en önde geleni, Johan ya da Jean de Witt (1625-1672), ülkesi Hollanda için, dış ve iç politikada pek yararlı işler yapmış bir siyaset adamıydı. Ne var ki, dış güçlerin de kışkırttığı parti çekişmeleri sonucu, bir halk ayaklanmasında, kardeşi Cornelis de Witt'le (1623-1672) beraber öldürüldü. Hiçbir yönden hak etmedikleri bir ceza idi bu. “Çalı çırpı ile dipdiri yakılan” İspanyol ise, ünlü ilahiyatçı, filozof ve hekim Miguel Serveto (1509-1553) dur; düşüncelerinden dolayı Calvin'in hışmına uğramış ve yakılarak öldürülmüştür.

lar da şunlar: Kişiliği, malları ile ilgili tam özgürlük; kalemiyle ulusa seslenmek; bir suç işleme halinde, ancak bağımsız kişilerden oluşan bir jürice yargılanmak; ne olursa olsun, sadece kanunun açık hükümlerine göre yargılanmak; yalnız Anglikanların tutabilecekleri işlerden vazgeçmek koşuluyla, istenilen dinde ibadet etmek. Ayrıcalıklar deniyor bunlara. Gece yattığında, sabahleyin, bir gün önceki servetinizle birlikte uyanacağınızdan emin olmak karınızın kollarından, çocuklarınızdan, gecenin ortasında koparılıp bir kale burcuna ya da bir çöle götürülüp atılamayacak oluşunuz; ne ki düşünüyorsunuz, yayımlayabilmeniz... Gerçekten pek büyük ve pek mutluluk verici ayrıcalıklardır bunlar ve İngiltere'ye ayak basan herkese tanınıyor bunlar...

Voltaire de, başka gözlemciler gibi, ülkesine – alttan alta gelen – devrimi sezdi önceden. 2 Nisan 1764 günü mektubunda şöyle yazıyordu Mar-ki de Chauvelin'e:

Gördüğüm her şey bir devrimin tohumlarını ekiyor; mutlaka gelecek o ve ben, tanığı olmak zevkinden yoksun kalacağım. Fransızlar geç varıyorlar her şeye, ama varıyorlar sonunda; ışık öylesine yayılıyor ki gitgide, ilk fırsatta patlayacak ve hoş bir gürültü-patırtı olacak o zaman; gençler, pek şanslı insanlar, güzel şeyler görecekler.

Ne var ki, bu sözleri söylerken, Fransız toprağında bir kralın lütfüyle yaşıyordu ve o kralın hakaretine uğrayacak, gidip Potsdam'da barınacaktır; arkasından, Madam de Pompadour'un, Choiseul'ün, Malesherbes'in ve Turgot'nun, Fransız yönetimi dinsel hoşgörüyü ve siyasal reformlara götürmek istediklerini fark ettiğinde de, genel olarak daha ılımlı bir biçimle yazacak ve şiddet dolu her devrimi mahkûm edecektir.

Şöyle diyecektir *Felsefe Sözlüğü*'nün "Eşitlik" maddesinde:

Bütün yoksullar mutsuz değildir... ancak yoksulluklarını hissettiklerinde, işte o zaman savaşlar görülür; Roma'da Halk Partisi'nin Senato Partisi'ne açtığı savaş, Almanya'da, İngiltere'de, Fransa'da köylülerin savaşları gibi.

Bütün bu savaşlar, halkın boyunduruğa vurulmasıyla sonra eriyorlar er geç; güçlülerin parası var çünkü ve para her şeyin efendisidir bir devlette.

Böylece, aşağıdan yukarıya bir başkaldırı yerine, şiddete dayanmayan bir devrimi yeğler oldu Voltaire. Birincisi her şeyi yerle bir ettikten sonra, yeniden kurmayı beceremiyordu ve sıradan insanlar da, ne yaptığını bilen bir avuç insanın sultanı altına düşüyordu yeniden; ikincisi ise, yöneticilerin olduğu kadar tacirlerin ve imalatçıların, zanaatçıların ve köylülerin uzak görüşlülükleri, düşünen insanların çabası sayesinde ger-

çekleşecek: “Akıl, yöneticilerin başında yerleşmelidir her şeyden önce; sonra oradan gitgide inip halkı yönlendirecektir. Kendi bilincinde olmayan halk ise, üstündekilerin ılımlığının farkına vardığında, öykünecektir onlara.” Zamanla, yalnız eğitim gerçek bir özgürlüğü getirebilir ve sadece akıl böyle bir özgürlüğü verebilir, diye düşünüyordu Voltaire; “Ne kadar aydınlanırsa insanlar, o kadar özgür olacaklar” diyordu. Tek geçerli devrimler, yürekleri ve kafaları değiştirenlerdir ve gerçek devrimciler de, bilgeler ve ermişlerdir yalnız!

VAZGEÇİLMEZ REFORMLAR

Böylece, insanları kökten bir devrim istemeye yönlendirmekten çok, Fransız toplumunun var olan kurumları çerçevesinde, ılımlı ve birbirini izleyen reformlar için çalıştı Voltaire; ve bu çelişmelerle dolu ortamda, çağdaşlarının herhangi birinden çok daha iyi sonuçlara ulaştı.

Temel girişimi, Fransız kanunlarının baştan aşağıya gözden geçirilmesi konusunda oldu.

1670'ten beri pek bir şey yapılmamıştı bu alanda.

Voltaire, filozoflardan çok esinlenmiş olan Milanolu hukukçu Beccaria'nın *Suçlar ve Cezalar* adlı eserini okudu İtalyancasından. 1776'da da *Suçlar ve Cezalar Kitabı Üstüne Yorum'u* yayımladı; orada, Beccaria'dan esinlendiğini açıkça söyler. 1777 yılına değin, bu eski kanunlar içinde adaletsiz ve barbar olarak ne ki görünüyor kendisine, onlara karşı mücadele-den bir an olsun geri durmadı; seksen iki yaşındaydı o yıl, *Adaletin ve İnsanlığın Bedeli* adlı kitabını yayımladı.

Bu eserinde, her şeyden önce, Kilisenin yetkisine giren kimi konuların sivil yargılamaya tabi tutulmasını ister; böylece, ruhbanın, haysiyet kırıcı cezalar istemesinin ya da tatil günlerini çoğaltarak tembelliğin önünü açmasının karşısına dikilir; kutsal şeylere saygısızlık nedeniyle verilen cezaların hafifletilmesini öne sürer; ve bunun gibi, intihar halinde, ölüye karşı hakaret ve mallara el koymayı öngören kanunların kaldırılmasını savunur. Günahla suçun birbirinden ayrılması ve bir suçu cezalandırmanın Tanrı'nın onuru adına öç alma demek olduğu düşüncesinin terk edilmesi üstünde ısrar eder.

Felsefe Sözlüğü’nde, “Sivil Kanunla Kilise Kanunu” maddesinde şöyle yazar:

Herhangi bir Kilise kanunu, ancak devletin açık bir yaptırımı ile güç kazanmalı... Evlenmeler konusunda her şey, sadece yargıca tabi olmalı ve rahipler, yalnız kutsama görevi ile uğraşmalı... faizli borç, sadece sivil kanunun konusu olmalı...

Kilise adamları, ne olursa olsun, devlete bağımlı olmalılar, çünkü devletin uyruğudurlar...

Hiçbir rahip, bir yurttaşın günahkâr olduğu bahanesiyle, onun elinden en ufak bir hakkı bile çekip alamamalı...

Devlet görevlileri, çiftçiler ve rahipler, devlet vergilerini eşit olarak ödemelidirler...

Fransız kanunlarını, Paris kentine benzetir Voltaire; Paris, rastlantıya bağlı olarak birbirinin yanına kondurulmuş yapılardan oluşmuştur ve tam bir çelişmeler yığınıdır. Fransa’yı dolaşan bir yolcu, arabasının atları nasıl sık sık değiştiriliyorsa, kanunların da hemen hemen o kadar sık değiştirildiğini görür. İllerin keyfine göre değişen bütün bu yasalar, birleştirilmeli ve ahenkli bir bütün haline getirilmeli. Ve bu kanunlardan her biri hukuksal kararsızlıklardan uzak, alabildiğince açık ve aydınlık olmalı. Bütün yurttaşlar kanun önünde eşit olmalıdır. Barbar ve tiksinti verici bir ceza olan ölüm cezası ortadan kaldırılmalıdır; çünkü sahtecileri, hırsızları, kaçakçıları ya da kundakçıları ölümle cezalandırmak barbarlıktır. Hırsızlık ölümle cezalandırılırsa, niçin hırsız öldürmekten uzak kalacakmış? İşte bu yüzdendir ki, İtalya’da yığınla soyguncu haydut katil oluyorlar. 1772’de Lyon’da görüldüğü gibi, “Hanımının bir düzine havlusunu çalan bir hizmetçi kız, herkesin gözü önünde asılırsa, sizin yurttaşlarınıza bir düzine çocuk ekleyemeyecektir o... Bir düzine havlu ile bir insan yaşamı arasında hiçbir oran yoktur”, diye yazar *Felsefe Sözlüğü*’nün “İdam” maddesinde.

Ölüme mahkûm edilenin mallarına el koymak ise, düpedüz hırsızlıktır.

Yasal olarak işkence konusuna eğildiğinde, insancılığı – doğal olarak– en ön sıraya geçer Voltaire’in. Suçluluğun olası görüldüğü hallerde, Fransız kanunları, hüküm vermeden önce, itirafta bulundurmak için işkenceyi emretme yetkisini veriyordu yargıçlara. Voltaire, barbar diye bilinen o Rusya’da bile, II. Katerina’nın işkenceye son verdiğini hatırlatarak, Fransa’nın bundan utanması gerektiğini söyler.

Suçluluğun kanıtı ortaya konamadığı sürece, sanığa suçlu diye bakıp, yargıçtan çok suçlayıcı olarak hareket eden kimi yargıçları cellat diye nite-

ler Voltaire. Kimi sanıkları, mahkeme önüne çıkarmadan önce, berbat hapishanelerde, hatta bazen aylarca zincirlere bağlama uygulamasına karşı çıkar. Bir ağır suç sanığının, kimle olursa olsun, hatta bir avukatla bile teması geçmesinin engellenmesindeki sakatlığı ortaya koyar. Masum insanları acele mahkûm etmenin kötü sonuçlarına karşı durmak amacıyla, davaları üzerine ileride ayrıca eğileceğimiz Calas'lara ve Sirven'lere göre, gözleriyle de görmüş olsalar, iki kişinin tanıklığı, birisinin cinayet işlediği sonucuna götürmemelidir, yalancı tanıklıklardan örnekler verir bu konuda ve işte bu yüzdendir ki, binde bir de olsa, bir suçsuzun haksız yere idama mahkûm edilmesinin önüne geçmek amacıyla, ölüm cezasının kaldırılmasını ister. Yargıçlar arasında iki yargıcın çoğunlukta olması, darağacına yollamaya yetiyordu o yıllar. Öyle olduğu içindir ki, beşe karşı sekiz oyla Jean Calas idam edilmişti. Voltaire'e göre, böylesi bir mahkûmiyet için ezici bir çoğunluk, hatta oybirliği aranmalıdır.

Uygulamalar karşısında aynı kaygıları, sömürgelerde köleliğin kurbanı olan kara derili insanların acı durumu söz konusu oldukça da duyar: Kolonilerle ticarete, zenci ticaretine kadar varmasa da, zenginleşenler arasındadır. Ama bu, *Candide*'den *Jenni'nin Öyküsü*'ne değin, kararların durumunun düzeltilmesini istemekten alıkoymaz onu.

Candide'de şeker üretiminde çalışmış perişan zenciye söyledikleri nasıl da çarpıcıdır!

Bütün olarak ele alındığında, Voltaire'in önerdiği reformlar, onun burjuva kökenini, Kiliseye karşı hıncının, deneyimlerinin, işadamlığı ile toprak sahipliği niteliğinin, elbette bu arada – ve çoğu zaman en başta olmak üzere – insancı görüşlerinin damgasını taşırlar. İstedikleri, ılımlı denebilecek şeylerdir aslında, ne var ki o yıllar, birçok yönden sonuçları pek büyük önlemlerdi.

Ve Voltaire, acı çeken insanlığın yanında yer alıyordu onları ileri sürerken.

Gerçekleştirebildi mi istediklerini?

Basın özgürlüğü adına kampanya açmıştı ve bu özgürlük, sonradan devlet iktidarının zayıflamasına yol açsa da, ölümünden önce pek büyük bir gelişme gösterdi. Dinsel konularda kovuşturmalara son verilmesini savunmuştu ve uygulamada, 1787 yılından beri, Fransa'da bu tür kovuşturmalar

görülmeyi hemen hemen. Protestanların kiliselerini kurmalarına, mallarını miras yoluyla bırakmalarına ve mirasçı olmalarına, tam bir yasal korumadan yararlandırılmalarına izin verilmesini önermişti ve Devrim'den önce kesinlikle gerçekleşmişti bunlar. Farklı dinlerden olanlar arasındaki evliliğin de yasallaştırılmasını istemişti, bu da oldu. Vergilerin satılmasına, yaşamsal nesneler üzerinde vergilere, iç ticarete konan kısıtlamalara, köleliğin son kalıntılarına karşı çıkmış; Kilisenin elinden, vasiyetnamele-
rin denetlenmesi ile gençliğin eğitiminin çekilip alınmasını önermişti dev-
lete. Denebilir ki, bütün bu konularda, görüşlerinin pek büyük etkisi oldu gelişmeler üzerinde. Sahnelerde, özellikle de Fransız Tiyatrosu sahnesinde seyircilerin bulunmasının önüne geçilmesi yolunda kampanya yürütmüş-
tü; 1759'da istediğini gerçekleştirdi. Ayrıca, vergilerin bütün sosyal sınıfla-
rı ve zenginlikleri oranında dağılmasını istemişti; ancak devrimle gerçekle-
şecektir bu reform. Bütün Fransız medeni hukuk ilişkilerinin gözden geçi-
rilmesini arzuluyordu; 1807'de, Napoléon Yasası, yani Fransız Medeni Ya-
sası ile oldu bu. Böylece, hukukçularla filozoflar, devletin asker adamına,
en uzun ömürlü reformunu yapma olanağını sağladılar; Fransa'da medeni
hukuk ilişkilerini düzenleyen bu yasa, bugün de yürürlüktedir.

Bir filozof oldu mu Voltaire?

Bir sistem kurmamış olsa ve çoğu kez konuların yüzeyinde kalsa da,
evet! Bu terim, dünya ve insan üstüne derli toplu ve mantıksal bir düşün-
ce sistemi kuranlar için kullanılıyorsa, bir filozof değildi Voltaire. Sistem-
lere sırt çevirdi; ufacık bir şeyin sonsuza –küstahça– taşması olarak ba-
kıyordu onlara. Ancak, “filozof” unvanını, doğanın, örflerin, yönetimin,
yaşam ve yazgının temel sorunları üstüne ağırbaşlılıkla eğilen bir zekâ-
yı niteliyorsa, bir filozoftu Voltaire.

Sadece düşüncede kalmayıp eyleme geçen bir filozof üstelik!

En anlamlı eylemini mi soruyorsunuz?

Zulme uğrayanlar için verdiği mücadeledir; Calas'lar, Sirven'ler, La
Barre'lar ve daha başkaları için giriştiği kavgadır. Tek başına, “Avrupa'nın
vicdanı” olup çıktı yaşamının son yıllarında.

Sloganı da şu idi: “Alçağı Eziniz!”

Biraz da ondan söz edelim.

VIII

“ALÇAĞI EZİNİZ”

AVRUPA'NIN VİCDANI

Voltaire'ın ölümsüz eseri, Pangloss'un “olabilir dünyaların en iyisi” üstüne sıraladığı, o parlak sözlere karşı, Candide'in söylediği, “Bunlar güzel sözler, ama bahçemize de bakmamız gerek!” diye bitiriyordu. Voltaire de uymuştu bu öğüde ve Ferney'deki bahçesinde çalışıyordu. Ne var ki, “olabilir dünyaların en iyisi”nde değildik. Ve başka bahçelerde işler kötü gidiyorsa, dünyanın şurasında burasında insanlar acı çekiyorsa, bir tek kendi bahçesine bakmakla yetinemezdi insan. Nitekim Voltaire de, Ferney'deki bahçesini ekip biçerken, Calas'ın idamını duyduğunda, birden var gücüyle haykırıp bütün Avrupa'yı ayağa kaldırdı.

Kimdi bu Calas?

Jean Calas, Calvin'ci Protestan demek olan bir küçük Huguenot topluluğundandı. Bir yüzyıl süren kovuşturma ve zulümlerin, mala-mülke el koymanın ve zorla Katolikliği kabul ettirmelerin ardından, Toulouse'da sığışıp kalmıştı topluluk. Protestanlar, yasal olarak, yalnız kamu görevlerinin dışında tutulmuş değillerdi; hukukçuluk, hekimlik, eczacılık, ebelik, kitapçılık, kuyumculuk ve dükkân açma da yasaklanmıştı kendilerine. Katolik mezhebine göre vaftiz edilmediklerinde, hiçbir medeni hakkı kullanamıyorlardı. Bir Katolik rahipçe nikâhları kıyılmadığında, evlilik dışı yaşam olarak bakılıyordu yaşamlarına ve doğan çocuklar da evlilik dışı sayılıyordu. Protestanların ayinleri yasaklanmıştı; böylesi bir toplantıda yakalanan erkekler, ömür boyu kürek cezasına mahkûm ediliyor, kadınlarsa yine ömür boyu hapsediliyorlardı ve toplantıyı yöneten de idam cezasına çarptırılıyordu. Paris'te ve dolaylarında bu kanunlara sıkı sıkıya uyulmuyordu gerçi; uygulamalardaki sertlik, başkentten uzaklaştıkça değişiyordu.

Fransa'nın güneyinde, bu dinsel hınç ve kinler bir başka yoğunlukta; Katoliklerle Huguenot'lar arasındaki uyuşmazlığın en acımasız olduğu yöre de orasıydı; her iki tarafça işlenen cinayetlerin anısı hâlâ ko-

ruyordu canlılığını. Toulouse'da, 1562 yılında Katolikler, üç bin Huguenot'yu boğazlamışlar ve Toulouse Parlömanı da, onların yandaşlarından iki yüz kişiyi işkenceye ve ölümü mahkûm etmişti. Her yıl, Toulouse'lu Katolikler, bu kıyımı, dinsel törenlerle anıyorlardı. Esnaf loncaları, soylu ve ruhban sınıflarının çeşitli üyeleri, kimi tarikatlar, ellerinde korkutucu kutsal emanetler, tören alaylarıyla dolaşıyorlardı kentte: Kiminin elinde Toulouse'un ilk piskoposunun kafatası, kiminin elinde Mer-yem'in entarisinden bir parça, kiminin elinde Kral Herode'a mal edilen – efsanevi – “Masumlar Kıyımı”nda öldürülmüş çocukların, kemikleri vardı. Jean Calas'ın talihsizliği şuradaydı ki, yaklaşan yıl, 1562 olaylarının iki yüzüncü yıldönümü idi.

Toulouse Parlömanı Paris Parlömanı kadar güçlüydü ve, o sırada, çoğunluk da Jansenist'lerde, yani Katolikliği alabildiğine sert ve kötüm-ser olarak alan kimselerin elindeydi. Toulouse Parlömanı 2 Mart 1761'de, Huguenot rahibi Rochette'i ölüme mahkûm etti: Suçu, ayın yönetmekti ve onu jandarmaların elinden çekip almak isteyen üç kişi de aynı cezaya çarptırılmıştı. Parlöman, 22 Mart'ta da bir dükkâncı Huguenot'yu, Katolikliği kabul etmek isteyen oğlunu öldürdüğü suçlamasıyla, işkenceye, arkasından da ölüme mahkûm etti.

Bağnazların davranışını haklı çıkarmak için değil, daha iyi anlayabilmek amacıyla söylemiş olalım: Calvin'in ünlü *Hristiyan Dininin Esasları* adlı kitabı da, baş eğmeyen bir çocuğu babanın yok edebileceği konusunda, onların davranışına çanak tutuyordu. Hukukun henüz iyice tanımlanmadığı ve ailenin de – tek olmasa da – başlıca disiplin kaynağını oluşturduğu çağlarda, yığınla toplum, çocuklar üzerinde ölüm-kalım hakkını tanımıştı babaya. Calvin'de, belki bu babaerkil yasayı hatırlayıp eserinin bir yerine şöyle bir cümle kondurmuştu: “Tanrı, anasına-babasına baş eğmeyen kim ki var, öldürülmesini emrediyor”. Calvin, Kutsal Kitap'a yollamada bulunuyordu: Orada ise, ana-babanın, ancak “sitenin yaşlıları önünde” oğullarını suçlayabilecekleri yazılıydı; bu yaşlılar ölüme mahkûm edeceklerdi edeceklerse. Ne olursa olsun, Calvin'in anladığı belirttiğimiz gibiydi. Ancak, Fransa'nın güneyindeki Katolik bağnazlar, Huguenot'ların, “sitenin yaşlıları”na çağrıda bulunmaya gerek de duymadan, bu eski yasayı uyguladıkları kuşkusu içindeydiler.

Jean Calas olayına, işte bu uğursuz arka planı da göz önünde tutarak eğilmeli.

Calas, Toulouse'un ana caddesinde bir satış yeri olan bir basma taci-riydi; kırk yıldan beri de o kentte yaşıyordu. Dört oğlu, iki kızı vardı. Otuz yıldan beri de, Jeanne Vignière adlı Katolik bir hizmetçi çalışırdı evinde; oğullarından Louis, onun etkisiyle Katolikliği kabul etse de, aile kıza karşı sorun yapmamıştı bunu. Louis, öykünün bizi ilgilendiren bölümünde çırağı ve bir başka sokakta ustasının evinde kalıyordu; babası da, düzenli olarak maddi yardımda bulunuyordu kendisine. Ailenin en küçük oğlu Donat, Nîmes kentinde çırağı. Öteki iki oğlu, Pierre'le Marc-Antoine, ana-babalarıyla birlikte oturuyorlardı. Büyük oğlu Marc-Antoine hukuk öğrenimini yapmıştı; ancak, yaşamını kazanmaya kalktığı anda, hukuk mesleğinin Katolik olmayanlara kapalı olduğunu görmüştü. Bir Katoliklik belgesi elde etmek için, Protestanlığını gizlemeye kalktı; ne var ki, farkına varıldı ve o da, Protestanlıktan vazgeçme ile eğitim yıllarının yok sayılması arasında bir seçmede bulunmak zorunda kaldı. İç dünyasındaki çalkantıdan olacak, Hamlet'in intihar üstüne monologunu söylemekten hoşlanıyordu.

13 Ekim 1761 günü, Calas ailesi, dükkânın üstündeki dairede toplaşmıştır. Marc-Antoine'in arkadaşı Gaubert Lavaysse de, Bordeaux'dan gelip katılmıştır aralarına ve babanın, hep birlikte yemek yeme önerisini kabul eder. Marc-Antoine, bir ara dükkâna iner. Onun dönmekte geciktiğini gören Pierre ile Lavaysse de inerler, gördükleri şudur: Açık bir kapının iki kanadı arasına yerleştirdiği sağlam bir oduna asılı sallanmaktadır genç. Hemen keserler ipi, babayı çağırırlar ve hekime haber salarlar. Ne var ki, genci diriltmek için yapılan bütün çabalar boşa gider; ölümü saptamak kalır hekime.

Baba, korkunç bir yanlış yapar o sırada. Yürürlükteki bir kanuna göre, kendi canına kıyan bir kişi, bir kalbura konur ve bir beygire sürükletilir yollarda; halk da, taş ve çamur atar üstüne ölünün; sonra asılır ve bütün mallarına devletçe el konur. Baba, bunu bildiği için, ölümün doğal ölüm olarak yazılması amacıyla yalvarır ve ailenin öteki üyeleri de çaresiz boynun eğeri. Bunlar olurken, Pierre'in çılgınlıkları ve hekimin gelişi, bir kalabalığın dükkânının eşiğinde yığılmasına yol açmıştır. Bir görevli görü-

nür; kendisine anlatılanları dinler, ipi ve ölenin boynundaki izi görür ve Calas'ları, Lavaysse ile Jeanne Vignière'i alıp götürür hapseder. Her biri ayrı hücreye konulmuşlardır ve ertesi günü de sırayla sorguyu çekilirler. Hepsi ölümün doğal bir ölüm olduğunu ileri sürmekten vazgeçerler ve bir intiharın söz konusu olduğunu itiraf ederler. Zaptiye amiri, onların söylediklerine inanmak istemez ve babayı, Katolikliği kabul etmesini engellemek üzere, Marc – Antoine'ı öldürmekte suçlar. Bu suçlamayı, halk ve Toulouse Parlömanı'nın birçok üyesi paylaşır. Öç alma duygusu, halkın zihnini karıştırmıştır.

Günümüzde, bir babanın, din değiştirmesini önlemek için oğlunu öldürebileceğini akıl almaz; çünkü, bireyler olarak düşünürüz, dinsel coşku ise birkaç yüzyıl var ki, sona ermiştir. Toulouse halkı da, bir yığın olarak, topluca düşünüyordu; ve kalabalıklar, bir şeyi yapabileceklerini gördüklerinde, düşünemezler. Kilisede bir ayın, halkın kızgınlığını biletti: Bir katafalkın üstüne bir iskelet oturtuldu; bir elinde sapkınlıktan dönme-yi imzalamak amacıyla bir kalem tutuyordu iskelet, öteki elinde de şehidi simgeleyen defne dalı vardı. Katafalkın altına, Marc-Antoine Calas'ın adı yazılmıştı. Gencin kendi canına kıymadığına inanıldığından, Saint-Etienne Kilisesi'ne, büyük törenlerde gömüldü ölüsü. Ruhbandan birkaç kişi, ölüm hakkında verilen bu ivedi ve peşin karara karşı çıktığıysa da, yararı olmadı.

Calas ailesinin davası, on iki yargıçlı Toulouse Mahkemesi'nin önüne getirildi. Bütün kiliselerde arka arkaya üç pazar okunacak bir çağrı kaleme alındı; ölenle ilgili bir bilgisi olan kim ki var, tanık olabilecekti böylece. Nitekim, bir çok kişi gelip tanıklık etti. Bir berber, ant içerek, olay akşamı Calas'ların evinden, "Ah! Tanrım, boğuyorlar beni!" diye bir ses işittiğini söyledi. Başkaları da, böylesi çılgınlıklar duyduklarını belirttiler. Mahkeme, 10 Kasım 1761 günü, Jean Calas'ı, eşini ve oğulları Pierre'i, ölümden suçlu görüp idama mahkûm etti; Lavaysse kürek cezasına, Jeanne Vignière de beş yıl hapis cezasına çarptırıldı. Hizmetçi kız, yanlarında çalıştığı Protestan ailenin suçsuzluğuna yemin etti.

Mahkûmlar, Toulouse Parlömanı nezdinde temyiz ettiler kararı; o da, on üç üyeli bir jüri seçti. Ek olarak, altmış üç tanık dinlendi. Bütün tanıklar, dedikodulara dayanıyordu. Üç ay sürdü dava ve süre içinde, Calas

ailesinin üyeleri ile Lavaysse, kişisel hücrelerinde kapalı kaldılar. Mahkeme, babayı mahkûm etti yalnız. Hiç kimse, altmış dört yaşında bir insanın, tek başına bir genci nasıl yere yıkıp boğabileceğini ne düşündü, ne de açıkladı.

Mahkeme, Calas'tan, işkence yoluyla itiraflar elde edebileceği umudu içindeydi. Her zaman uygulanan işkenceye tabi tutuldu o da: Kolları bacakları eklemlerinden çıkarıldı. İtirafıta bulunmaya her çağrıldığında, oğlunun intihar ettiğini tekrarladı. Bir yarım saatlik aradan sonra, olağan üstü işkenceye tabi tutuldu. On beş kova su boca edildi boğazından aşağıya; o da suçsuzluğunu haykırıp durdu; yeniden bir on beş kova su daha yutturuldu; bedeni, normal büyüklüğünün iki misli şişmişti; ne var ki di-rendi. İğirtilen suyu kusması emredildi. Sonra, katedral önünde bir genel meydana götürüldü: Bir haça gerildi; bir cellat, organlarından her birini, bir demir sapıyla vurarak ikiye ayırdı; yaşlı adam, İsa'yı çağırdı imdada, suçsuzluğunu ilan etti. İki saatlik can çekişmenin arkasından, işi uzatmamak için boğazlandı; cesedi de bir odun yığını üstüne kondu ve yakıldı.

Tarih, 10 Mart 1762'dir.

Öteki mahkûmlar salıverildiler; ne var ki, devlet Calas'ın mallarına el koydu. Calas'ın eşiyle oğlu Pierre, sessizlik içinde Montauban'a çekildiler; iki kız, ayrı ayrı manastırlara gönderildiler. Öteki oğlu Donat, Nimes'deki durumunun tehlikede olduğunu görerek Cenevre'ye kaçtı.

Voltaire, 22 Mart'ta haberdar oldu trajediden ve Donat'yı Délices'e çağırdı. 1 Mart 1765'te, dostu Damilaville'e yazdığı mektupta şöyle di-yordu: "Babasıyla annesinin sert bir yaradılıştan olup olmadıklarını sor-dum kendisine; bir kez bile çocuklarından birini dövmediklerini ve on-lardan daha bağışlayıcı ve şefkatli bir ana-babanın olmadığını söyledi."

Voltaire, Toulouse'da Calas'ların evinde kalmış iki Cenevreli tacir-le görüştü; onlar da Donat'yı doğruladılar. Languedoc'taki tanıdıkları-na yazdı. Yine yukarıdaki mektubunda, "Katoliklerle Protestanlar, Ca-las'ların suçsuzluklarından kuşku duymamak gerektiği yanıtını verdiler" diyor. Voltaire, dul kalan eşe yazdı; o da, öylesine belirgin bir içtenlikle açıklamada bulundu ki, Voltaire harekete geçti.

Kardinal Bernis'ye d'Argental'a Düşes d'Enville'e Marki de Nicolai'ye, Dük de Villars'la Dük de Richelieu'ye çağrıda bulunup nazırları inandır-

malarını istedi; Choiseul ile Saint – Florentin’e de yazıp, dava hakkında bir araştırma emretmelerini istedi. Donat Callas’ı evinde konuk etti, kardeşini Cenevre’ye çağırdı, bir sorgulamaya hazır olmak üzere gidip Paris’te oturmasını öğütledi Madam Calas’a da. *Calas’ların Ölümü Üstüne Özgün Belgeler* adıyla bir yergi kitabı yayımladı; onu öteki yayınları izledi.

Başka yazarlardan, Avrupa’nın vicdanını hareke geçirmek üzere, kalemeleriyle kendisine yardımcı olmalarını istedi. Damilaville’e şöyle yazdı 29 Mart 1762 günlü mektubunda: “Haykırınız, her yerde haykırılın! Yalvarıyoruz size, Calas’lar için ve bağınazlığa karşı, her yanda haykırınız! Ve d’Alembert’e de, 1762 Eylül’ünde şöyle yazıyordu: “Bu alçaklık, felaketlerine yol açtı onların!”

O güne değin kendisinin karşıladığı bir kampanyanın giderlerini üstlenmeleri için hayır derneklerini kendisine yardım etmeye çağırdı. Her yerden, hatta İngiltere kraliçesinden, Rus çariçesinden, Polonya kralından bile katkılar yağdı. Paris Parlömanı’ndan bir avukat, Elie de Beaumont, Devlet Şurası’na verilmek üzere, dosyanın hazırlanması işini üstlendi ve hiçbir ücret de kabul etmedi. Calas’ların kızları, Paris’e, annelerinin yanına gönderildiler; onlardan birinin üstüne, bir Katolik dindar kadının yazdığı Calas ailesi lehine bir lütuf dilekçesi bulunuyordu. Kralın nazırları, 7 Mart 1763’te, anayla kızları çağırıp dinlediler ve oybirliğiyle karar verdiler: Davayı gözden geçirmek zorunlu idi. Toulouse’dan, gerekli bütün evrak istendi.

Ne var ki, Toulouse’lu yöneticiler, toplantıyı ve istenen belgelerin yollanmasını geciktirmek için, binbir oyun oynadılar. İşte o yaz içindedir ki, Voltaire, büyük yankılar yapacak olan *Hoşgörü Üstüne İnceleme* adlı eserini yazdı ve yayımladı. Çağrısına daha da ağırlık vermek amacıyla, şaşırtıcı bir tonla konuşur o kitabında. Adını gizli tutar, ölümsüzlüğe inanan dindar bir Hristiyan’ın kimliği ile düşüncesini söyler; Fransa’nın piskoposlarıyla övünür; ve şu ilkeyi kabul ettiğini ileri sürer: “Kilise’nin dışında kurtuluş yoktur!” Eser, filozoflara değil, doğrudan doğruya Katolik ruhbana seslenmektedir; öyle de olsa, cesur açıklamalar vardır kitapta.

Davanın ve Calas’ın idamının öyküsüyle başlar eser. Sonra, hoşgörünün tarihini gözden geçirir ve Eski Yunan’la Roma örneğinde ülküleştirir

bu hoşgörüyü. Gibbon'dan önce, Hıristiyanların sapkın dedikleri insanlara karşı yaptıkları zulmün, Romalıların Hıristiyanlara reva gördükleri zulmün fersah fersah aştığını kanıtlar; bu sapkınlıklar, asıldılar, boğuldular, çark işkencesine uğratıldılar ve diri diri yakıldılar Tanrı aşkına. Reform'un, Papa VI. Alexandre'in aşklarıyla, oğlu César Borgia'nın işlediği cinayetlerin on paralık ettiği bir papalığın satışa çıkardığı günah çıkarma belgelerine karşı başkaldırının savunmasına girişir. Son okuduğu çiçeği burnunda bir kitap, Saint-Barthélemy kıyımını haklı gösteren Abbé de Caveyrac'ın yazdığı *XIV. Louis'ye Özgü* (1762) adlı bir eser karşısındaki tiksintisini dile getirir. Şunu da söyler: Protestanlar da, kendi açlarından hoşgörüsüzdüler; nitekim daha sonra, *Felsefe Sözlüğü*'nün "Davud" maddesinde, hoşgörüsüz bir Huguenot olarak gördüğü Jurieux'ye şiddetle çatacaktır. Ancak, öyle de olsa, Protestan mezhebine Fransa'da izin verilmesini, sürgündeki Huguenot'ların yurda dönmeleri gerektiğini belirtir.

Şöyle yazar:

Protestanların tek istedikleri, doğal yasanın korunması, evliliklerinin geçerli sayılması, çocuklarının durumunun kesinlik kazanması, babalarına mirasçı olmaları, kişiliklerinin dokunulmazlığıdır; ne tapınak istiyorlar, ne belediye görevlerinde ne de başka makamlarda bir hak.

Bu stratejik kayıtlara karşın, Voltaire şöyle tanımlar hoşgörüyü:

Ama ne? Yalnız aklına inanma ve yanılısın ya da yanılmasın bu aklın kendisine emredeceğini düşünme, her yurttaşta verilecek midir? Düzeni bozmamak koşuluyla, böyle olmalıdır elbette... Egemen dine inanmamak bir suçtur dersiniz, atalarımız olan ilk Hıristiyanları bizzat kendiniz suçlamış olacaksınız böylece ve onların işkencelere teslim edilmeleri yolunda suçladığınız şeyleri haklı göstermiş olacaksınız...

Bir yönetimin, insanların yanlışlarını cezalandırma hakkına sahip olmaması için, bu yanlışların suç olmamaları gerekir; bu yanlışlar, ancak topluma karışıklık getirdiklerinde suçturlar; bağnazlıktan esinlendikleri andan başlayarak, bu toplumu karıştırırlar; böylece, hoşgörüyü layık olmaları için, insanların bağnaz olmamaları gerekir.

Ve Voltaire, Tanrı'ya yalvararak sözlerini bağlar:

Birbirimizden nefret etmek ve birbirimizi boğazlamak için bu yüreği ve yürekleri bize vermiş değilsin; çetin ve geçici bir yaşamın yükünü karşılıklı olarak çekmemizde, birbirimize yardımcı olmamızı sağla bize. Cılız bedenlerimizi örten

giysilerimiz, yetersiz dillerimiz, anlamsız görüşlerimiz, bize öylesine oransız görünen ama senin gözünde onca eşit olan durumlarımız arasındaki bütün küçük farklılıklar, insanlar denen parçacıkları birbirinden ayıran bütün bu ince ayrımlar, kin ve zulüm işaretleri olmasın...

Yardımcı ol, bütün insanlar, birbirlerinin kardeşleri olduklarını hatırlasınlar!

XVI. Louis'nin, 1787 yılında *Hoşgörü Emirnamesi*'ni ilan etmesinde, nasıl bir rolü oldu bu çağrının, bilmiyoruz; söz konusu çağrı, XV. Louis'nin nazırlarına değin ulaştı mı, onu da bilmiyoruz. Ne olursa olsun, Calas ailesini ve savunucularını korkunç bir sınamaya tâbi tutan sürelerin arkasından, Krallık Konseyi, Jean Calas hakkında verilen hükmü bozdu ve saygınlığını geri verdi ona. Choiseul, dul kalan eşle çocuklarına, el konulan mallarının karşılığında bir tazminat olsun diye, kraldan 30.000 franklık bir meblağ koparıp verdi.

Voltaire'i soruyorsunuz değil mi?

Ferney'de, bu kararı öğrendiğinde, oturup ağladı sevincinden.

Bir zaferi kazanmanın gözyaşlarıydı bunlar...

Aynı yıllarda, daha da açık olarak, 19 Mart 1764'te, Fransa'nın güneyinde Mazemet Belediye Mahkemesi, Pierre-Paul Sirven'le eşini idama mahkûm etti; onlara yöneltilen suç da, kızları Elisabeth'i, Katolikliği kabul etmesini önlemek amacıyla öldürmüş olmalarıydı. Karar, geriye kalan iki kızın, ana ile babalarının idamında hazır bulunmalarını da emrediyordu. Ne var ki, kuklalarını asmakla yetinmek zorunda kaldılar; çünkü aile, bir yolunu bulup Cenevre'ye kaçmıştı (Nisan 1762) ve orada Voltaire'e öykülerini anlattılar.

Sirven, Toulouse'nin doğusunda altmış kilometre kadar uzaklıktaki bir kasaba olan Castres'da yaşayan bir Protestan'dı. Küçük kızı Elisabeth, 6 Mart 1760 günü kayboldu. Anayla baba, yavrularını arayıp durdularsa da boşa çıktı gayretleri; bir gün Castres piskoposu kendilerine şu bilgiyi verdi: Genç kız, Katolik olma arzusunu kendisine açıkladığı için, onu alıp bir manastıra yerleştirmişti. XIV. Louis döneminde yayımlanmış bir kanun, yedi yaşını geçmiş bir çocuk Katolikliğe geçme isteğinde bulunduğu, yetkili Katolik makamlara, çocuğu – gerekiyorsa zorla – anasının babasının elinden çekip alma hakkını veriyordu. Manastırda, sanrılara tutuldu kız; meleklerle konuşuyor, giysilerini parçalıyor ve kamçılanması için yalvarıyordu. Rahibeler, rahatsız olup piskoposa bildirdiler bunu; o da, kızın anasına babasına geri verilmesini emretti.

1761 Temmuz'unda, Sirven ailesi, Castres'dan seksen kilometre uzaklıkta Saint-Abby'ye gidip yerleşti. Aralık ayında bir gece, Elisabeth odasından çıktı ve geri dönmedi bir daha. 3 Ocak günü de, cesedi, bir kuyunun dibinde bulundu. Saint-Abby'de oturanlar, Sirven'leri cinayetle suçlama eğiliminde değildiler. Yerel mahkeme önüne çağrılan kırk beş tanığın hepsi de, genç kızın kendi canına kıymış, ya da kaza eseri kuyuya düşmüş olabileceğini söylediler. Oysa, Toulouse genel savcısı Trinquier, astı olan bir savcıya emir vererek, cinayet sanıklığıyla Sirven'in kovuşturmasını istedi. Ne var ki 'Sirven'in bu işte bir parmağının olması mümkün değildi; çünkü, Elisabeth'in kaybolduğu gece, kentin dışındaydı kendisi. Karısı yaşlı ve cılızdı; kızlarından biriye gebeydi. Bu kadınların Elisabeth'i, çılgınlığını kimseler duymadan, götürüp kuyuya itmeleri pek olası değildi. Öyle de olsa, Trinquier, 20 Ocak günü, Sirven'in tutuklanmasını emretti.

Sirven, iki ay önce Toulouse Mahkemesi'nin, Jean Calas'ı, aynı türden bir suçlama ile ve kuşkulu bir tanıklığa dayanıp mahkûm ettiğini öğrenmişti. Tutuklanıp yargılanırsa, kendi davası da, Toulouse Parlömanı'nın önüne getirilecekti sonunda. Bu mahkemelere zerre kadar güveni olmayan Sirven, kışta kıyamette, karısıyla kızlarını yanına almış, onca yolu tepip dağları aşarak Cenevre'ye ulaşmıştı.

Calas savunmacısının kendi imdadına da koşacağı umudu içindeydi.

Voltaire, Calas için sürdürdüğü kampanyanın orta yerinde, Fransızların kafalarını iki dava ile birden bulandırmanın pek yerinde olmayacağını gördü. Mallarına-mülklerine el konduğu için, Sirven ailesinin gelişimine katkıda bulundu. Ancak, Toulouse makamları Calas davasının dosyalarını göndermekte ayak sürçüp gecikince, Voltaire saldırıya geçti ve Sirven'ler yararına da kampanya açtı. Yeniden yardım istedi çevresinden: Prusya kralı II. Friedrich, Danimarka kralı VII. Christian, bir kez daha Rusya Çariçesi II. Katerina ile Polonya kralı II. Stanislas Poniatowski, kendisine maddi katkıda bulundular. Mazamet Mahkemesi, Voltaire'in, hükmün bir suretinin kendisine verilmesi konusundaki istemini reddetti. Burada, bu davanın tüm ayrıntılarını vermemiz mümkün değil; söylenecek o ki, 1771 yılına değin sürdü dava ve o yıl, Toulouse Parlömanı ilk mahkemenin verdiği kararı bozdu; Sirven'lerin suçsuzluğunu açıklayıp mallarını da geri verdi. Voltaire'in söylediği de şu oldu bunun

da: “Düşününüz, dedi, bu aileyi ölüme mahkûm etmek için sadece iki saat gerekti; suçsuzluklarına karar vermek içinse dokuz yıl!”

Fransız adalet sisteminin korkunç bir eleştirisi vardı bu sözlerde.

Bu çalışmalar ortasında, Voltaire, La Somme ırmağı kıyısında Abbeville’de patlak veren bir olaya kendi adının karıştırıldığını öğrenip tepesi attı. Olay şuydu: 1765 yılında, 8 Ağustos’u 9’a bağlayan gece, ırmak üzerindeki bir köprüye, Pont-Neuf’e asılı tahtadan bir haç kırılmış ve Sainte-Catherine mezarlığının haçı da pislige bulanmıştı. Kutsal şeylere karşı bu saygısızlık, ruhbanla halkı çileden çıkarmıştı. Bu durumda, Amiens piskoposu Abbeville’e gelir hemen; Tanrının bağışlanmasını dilemek üzere, arkasında hemen hemen bütün halk, – yalınayak – bir ayın yürüyüşü tertipler. Bütün kiliselerde bir soruşturma mektubu okunur; bu esrarlı olay hakkında kim ki bir şey bilir haber vermez, pek ağır cezalara çarpılacağı söylenmektedir mektupta. Bir yüksek görevli Duval, yetmiş yedi kişiyi tanık olarak çağırır dinler. İçlerinden birkaçı, şaraplı ekmek yortusunda, eğilmedikleri gibi şapkalarını da çıkarmayan üç kişiye rastladığını söyler. Başkaları, içinde Duval’in oğlunun da bulunduğu Abbeville’li bir grup gencin, ayinlerde soytarılık ettiğini ve açık-saçık şarkılar söylediğini ileri sürer. 26 Ağustos’ta tutuklama kararları çıkar: Gaillard d’Etallonde, Jean-François Lefevbre, Şövalye de La Barre ve bir de Moisel adlı – on yedi yaşında – bir yeniyetme tutuklanırlar; Moisel, onlardan ikisiyle kendisinin, kuşkulanan hareketlerde bulunduklarını itiraf ettiği için yarı yarıya bağışlanır; ancak, La Barre’ı da, ermişlerin tablolarına tükürmek, “La Madeleine” adlı açık-saçık bir dua okumak ve kendisine, Voltaire’in *Felsefe Sözlüğü* ile *Uranie’ye Mektup* adlı eserlerini – okuması için – vermekle suçlar; ve Gaillard d’Etallonde’u da, köprü üzerindeki haça vurur ve mezarlıktaki haça da pislik atarken gördüğünü ileri sürer.

La Barre, serveti olmayan bir generalin torunuydu. Sapkın görüşleriyle tanınmıştı. Tanıklardan birinin anlattığına göre, şarapla ekmek yortusunda şapkasını niçin çıkarmadığı kendisine sorulduğunda, o da, İsa’nın haçtaki heykelciğinin bir mum parçasından başka bir şey olmadığını söylemiş ve papazın dağıttığı mayasız ekmek konusunda da, hamurdan bir tanrıya tapmayı aklının almadığını söylemişti, ileri sürüldüğüne göre, La Barre, bu türden şeyleri söyleyebileceğini itiraf etti; ve başka gençle-

rin de böylesi konuşmalarda bulunduğunu ekleyip, bütün bunları aslında bilmeyerek yapmış olabileceğini belirtti. La Barre'in kitaplığı araştırıldığında da, Voltaire'in *Felsefe Sözlüğü*, Helvétius'un *Ruh Üstüne* adlı kitabı ile, dini eleştiren başka eserler bulundu. Gaillard d'Etallonde'un yapmış olduğu söylenen saygısız hareketler hakkında hiçbir şey bilmediğini ileri sürdü önce; ancak Moissel'in açıklamalarında bakıp, o da itirafta bulundu. Ve sonunda düzenlenen suçlama belgesi, La Barre'ı, "Tanrıya, kutsallama ayininde – İsa'nın etini ve kanını temsil eden – ekmek ve şaraba, kutsal Meryem'e, dine, Tanrı'nın ve Kilise'nin emirlerine hakarete bulunmak, iğrenç ve tiksindirici sövgülerle dolu iki şarkı söylemekle" suçladı.

Abbeville Mahkemesi, 28 Şubat 1766'da kararını açıkladı: La Barre'la Gaillard d'Etallonde, tutuklanmış da olsalar, suç ortaklarının adlarını verinceye değin işkenceye mahkûm edildiler. Mahallin başlıca kilisesi ve halkın önünde tövbe edeceklerdi; dilleri sökülecek, kafaları kesilecek ve ateş yığını üzerinde bedenleri yakılıp kül edilecekti. Voltaire'in *Felsefe Sözlüğü* de, aynı ateşe atılacaktı. Suçlananlar, Paris Parlömanı nezdinde temyizde bulundular. Parlömanın kimi üyeleri, cezanın hafifletilmesini istediler. Danışman Pasquier, ahlaki ve sosyal dengeyi tehlikeye atan dinsizlik dalgasını durdurmak için, herkese örnek olabilecek korkunç bir cezalandırmanın gereğine işaret etti; şunu da açıkladı ki, asıl suçlu Voltaire'di, ancak bu kötülük kaynağı Parlömanın yetki alanı dışında kaldığına göre, onun yerine çömezi çekmeliydi cezayı. Parlömanın iki üyesi, cezanın hafifletilmesi yönünde oy kullandı, on beşi de yerine getirilmesini istedi. 1 Temmuz 1766 günü, hüküm noktası noktasına uygulandı; sadece dilin sökülmesine gidilmedi. La Barre, dostlarından hiçbirini ele vermeden göğüs gerdi bütün acılara.

Ve başı da koparıldı son olarak.

Olan-biten, çileden çıkardı Voltaire'i. Ona göre, o iğrenç İspanyol Engizisyonu'nda görülebilecek türden bir barbarlıktı bu. Annecy piskoposu, Saray'a yazıp, Nantes Fermanı'nın geri alınışında emredilen bütün cezaların Voltaire'de uygulanmasını istedi kraldan. Voltaire de, bunu duyup şöyle yazdı d'Alembert'e: "Bu rezil piskopos, bu dünyada olmadı ötekinde beni yaktırmaya ahdü peyman etmiş durumda. Yakılmaktan sıyrılmak için, okunmuş su tedarik etmeliyim!" Dijon Parlömanı'nın

önüne çıkarılmaktan korktuğu için, Rolle içmelerine gitmeyi de bahane edip İsviçre'ye geçti. Sonra, yeniden Ferney'e dönüp Sirven'ler için çabalarını sürdürmeye koyuldu.

İşte o sıralardadır ki, d'Alembert ile Diderot'ya yazıp, kimi filozoflarla beraber, karanlıkçılığın içine batmış olan Fransa'yı terk ederek, Kleve'de, Büyük Friedrich'in koruması altına girmelerini öğütledi onlara. Kral, filozoflar gibi, bu tasarımı coşkuyla karşılamadı. Friedrich, La Barre'a verilen cezanın aşırı olduğu kanısındaydı; kendisine kalsa, genç adamı, Aquiono'lu Tommaso'nun *Summa Theologica*'sını – baştan sona – okumaya mahkûm ederdi daha çok ve böylesi bir ceza, ölümden de beter olurdu ona. Ve bu arada, Friedrich, 7 Ağustos 1766 günlü mektubuyla, Voltaire'e de şu birkaç öğütte bulundu:

Abbeville'de olan-biten korkunçtur. Ancak, cezalandırılmış olanların da kusuru yok mu bunda? Zamanın, halkların belleğine soktuğu çarpıklıklara cepheden vurmak gerekli mi? Ve, düşünce özgürlüğünden yararlanmak isteniyorsa, yerleşik inanca sövmek mi lâzım? Kimseyi kışkırtıp hareketlendirmeyen kimse, pek seyrek zulme uğramıştır. "Ellerim doğrularla dolu olsaydı, açmadan önce onları, defalarca düşünürdüm": Hatırlıyor musunuz Fontenelle'in bu sözlerini?

Kleve'de bir filozoflar kolonisi kurulmasına gelince, Friedrich, korumasını lütfedecekti; ancak, sessiz kalınmalıydı orada ve halkın inançlarına saygı duyulmalıydı. Ve ekliyordu 1766 Eylül'ündeki bir mektubunda:

Avam, değmez pek aydınlatılmaya... Biliniz ki, insanlar bir yönetim kursunlar, bir yarım-yüzyıl sonra, halk yeni boş inançlar icat edecektir kendine ve duygulara çarpan şu ya da bu nesneye bağlayacaktır tapıncını; ya da küçük putlar yapacaktır kendisi için, ya da gidip kurucularının mezarları önünde eğilecek, ya da güneşe yakaracak, ya da kimi aptalca bir şey, duru ve sade Yüce Varlık inancına baskın çıkacaktır.

Boş inanç, bir zaafıdır insan zekâsının; insanın yapısında vardır bu, hep öyle oldu ve hep öyle olacak!

Voltaire, direndi kampanyasında. *Şövalye de La Barre'in Ölümünün Öyküsü* adlı küçük bir kitap yayımladı. Paris'te saraydaki dostlarına yazarak, genç şövalyenin saygınlığının geri verilmesi için XV. Louis nezdinde girişimde bulunmalarını istedi onlardan; boşa gidince çabaları, XVI. Louis'ye, "Suçsuz Kanın Çılgılığı" başlıklı bir mektupla seslendi (1775). Öyle

de olsa, La Barre'a karşı hüküm asla bozulmadı. Ne var ki Voltaire, Ceza Yasası'nın gözden geçirilmesi konusunda Turgot'nun kimi davranışlarını görüp sevindi. Bununla yetinmedi: Kilisenin ve devletin aşırılıklarına karşı girişilmiş sefere, yaşı bakımından dikkate değer bir direşkenlikle önderlik etmeyi sürdürdü ölünceye değin. 1764'te Protestan ayinlerine katıldığı için küreğe mahkûm edilen Claude Chaumont'un saliverilmesini sağladı. 1766'da, Kont Thomas de Lally, Hindistan'da İngilizlerin bozguna uğrattığı Fransız komutan, ihanet ve korkaklık suçlamasıyla, idama mahkûm edildi Paris'te. Oğlu da Voltaire'e başvurdu. O da, *Hindistan ve General Lally Üstüne Tarihsel Parçalar* adıyla, üç yüz sayfalık bir eser kaleme aldı; suçsuzluğunu kanıtlayıp temize çıkartıyordu kontu kitabında. Daha, XV. Louis nezdinde girişimde bulunması için, Madam du Barry'den sürekli ricada bulundu. Hüküm, 1778'de, Voltaire'in ölümünden az önce bozuldu.

Bu çabalar, yaşı seksene dayanmış savaşçıyı yorup tüketmişti; ne var ki, liberal Fransa'nın kahramanı da yapıp çıkarmıştı onu. *Rameau'nun Yeğeni*'nde şu gözlemde bulunur Diderot: "Voltaire'in *Muhammet*'i yüce bir eserdir, ama ben, Calas'ın öcünü almış olmasını yeğlerim." Dostu Falconet'ye de şöyle yazar: "Büyük adam olmakla başladı işe, sonunda iyiliğin insanı olup çıktı. Otuz yaşında *Zaïre*'i yazdı, yetmişinde de Calas'ların öcünü aldı. Ne adam, dostum şu Voltaire denen!" Cenevre'deki Protestan rahip Pomaret, bir gün şöyle dedi Voltaire'e: "Hristiyanlığa saldırır görünüyorsunuz; oysa, bir Hristiyan'ın eseridir yaptığınızı!" Ve Büyük Friedrich de, bütün uyarılarının arkasından, Avrupa'nın vicdanı haline gelmiş olan insana karşı borcunu ödeyip şöyle dedi: "Bir filozofun, sığındığı yerden sesini işittirmesi ne güzel; ve onun öncüsü olduğu insan soyunun, adaletsiz bir hükmü gözden geçirmek için yargıçları zorlaması da ne güzel! Voltaire'in lehinde konuşan hiçbir şey olmasa, bu, yalnızca bu, insanlığın velinimetleri arasında layık olduğu yeri vermeye yetecektir ona."

Doğrudur Büyük Friedrich'in söyledikleri.

"ALÇAĞI EZİNİZ!"

Bu mücadelelerin şiddeti ve ateşi içindedir ki, Voltaire'in Hristiyanlığa olan muhalefeti, bir tiksinti ve kine dönüşür; yaşamının on yıla yakın bir bölümünü (1759-1769) alacaktır bu.

Halkı avutan mucizelere, anlaşılması güç karanlık şeylere, mitoslara karşı, bir küçümseme ve horlama duymakla başladı Voltaire; arkasından, Üçlem, Tanrının insan olarak somutlaşması ve İsa'nın bütün insanlık adına acı çekerek onu kurtarması gibi – akıl dışı – Hıristiyanlık dogmalarına karşı alaycı bir kuşkuculuğa geçti. Ne var ki, böylesi başkaldırı nöbetleri, damarlarında delikanlılığın ateşinin dolaştığı bir sırada, bir coşkulu zekâ için doğaldı. Sonra, yığınların pek hoşuna giden ve sosyal düzenle ahlaki disipline pek yararlı bu inançlar karşısında bir hoş görüye vardı yavaş yavaş.

Nasıl?

XVIII. yüzyılın ilk yarısında, Fransız ruhbanı, görece bir hoşgörü içindeydi ve kimi üyeleri, Aydınlıklar Çağı'nın ilerlemelerine katkıda bulundular. Ne var ki, dinsizliğin gelişmesi ve *Ansiklopedi*'yi selamlayan alkışlar, korkutur ruhbanı. Damiens, görevlerine daha iyi sarılmasını hatırlatmak amacıyla XV. Louis'yi bıçaklamaya kalkınca (1757), bu hakaretin kralda yarattığı dehşetten yararlanmaya kalkar ruhban ve Kilise'ye karşı her saldırının ölümle cezalandırılacağı hakkında bir emirname kopartırlar hükümdardan (1759). Filozoflar da, bir savaş ilanı olarak alırlar bunu; ve, kendilerine ne duyguları ne de gelenekleri artık gözetip korumamak gerektiği sonucuna varırlar. Dinin güzelliğinin ve şiirinin arkasında, propagandanın köleleştirdiği sanatı görüyorlardı; Hıristiyanlığın ahlaka getirdiği desteğin arkasında da, odun yığınları üzerinde yakılan binlerce sapkını, bir kana susamış seferde ezilen Albi'lileri, insanları ateşte yakmanın çılgınlığına batmış İspanya'yı ve Portekiz'e, mitolojilerin rekabetiyle bölünüp parçalanmış Fransa'yı; hemen hemen her ülkede yeniden boy atan boş inançlar, kilise entrikaları ve zulmü ile yüz yüze gelen insan zekâsının bütün geleceğini görüyorlardı. İşte, böylesi bir Ortaçağ'ın geri gelmesine karşıdır ki, yaşamlarının son yılları boyunca mücadele edeceklerdir.

Bu kaçınılmaz çatışmanın kavşak noktası olan 1762 yılında üç olay oldu: Martta, Jean Calas'ın idamı, Fransa'da, Ortaçağ'ın ve Engizisyon'un dönüşünün habercisi gibi karşılandı. Davayı, işkenceyi ve cinayeti, hepsini, beyin yıkamanın, ayinlerin ve dinsel kinlerin biçimlendirdiği halk bağnazlığının arkasına gizlenen bir "dünyasal güç" sürdürüp sonuçlan-

dırıyordu. Mayısta Rousseau'nun *Emile*'i yayımlandı; beraberinde *Vicaire Savoyard'ın İman Açıklaması* da vardı. Bu ekleme, filozoflara hasım bir anlayışla kaleme alınmış da olsa, Tanrıya inanma ile İsa'nın ahlakı bir yana bırakılırsa, Hristiyanlığı hemen hemen her şeyden temizleyip arındırıyordu. Kitap, 11 Haziran'da Paris'te ve 19 Haziran'da da Cenevre'de yakıldı; denebilir ki, Katoliklikle Calvencilik, insan zekâsına karşı bir tertipte karşılıklı işbirliği içindeydiler. Ağustosta Cizvitler mahkûm edildi: Paris Parlömanı'nın bu kararı, filozofların bir zaferi olarak görüldü; oysa Paris, Toulouse ve Rouen Parlömanların çoğunluğu ellerinde tutan Jansenistlerin bir zaferiydi de bu; ve Calas'la La Barre'in davaları görülürken Parlömanların kararları bütün açıklığı ile göstermişti ki, Jansenistler de, başka emsalleri gibi düşünce özgürlüğünün göze dönmüş düşmanlarıdır. Aynı dönemde, Parlamentolarla Saray arasındaki çatışma, bir yarı-Voltaireci olan Choiseul'ün hükümetle gitgide artan etkisi (1758-1770), filozoflara, devlet sansürcüleriyle polisin müdahaleleri sürse de, eskisi kadar tehlikelerle karşılaşmadan darbe indirme olanağı sağladı. Hristiyanlığa karşı en cesur ve şiddetli bir saldırı için hazırды koşullar.

İşte o zamandır ki; Voltaire, kızgınlığının parolası olarak, şu sloganı ilan etti:

"Alçağı Eziniz!"

Söz konusu terimi, 1759 yılından bu yana kullanmaya başladı. O tarihten sonra, yüzden fazla ve değişik biçimlerde tekrarladı onu; bir defasında da, imza diye kullandı. Eski Roma'da yaşlı senatör Caton, Kartaca tehlikesinin derecesini hatırlatmak için, Senato önündeki söylevlerini şöyle bitirmiş: *Delenda est Carthago, deleatur Carthago!* Yani "Kartaca yıkılmalıdır, Kartaca'yı yıkmalıyız", dermiş. Öyle görünüyor ki, Voltaire, altmış sekiz yaşında olduğu bir sırada, Caton ile kendisini karşılaştırmakta yeniden canlılık kazanıyordu. "Karın ağrısı içindeyim, çok acı çekiyorum; ancak alçak'a karşı savaştığımda, acım diniyor" dermiş. Hemen hemen bir gençlik coşkusuyla ve inanılmaz bir güven içinde, insanlık tarihin en güçlü kurumuna karşı saldırıya kalkar.

Neydi alçak derken anladığı?

Boş inancı, bağnazlığı, karanlıkçılığı, ezmeyi ve zulme karşı çıkma-yı mı kastediyordu bununla? Katolik Kilisesini ya da Hristiyanlığın bü-

tün biçimlerini, dahası hangisi olursa olsun, dinin kendisini mi yok etmeyi istiyordu?

Bu son olasılık, pek söz konusu değil gerçekten. Çünkü Voltaire'in hatıta bu kampanyanın tam da içinde, kendi tanrıci inancını dile getirdiğini, kimi zaman kişisel bir dindarlığın heyecanıyla bu inancını süslediğini görüyoruz sık sık. *Felsefe Sözlüğü*'nde, daha önce din hakkında dolaylı bir tanımlamaya gitmiş ve "Boş inanç" maddesinde şöyle demişti: "Yüce Varlık'a tapmanın ve onun ebedi emirlerine yürekten baş eğmenin ötesine giden ne ki var, boş inançtır." Hristiyanlığın bütün biçimlerini de, Birlikçilik'in (unitarisme) dışında reddetmiş görünüyor.

Bunun gibi, geleneksel Hristiyanlığın hemen hemen bütün kendine özgü dogmalarının da karşısındadır: İlk günah, Üçleme, Tanrı'nın insan olarak meydana çıkması, İsa'nın bütün insanlık adına acı çekmesi, İsa'nın etini ve kanını temsil etmek üzere ekmek ve şarapla yapılan kutsallama, bunların hiçbirine inanmaz; Tanrı'nın haç üstünde Tanrı'ya "kurban edilmesi" ile üstelik alay eder. Ne var ki, bununla yetinmedi Voltaire: Arkasından, Protestanlığın çoğu biçimlerini de reddetti; Calvinciliği, Katoliklik kadar karanlıkçı görüyordu; ve Calvin'i "canavar" diye nitelendirip Cenevrelî Protestan papazları çileden çıkarmıştı. İngiltere'de görüldüğü biçimiyle olmak koşuluyla, yerleşik Kilise düzeninde yaşanabileceğini düşünüyordu. Bundan şu sonuca varılabilir: Alçak derken anladığı, genel olarak din değildi Voltaire'in; boş inancı ve mitosları yaymak, eğitimi denetlemek, her türlü görüş ayrılığının karşısına sansürle ve kovuşturup zulmetmekle çıkan kurumlaşmış dindi. Ve buydu, tarihte ve Fransa'da gördüğü Hristiyanlık Voltaire'in.

Böylece, arkasındaki bütün köprüleri yaktı ve yandaşlarını kavga-ya çağırdı.

6 Aralık 1757 tarihli bir mektubunda şöyle diyordu: "Bu devi yıkmak için, sadece beş ya da altı filozofun anlaşması yeter... d'Alembert'ler, Diderot'lar, Bolingbroke'lar, Hume'lar vb. doğruluk bağına çok iyi bakmışlardır." Ne var ki, dağınıktılar ve bir plana uymuş değillerdi; artık birleşmeleri gerekiyordu ve başlarında da Voltaire olacaktır.

Taktik konusunda öğütte bulunur yandaşlarına: "Vurunuz ve elinizi saklayınız... İnanıyorum ki kardeşliğiniz, canavara kimi oklar fırlata-

caktır her yıl ve nereden geldiğini de bilmeyecektir o!” Kardeşliğin üyeleri akademilere, komuta mevkilerine, mümkünse nazırlıklara sızmalıdır. Yığınları inandırıp yola getirmelerine gerek yoktur, bu güçlü ve kit-
leleri yönlendirebilecek insanları inandırmak yeter; tek bir adam, Büyük Petro, Rusya’nın çehresini ve ruhunu nasıl da değiştirdi, ortada değil mi?

Ve Voltaire, Büyük Friedrich’i kazanmak ister davaya.

5 Ocak 1767 günlü bir mektubunda şöyle yazar ona:

Pek haklısınız Haşmetmeap! Cesur ve bilge bir hükümdar, insanları aldatmak için icat edilmiş dine başvurmadan, parası, orduları, kanunlarıyla, pek de güzel yönetebilir... Kral Hazretleri, bu alçak boş inancı yıkarak sonsuz bir hizmette bulunacaktır insan soyuna. Aydınlatılmaya değmeyen ve bütün boyunduruklara layık ayaktakımındaki boş inancı kastetmiyorum; kastettiğim, namuslu insanlardaki, düşünen insanlardaki, düşünmek isteyen insanlardaki boş inançtır... size düşüyor onların ruhunu eğitip zenginleştirmek... Ölüme yaklaştığım bir sırada, tek derin üzüntüm, bu soylu girişimde yardımda bulunamamak size!

Büyük Friedrich, gülümsemiş olsa gerek Voltaire’in bu çocuksu önerisine. Ne var ki, Voltaire direndi düşüncesinde; Fransa’daki, İspanya ve Portekiz’deki nazırlıklar nezdinde yaptığı girişimler, – İleride göreceğimiz gibi – pek etkisiz de olmadı.

Daha az önemli yardımcıları davet edip ağırladı. Lyon’da, Grenoble’da, Bouillon’da, Marsilya’da, Montauban’da, Charentes’da, Toulouse’da, hatırı sayılır mevkilere geçmiş kimi din adamlarına çağrılarda bulundu. Bütün bu insanlara ve daha başkalarına, “kardeş” muamelesi yapıyordu; belgeler yolluyordu onlara, uyarılarda bulunuyor ve işi tembelliğe dökmemeleri için, üstlerine üstlerine gidiyordu.

Saldırınız kardeşlerim, hep birlikte saldırınız alçağa. Beni ilgilendiren, inancın ve doğrunun yayılmasıdır, felsefenin ilerlemesi, alçağın yok edilmesidir.

Platon kardeşle (Diderot) sağlığıma içiniz ve eziniz alçağı!

Bütün kardeşlerimi kucaklıyorum. Sağlığım berbat. Alçağı eziniz!

Kitaplar silah oldular, edebiyat savaş alanına dönüştü. Diderot, d’Alembert, Helvétius, d’Holbach, Raynal, Morellet ve başkaları, kalemlerini bu alana sürerken, Voltaire de, Kilise’ye karşı mücadelede cephane sağlayan bir kişi olup çıktı. On yılda, otuz kadar kitapçık yayımladı. Hacimli kitapların hiç etkili olmayacağı kanısındaydı. Bir dostuna, Damilavil-

le'e yazdığı – 5 Nisan 1765 tarihli – bir mektupta, *Ansiklopedi*'yi gösteriyor, “Bu iri yirmi cilt, hiçbir zaman bir devrime yol açamayacak. O otuz paraya satılan küçük cep kitaplarından korkmalı. İncil, 1200 kuruşa olsaydı asla yerleşemezdi Hristiyan dini!” diyordu.

Böylece, yalnız tarih kitapları ve piyesler değil, bir volkan gibi, öyküler, yergi kitapçıkları, vaazlar, “talimatlar”, ilmiyeler, diyaloglar, mektuplar, Kutsal Kitap ya da Kilise tarihiyle ilgili kısa eleştiriler kaleme alıp yaymaya koyuldu; hepsi de bunların, kolayca ortada dolaşıyor ve *alçak*'ı sarsıp hırpalıyordu. Hiç güçlük çekmeden anlaşılan bu kitapçıklara *küçük çörek* diye ad taktı insanlar.

Ne var ki, o sıralarda, asıl adımı kullanmadan yazıyordu Voltaire. Yüz kadar takma ad kullandı ve kimi zaman, şeytanca bir mizaha başvurup, bu Hristiyanlık karşıtı metinleri, “Cantorbery piskoposu” ya da “Paris piskoposu”, ya da bir abbé'nin bir papazın, bir keşişin diye gösteriyordu. Şaşırtmaca olsun diye, bu “mermi”lerden birini kendine ithaf etti. Paris, Amsterdam, La Haye, Londra ve Berlin'deki yayımcıları tanıyordu; kendi kampanyasına çekti onları. Damilaville ve başka dostlarının aracılığıyla, bu kitapçıkları kitapçılara parasız dağıttırıyor; onlar da tehlikesini göze alıp ucuz fiyata satıyorlardı.

Tohum çimleniyordu...

İşte o sıradadır ki, 1762'de *Ellilerin Vaazı*'nı yayımladı. Bunu, en azından on yıl önce yazmıştı ve Potsdam'da Friedrich'e okumuştı. Hristiyanlığa karşı doğrudan ilk saldırısı, bu kitapçıktır; ve, din karşısında bir büyük yazarın kaleminden çıkabilecek en sert yergidir bu.

Alabildiğine masum başlar eser:

Bilgili, dindar ve akli başında elli kişi, bir yıldan beri her pazar, kalabalık ve ticaretle uğraşan bir kentte, bir araya gelirler: Dua ederler, arkasından derneğin bir üyesi bir söylevde bulunur; sonra da, yemek yenir birlikte ve sofradan kalkıldığında da, yoksullara yardım olsun diye bir para toplanır. Sırayla başkanlık edilir derneğe; duayı yapan ve vaazda bulunan, başkandır. İşte biri, bu dualardan ve bu vaazlardan.

Bütün dünyaların ve bütün varlıkların Tanrısı... kurtarmız bizi her türlü boş inançtan: Değersiz özverilerle size sövgüde bulunulursa, son veriniz bu alçakça esrarlı şeylere; Tanrısal niteliğin onuru, anlamsız masallarla kırılırsa, yere batsın ebedi olarak bu masallar... Sadece tek bir Tanrıya taparak yaşayıp ölsün insanlar... O Tanrı ki, ne doğabilir, ne de ölebilir!

Tevrat'taki Tanrı'nın, övünüp şişinen, kıskanç, çabuk öfkelenen, zalim, cana kıyan bir Tanrı olduğunu açıklayıp, akli başında hiç kimsenin tapmamasını söyler ona; Davut'un, bir serseri, bir uçkuruna düşkün ve bir canı olduğunu ekler. Nasıl Tanrı kelamı diye alabilir böylesi bir kitabı bir kimse? Nasıl olur da, İncillerden, Hristiyanlığın o inanılmaz ilahiyatı çekip çıkarabilir? Ya o ekmekle şarabın İsa'nın eti ve kanına dönüşmesi yolunda her gün tekrarlanan mucize, sayısız "kutsal emanetler", o günahattan arındırma belgelerinin satışı, o din savaşlarının kin ve kıyımları?

Nasıl olur bütün bunlar?

Bize deniyor ki, bu esrarlı şeyler gerekli halka, aldatmalı onu. Ah kardeşlerim! İnsan soyuna böylesi bir hakaret mümkün mü? Kudas ayininde ekmekle şarabın İsa Peygamber'in etiyle kanına dönüşmesi, canlılara ve ölülerin kemiklerine tapma, kulaktan kulağa günah çıkarma, günahları bağışlama belgeleri, cin ve şeytan kovmalarla büyüler, sahte mucizeler ve gülünç imgeler, bütün bunlardan halkı daha önce kurtarmadı mı babalarımız? Halk, bu boş inanç besinlerinden yoksunluğa alışmamış mıydı? Birkaç adım daha atmanın cesaretini göstermeli: Düşünüldüğü kadar aptal değildir halk; tek bir Tanrı'ya bilgece ve yalın bir tapıncı güçlük çekmeden kabul edecektir. Halkların, cömertçe çıkarıp verdiklerinden rahipleri yoksun bırakmayı ileri sürmüyoruz; ancak, piyasaya hemen hemen gizlice yalanlar sürüp eğlenen bu rahiplerden şunu yapmalarını da isterdik: Gerçeği vaaz etmek için bizimle birlik olsunlar... Ne kadar da iyiliği duncacık bu mutlu değişikliğin!

Bütün bunlar, can sıkıcı, tatsız-tuzsuz şeyler olarak görünür bize bugün. Ne var ki, XVIII. yüzyıl Fransa'sı için devrimci sözlerdi söylenenler. Voltaire'in, bunları, daha önce ölmüş La Mettrie'ye mal ederek yayımlaması da şaşırtıcı görülmemeli bu bakımdan.

1763'te, savaşçı bir iki trajedi, fazla değeri olmayan *Siyah ve Beyaz* adlı bir öykü ve "doğal din"ini anlattığı *Aydın Kişinin İmandıkları* diye küçük bir kitapçık yayımlayıp yorgunluk çıkardı. Ne var ki, 1764 yılı, en önemli yıllardan biri oldu: Voltaire, *Aklın İncili*, –Jean Melier'nin *Vasiyetname*'sinin yeni basımı olan– *Din İncelemesi* adlı kitaplarıyla, yayıncılarını alabildiğine uğraştırdı. Ancak, o yıl, Voltaire'in en önemli eserlerinden birinin yayımlandığı yıldır da: Sonraları, kısaca *Felsefe Sözlüğü* adını alacak olan *Elde Taşınır Felsefe Sözlüğü*'dür bu kitap.

Daha önce söz etmiştik bu eserden.

Arkasından, durup dinlenmeden, 1765'ten 1767 yılına değin, Voltaire kavgasını sürdürdü. 1764'te, sapkın davranışları yüzünden alabildiğine kızgınlığa hedef olan Cenevre'deki "Délices" adlı evini sonunda terk etmeye karar verdi; üç yıla yakın bir süre de, Ferney'deki malikânesinden dışarı çıkmadı pek ve hemen hemen her ay, *alçağa* karşı yeni bir yergi kitabı yazıp bastırdı. Bunlardan – 1767 Mart'ında çıkan – *Zapata'nın Soruları*, Salamanka Üniversitesi'ndeki bir ilahiyat profesörünün, 1629 yılında, bir ilahiyatçılar kuruluna yönelttiği sorular olarak sunulur okuyucuya. Zapata, Bethleem yıldızı, Augustus'un yaptırdığı "bütün dünya için" sözde nüfus sayımı, "Masumların Kiyımı"⁹ ve üstünden "dünyanın bütün krallıklarının görüldüğü" bir dağ başında İsa'nın Şeytan'ca baştan çıkarılmış olması konusunda, kuşkular sürer ileriye. Nerede bulunuyordu bu acayip dağ?

Niçin İsa vaadinde durmayıp, bir zafer bulutu halinde gelmedi ve "bu kuşak geçip gitmeden önce" "Tanrı saltanat"ını gerçekleştirmedi? Neydi engelleyen kendisini? Sonra, fazla iri miydi bu bulut?... Bundan kuşkulanmak cesaretinde bulunacaklara ne yapmalı?... Onları bilgilendirip aydınlatmak için, sıradan sorgulamaya mı, yoksa olağanüstü sorgulamaya mı tâbi tutmalıyım? Bu türlü karmaşık yollardan kaçınıp erdemi öğütlemekle yetinmek en iyisi değil mi?

Ve işte sonu kitabın:

Zapata, yanıt beklemeden, sadece Tanrı'yı anlatmaya koyuldu. İnsanların, o ödüllendirici, cezalandırıcı ve bağışlayıcı babasını müjdeledi. Gerçeği, yalanlardan sıyırdı, dini de boş inançlardan; erdemi öğretti ve uyguladı. Şefkatli, iyiliksever, gösterişsiz oldu; ve kutsal 1631 yılında, Valladolid'de ateşte kızarttılar.

1767 Mayıs'ında, yüz beş sayfalık bir kitapla, *Milord Bolingbroke Üzerine Önemli İnceleme*'si ile, yeniden ve bu kez daha da büyük bir direşkenlikle, saldırıya geçti Voltaire. Eserde, ölüp gitmiş bir İngiliz'in ağzından sergiliyordu kanıtlarını; ne var ki Bolingbroke sağ olsaydı, kendisine mal edilen bu düşünceleri kabul ederdi herhalde. Aynı yıl da *Safoglan*'ı yayımladı Voltaire. İnanılmaz bir erdemlilik içindeki bir Kuzey Amerika yerlisinin, yüz sayfada anlatılan öyküsüydü bu; Amerika'dan Fransa'ya gelmişti bu kişi ve taşradaki örflere, XIV. Louis'nin sarayındaki bozukluklara ve dinsel çatışmaların anlamsızlığına bakıp şaşkınlığa düşmüştü.

9 Mathieu'nün yazdığı İncil'e göre, Romalıların seçip Yahudilerin başına geçirdiği kral Herode, Mesih'in saltanatına engel olmak üzere, bütün Yahudi çocuklarının öldürülmelerini emreder. Bu olay, tarihte "Masumların kiyımı" diye adlandırılır; Voltaire'in yollamada bulunduğu budur (Yazarın notu).

XIV. Louis zamanına rastlayan öykü, gerçekten olmuş gibi sunulur okurlara. Amerika'da, yerli Huron'lar arasında yaşayan bir genç, Aşağı-Bretagne'da bir yerde, karaya çıkmıştır. Bir rahiple kız kardeşi, yeğenleri Hercule de Kerkabon olarak tanırırlar onu. "Düşündüğünü hep safça söyleyen ve istediğini de yapan" bu "cana yakın yaban"a, *Safoglan* adı verilir. Genç, boş inançların henüz bozmadığı aklına güvendiğinden, birçok tersliklerle karşılaşacaktır; onlar olurken, o da şaşkınlıktan şaşkınlığa düşüp yığınla aklı başında sözler söyleyecek, yargılara varacaktır.

Yeni ailesi, kendi dinleri döndürüp vaftiz ettirirler genci. Ne var ki, o, vaftiz anası Matmazel de Saint – Yves'e âşık olur; ancak, Kilise yasalarına göre, kızla aralarında manevi hısımlığın doğurduğu bir engel vardır. Genç, Aşağı-Bretagne'a karşı bir İngiliz saldırısını cesurca püskürttükten sonra, Versailles'a gitmeyi kararlaştırır; hizmetlerine bir ödül ve sevdiğiyle evlenme iznini elde etmektedir niyeti. Yolda, Fransız Protestanları Huguenot'larla yemek yer ve saraya varır. Baştan savarlar ve bir uşağın hoşuna gitmediği için Bastille'e hapsedilir. Bir Jansenist de vardır orada; sağduyusuyla, adamın kimi düşüncelerini değiştirmesini sağlar. Bu arada, rahip ve kız kardeşi, Huron'un salıverilmesi için çabalarlar, ancak boşa gider girişimleri. Matmazel de Saint – Yves, kaçıp bizzat gelir Versailles'a; bir nazır yardımcısının, Saint – Pouange'ın huzuruna çıkmayı başarır ve sevgilisinin salıverilmesini ister. Araya bir Cizvit'in de girmesiyle, kendisine yapılan ahlakdışı önerilere direnirse de bir süre, sonunda boyun eğer. *Safoglan* kurtarılır, ancak Matmazel de Saint – Yves, acıdan ve utançtan hasta düşer; hekimler koşuşurlar başına ve ölür. Saint – Pouange, hepten kötü bir adam olmadığı için vicdan azabına uğrar ve deneyimlerin daha da olgunlaştırıp filozoflaştırdığı Hercule Kerkabon'a bir resmi görev verir.

Pek güzeldir bu felsefe öyküsü Voltaire'in. İşlenen tema, örflerin yanı sıra, dinin bireylerin özel yaşamına karışmasının kösteklediği sosyal mutluluktur. Olaylara yol açan aşktır ve olaylar da düşünceleri çağırırlar. Bu bağlam içinde, Voltaire, kimi felsefi görüşlerini aktarma fırsatını yakalamış olur: Sosyal plandaki yolsuzlukları eleştirir ve sırayla, Jansenistleri, Cizvitleri, yüksek görevlileri ve hekimleri yerden yere vurur. Uygarlığın dayattığı ama aklın onaylamadığı âdetlere karşı "yalın doğa"yı, "cana yakın yaban"ı savunur.

Eserin havası, neşeli, canlı ve yericidir.

Safoglan, Voltaire'in ustası olduğu felsefe roman ve öyküleri içinde, en ön sırada bir yerdedir.

1769'da, *Ulusların Çığlığı* yayımlandı: Onunla, Papalığın krallar ve devletler üzerindeki sözde üstünlüğün reddetmeye çağırıyordu Katolik Avrupa'yı Voltaire. Aynı yıl, *Parlömanın Tarihi* de çıktı: Bilgince yazılmış tutkusuz bir eserdi bu; Voltaire, Jansenistlerin gerici bir tertibi olarak, bu kuruma karşı çıkıyordu. 1770'ten 1772'ye değin de, *Ansiklopedi Üstüne Sorular* adıyla, dokuz ciltlik eserini yayımladı Voltaire: Tek bir kişinin kaleminden çıkmış yeni bir ansiklopedi idi bu; bir maddeler karışımı içinde, yazar, *Felsefe Sözlüğü*'nde olduğundan çok daha fazla bir şiddetle, Katolikliğe vuruyordu.

Voltaire, aldatıcı adlar altında gizliyordu yayınlarını genellikle: Örneğin, *Ahdi Atık'in Yorumu Üstüne Söyleşi*, *Romalılara Mektup*, *Papaz Bourne'un Söyleşisi* ve daha başka takma adlar kullanıyordu. Fransa'nın uyanık okur yazar çevresi, yazarının kim olduğunu çıkarıyordu bunların, çünkü biçimde bir değışiklik yoktu; ne var ki, kimse kanıt olarak kullanamıyordu. Bu dikkat çekici oyun, Paris'le Cenevre'de dedikodu konusu oluyor; ve yankıları da, Londra'ya, Amsterdam'a, Berlin'e ve ta Viyana'ya değin ulaşıyordu. Tarihte hiçbir yazar, onca güçlü düşmanlarıyla böylesine ustaca bir saklambaç oyunu oynamamıştı! Yüz kadar hasım, yanıt vermeye kalktılar kendisine, lafı ağızlarına tıkadı hepsinin; kimi zaman kabalık ederek, ya da hakkaniyeti bir yana bırakarak vurdu yumruğunu. Ama savaştı bu! Ve hünerle yapıyordu kavgasını. Savaşın ateşı ve kızgınlığı içinde ölmeyi unutuyordu.

Gerçekten, garip ve yeni bir iyimserlik kaplamıştı benliğini Voltaire'in. Lizbon depreminden ve *Candide*'ten sonra, yaşamın kaçınılmaz acılarına boyun eğmeyi öğütler bir hale gelip girmiş gibiydi. Şimdiyse, başka bir ruh haleti içindeydi. Halkın gereksinmelerinin arkasına mevzilenmiş bir Kiliseye karşı zafer kazanacak bir "felsefe" düşünüyordu. Bilgisiz on iki havari mi kurmuştu Hristiyanlığı, niçin on iki filozof ortaya çıkıp da dogma ve engizisyonlarıyla sarsamayacaktı onu? "Mutlu yaşayınız ve alçağı eziniz!", diye yazıyordu "Kardeşler" den birine ve teminat veriyordu onlara: Ezeceğiz onu!

Bir kralı, bir imparatoriçeyi ve başkalarını, kendi safında görmemiş miydi? Paris Parlömanı'na saldırırken Saray'ı okşuyordu; Madam de Pompadour'tan, sonra da Madam du Barry'den yardım gördü; XV. Louis'nin üstü kapalı ilgisini bile umdu. 1767'de, şöyle yazıyordu d'Alembert'e: "On beş ya da yirmi yıldan beri bütün aydın insanların kafasında gerçekleşen bu mutlu devrimi kutsayalım; benim umutlarımı aştı o!" Böylesi bir devrimi, daha olmadan önce de sezmemiş miydi? 1760'ta şöyle yazmıştı Helvétius'a: "Akıl zaferini görmekle başlıyor bu yüzyıl!"

TANRI, DİN VE AKIL

Din söz konusu olduğunda, onun, rahiplerin bir icadı olduğunu düşünmeye değin gitmiyordu Voltaire. Tersine, *Felsefe Sözlüğü*'nün "Tanrı" maddesinde şöyle yazar:

Nereden gelmiştir peki bu düşünce (bir Tanrı fikri)? Duygudan ve en sıradan insanlarda yaşla gelişen o doğal mantıktan! Doğanın şaşırtıcı etkileri, hasatlarla kutluklar, sakın günler ve fırtınalar, iyilikler ve afetler görülmüştür ve (doğaüstü) bir buyurganın varlığı hissedilmiştir... İlk hükümdarlar da, iktidarlarını perçinlemek için bu kavramı kullanmışlardır.

Her klan, başka klanların gücünden ve tanrılarından kendisin koruyacağı umuduyla, doğaüstü güçlerden birini Tanrı diye seçmiş, tapmış ona ve kurbanlar kesmiştir. Bu inançların eseridir rahipler ve yorumlarla ayinlere önyak olmuşlardır. Zamanla, bu rahipler, iktidarlarını artırmak amacıyla, insanların korkusundan yararlanmışlardır; yığınla dala vereye başvurmuş, bu arada, "sapkınlar"ın öldürülmesine, toplulukların kıyımına ve ulusların hemen hemen hepten yıkımına kadar götürmüşlerdir işi. Buradan kalkıp – 28 Kasım 1752 tarihli bir mektubunda – şöyle bağlar Voltaire: "Nefret ettim rahiplerden, tiksindim onlardan ve son hüküm gününe değin de tiksineceğim."

Hristiyanlık dışındaki dinlerde, bir din olmamasına karşın, özellikle de Konfiçyüsçülükte, kabul edebileceği yığınla şey buldu Voltaire; Hristiyan ilahiyatında ise hoşuna gidecek pek az şey vardı: "Bu konuda iki yüz cilt var elimde, daha da felaket olanı, okudum onları; deliler evinde geziniyorum sanırsınız!" Voltaire, Kutsal Kitap eleştirisine fazla bir şey katmadı; rolü, onları tanıtmak olmuştur ki, bugün bile üzerimizde hisse-

deriz etkilerini bunun. Kendisinden önce gelenlerin çoğunluğundan çok daha büyük bir cesaretle, Nuh Tufanı'nın Musa'nın Kızıldeniz'den geçişinin, "Masumların Kıyımı"nın¹⁰, vb. bütün bunların aptalca şeyler olduğunu bıkıp usanmadan tekrarladı. "İlk günah" düşüncesine karşı çıkmaktan hiçbir zaman yorulmadı. "Katolik inancının bize öğrettiğine göre, bütün insanlar günahkâr olarak doğarlar ve çocuklar da, öldüklerinde lanetlenmişlerdir kuşkusuz": Ermiş Augustinus'un bu sözlerini tiksinecek hatırlatmıştır hep.

İsa söz konusu olduğunda duraksıyordu Voltaire. Çocukluktaki o sevgi dolu bağlanıştan gençliğin saygısız tavırlarına geçti; Meryem'in bir Romalı askerle olan ilişkisine inanacak noktaya kadar gelip vardı; ve bir an geldi, bağınaz bir manyak gördü İsa'nın kişiliğinde. Olgunlaşma yıllarında, onun ahlaksal ilkelerine hayran kalmıştı; İsa'nın Tanrı olduğuna inanmaktan çok, bu ilkeleri uygulamaya geçirerek kurtulacağız, diyordu. *Ateist ve Bilge* adlı kitabında, Üçleme (Trinité) ile alay eder. Tanrıtanımaz sorar bilgeye: "İsa'nın, bir başka yaradılışa, bir kişiliğe ve bir iradeye sahip olduğuna inanıyor musunuz? Yoksa iki yaradılış, iki kişilik ve iki kişiliği ile bir yaradılışın sahibi midir? Yoksa..." Ne var ki, bilge bu tür anlaşılması güç şeyleri bir yana bırakıp, iyi bir Hristiyan olmaya ögütler ona. Voltaire'in belirttiğine göre, İsa, Fraisi'leri eleştirmiş olmakla beraber, Ermiş Pavlus ve öteki Hristiyanların tersine, Yahudi dinine bağlılığını sürdürmüştür. Şöyle yazar, *Felsefe Sözlüğü*'nün "Mucizeler" maddesinde:

Bu Ebedi Tanrı, aslında Yahudi olduğundan, bütün ömrünce bağlı kaldı Yahudi dinine; onun tüm görevlerini yerine getirirken, Yahudi tapınağına gidip geldi, Yahudi yasasına aykırı hiçbir şeyi haber vermez, bütün çömezleri Yahudi'dir, hepsi de Yahudi törenlerine uyarlar. Açıktır ki, Hristiyan dinini kuran o olmadı... İsa'nın vaazında, Hristiyanlığın bir dogması yoktur.

Voltaire'e göre, İsa, kendisinden önce çoğu dindar Yahudi'nin arkasından gittiği inancı paylaşmıştır: Bu inanca göre, dünya, onların tanıdıkları biçimiyle, sonuna yaklaşmıştı ve yakında, "Göklerin Saltanatı", yani Tanrı'nın yeryüzünde doğrudan doğruya kuracağı hükümdarlık geçecekti yerine.

Modern eleştirinin de yorumu budur.

¹⁰ 188. sayfadaki dipnota bkz.

Son yıllarda Voltaire, İsa'nın öyküsüyle daha da içtenlikle ilgilendi. "Kardeşi, ustası" olarak adlandırmaya başladı onu. Düş görür: Kemik yığınlarıyla kaplı bir çölün ortasındadır. İşte, ayin kurallarına uymadıkları için kıyıma uğramış üç yüz bin Yahudi; işte metafizik tartışmalar uğruna boğazlanmış dört Hristiyan tepeciği, ve, altın ve gümüş yığınlarının üstünde toza bulanmış rahip, papa ve kral asalarıyla taçları! Kendisine rehberlik eden Cebrail, o sırada yeşil bir vadiye götürür onu: Büyük bilgelerin yaşadıkları bir yerdir bu; Numa Pompilius'u, Pitagoras'ı, Zerdüş'tü, Tales'le Sokrates'i görür orada... Ve, şöyle der sonunda:

Bütün bu İlkçağ bilgelerinin içinde bir güzel dinlendikleri korulukların üstünde bir yerde, ağaçlık bir yere doğru ilerledim rehberimle beraber. Tatlı yüzlü, kendi halinde bir insan gördüm ki, otuz beş yaş dolayındaymış gibi geldi bana... Ayakları şişmişti ve kan içindeydi, elleri de öyle; göğsü delinmiş ve böğürleri, kamçı darbeleriyle soyulmuştu. Bu bilgemin uğradığı işkence ile Sokrates'in ki arasında bir karşılaştırma yapılamazdı.

Voltaire; ölümünün nedenini sorar ona. İsa, şu yanıtı verir: "Rahipler ve yargıçlar!". Az önce gördüğü kemik yığınlarıyla, altından kral ve rahip asa ve taç birikintilerinden o mu sorumludur? "Hayır, der İsa, ben ve benimkiler yoksulluk ve sadelik içinde yaşadık". Peki, gerçek din nedir o halde? Şöyle yanıtlar İsa: "Daha önce söylemedim mi size? Tanrı'yı seviniz ve başkalarına kendinizmiş gibi davranınız!" Voltaire de, "Güzel, mademki öyle, tek ustam olarak kabul ediyorum sizi!" der. O da, bir baş işareti yapar, umut ve avuntuyla dolar Voltaire.

Düş biter, uyanır...

Ne var ki, son yıllarda sahip olduğu bir ruh haliydi bu. Kavgayı sürdürdüğü sıralarda, Voltaire, Hristiyanlığın tarihini insanlık için bir felaket olarak görüyordu her şeyden önce: Pavlus'un mistisizmi, Kilisenin tanıdığı ya da tanımadığı İncillerdeki masallar, şehit ve mucize efsaneleri, yoksulların umut dolu sağlığını göre ruhbanın güttüğü yol, bütün bunlardı Hristiyan Kilisesi'ni doğuran. Sonra, Kilise Babaları, öğretiyi, orta sınıfları tatmin edecek yolda biçimlendirmişlerdi. Yavaş yavaş klasik kültürdeki aydınlık, çocukça görüşlerin ve dindar hilelerin yayılışıyla karanlıklaştı; bir gün geldi ki, Avrupa düşüncesinin üstüne – yüzyıllarca sürece – karanlıklar çöktü. Düşüncelere dalıp gitmiş, tembel ya da ya-

şamanın meydan okuyuşu ve sorumlulukları karşısında gerileyen insanlar, manastırları bir sığınak olarak gördüler kendilerine; ve oralarda, kadınlar, şeytanlarla cinler ve tanrılar üstüne gördükleri hasta düşleri aktardılar birbirlerine. Aptallıkları tartışmak ve bunlar içinde hangisinin tartışılmaz bir inancın parçası olabileceğini kestirmek için, din kurultayları toplandı. Halkın avutucu mitoslara olan açlığı üstüne ağırlığını koyan Kilise, devletten daha güçlü olup çıktı ve otoritesini de örgütlü bir güce dayandırıyordu; kılıcın gücü sözün gücüne tabi olmaya koyuldu; papalar, imparatorları indirdiler tahtlarından ve, meşruluk yeminiyle, milletleri efendilerine karşı ayaklandırıdılar.

Voltaire'e göre, Protestan Reformu, akla doğru atılmış duraksamalı bir adımdı sadece. Bir adımdı: Öyle olduğu için de, manastırların dilenci keşişlerine, günah bağışlama belgelerini satanlara ve kimi zaman "bütün bir yörenin gelirini yiyip yutan" Kilise takımına karşı başkaldırışı alkışladı; Kuzey Avrupa'da, halk, "ucuz fiyata" bir din edinmişti. Ne var ki Voltaire, Luther'le Calvin'in "yazgı" üstünde durup direnmelerine karşı çıkıyordu; uyruklarının üçte ikisini cehennem ateşinde mahkûm eden bir hükümdardı tasarlanan! Ya da neydi o, İsa'nın etini ve kanını temsil etmek üzere ekmek ve şarap kullanarak yapılan kutsallama ayini üzerindeki çeşitli yorumlar? Voltaire, bu yorumları alaylı biçimde, şöyle sıralıyordu: Katolikler, Tanrı'yı yiyip ekmeği yememeyi, Lutherciler hem Tanrı'yı hem ekmeği yememeyi, Calvinciler ekmeği yemeyi ama Tanrı'yı yememeyi öğütüyorlardı.

Bu ve buna yakın bir yığın abuk-sabukluklar!

Buna bakıp, akli başında insanların dini terk etmeleri mi gerekiyordu?

Hayır! Her türlü dogmayı bir yana atıp Tanrı'yı ve erdemi öğütleyen bir din, gerçekten hizmet edebilecekti insanlığa. Şöyle diyordu Voltaire: "İyi insan olmak için dinden yararlanmaya ihtiyaç duyanlar acınacak durumdadırlar", toplum, her türlü doğaüstü inançlardan bağımsız bir doğal ahlak içinde yaşayabilir, demişti. Ancak, insan tutkuları hakkındaki deneyimi derinleştikçe, şu düşünceye vardı: Hiçbir ahlak yasası, kökünün tanrısal olduğu ve her şeyi gören, ödülü de cezayı da dağıtan bir Tanrının iktidarına bağlanan o halk inancına dayanmadıkça, kişisel içgüdülerin ilkel gücüne başarıyla direnemez.

Buradan kalkıp, “Tanrı olmasaydı bile, onu icat etmek gerekecekti!” diyecektir:

Böylece, Locke’la beraber, doğuştan fikirler olmadığını söyledikten sonra, ahlak duygusunun doğuştan olduğunu ve onu, Tanrı’nın içimize yerleştirdiği bir adalet duygusu olarak tanımlayan Leibniz’e döner: “Kanonun, bilinen suçlara çevirir dikkatini, dinse gizli kalmış suçlara!” der. Ve bir başka yerde, şunları ekler sözlerine: “Güzel eylemleri ödüllendirip kötülerini de cezalandıran, hafif kusurları başışlayan bir Tanrı’ya inanç, insan soyuna en yararlı inançtır.” Sonunda, “cehennem” düşüncesinin belli bir anlamı olduğu eğilimi içine de gelip girer.

İşte, *Felsefe Sözlüğü*’nün “Cehennem” maddesinde söyledikleri:

Yazılarında cehennemi kestirmeden yadsıyan filozoflara bir ufak çağrıda bulunacağım... Şöyle diyeceğim onlara: Baylar, yaşamımızı ne Ciceron, Atticus, Caton, Marcus Aurelius, Epiktetos’la, ne de – o alabildiğine – erdemli dinsiz Spinoza ile geçiriyoruz... Kısacası baylar, herkes filozof değildir. İsimiz, fazla düşünüp taşınmayan düzenbazlarla; kaba, sarhoş, hırsız o küçük insan kalabalığıyla. İstiyorsanız, cehennemin olmadığını ve ruhun da ölümlü olduğunu öğütleyip durun onlara. Kendi açım-dan, beni çarparlarsa, kulaklarına eğilip cehennemlik olacaklarını bağıracağım...

Neydi gelip durduğu nokta Voltaire’in?

Masallarda soyutlanmış bir din isterken, büyük kuşkucu, en kötüsünü vaazeder olup çıkmıştı. Ahlakı öğütleyen bir din istemişti; şimdiyse, sıradan insanların, ancak bir cennet ve cehennem diniyle suç işlemekten alikonabileceklerini kabul ediyordu.

Voltaire, yetmiş iki yaşındayken, inancını bir eserde yeniden dile getirdi; kitabın adı, ne denli yatışıp ılımlaştığını gösteriyordu ki, şu idi: *Ca-hil Filozof* (1766)! Eserde, ilk sayfalardan başlayarak maddenin ya da ruhun ne olduğunu, nasıl olup da düşündüğünü, ya da düşüncesinin kolu-nu nasıl hareket ettirdiğini bilmediğini söyler. Daha önce aklına hiç gel-memiş görünen bir soruyu sorar kendine: “Bilmem gerekli midir?” Ancak, ekler hemen: “Bilgilenme isteğini terk etmiş değilim ve merakım doymaz haldedir.” “Bir Tanrı var mıdır?”. Evet, düzenin arkasında bir zekâ, yüce bir sanatla mekanik ve geometrik yasalar olarak evreni yöneten bir Tanrı vardır; ancak, bu yüce zekâyı, doğasıyla değil, sadece varlığı ile biliriz biz. “Zavallı ölümlü, kendi zekâının derinliğini yoklayıp ölçebilmiş olmasay-dım, tüm maddeye gözle görünürcesine hükmeden – o dile sığmaz – zekâ-

yı nasıl tanımlayabilirdim?... Bizler, eseriyiz onun!" Voltaire, zaman içinde bir yaratışın hiç olmadığı, dünyanın hep var olduğunu ve "ışığın güneşten gelmesi gibi dünyanın da bu ilk ve zorunlu nedenden doğduğu" ve doğanın da her zaman canlı olduğunu düşünme eğilimi içindedir; Evren'de bir amacın bulunduğu, bütünü yöneten, ancak – teker teker her insan da içinde olmak üzere – varlıkları kendi çullarını sudan çıkarmakta serbest bırakan bir Tanrı'ya inancını sürdürür. Ve şöyle bağlar: "Size hiçbir şey öğretmediğimi söylüyorsanız, bir cahil olduğumu belirttiğimi hatırlayınız!"

Şaşkın filozof, hiçbir zaman düşünmemiş ve işi gücü sadece inanmak ve umut etmek olanlara imrenmeye koyulur. Bununla beraber, Sokrates'in şu düşüncesine döner: "Hiç düşünmeden yaşamak, bir insana yakışmaz." Yaşam üzerine bu değişik görüşler arasındaki şaşkınlığını *Bir Babacan Brahman'ın Öyküsü*'nde (1761), şöyle dile getirir:

Yolculuklarımda, yaşlı bir Brahman'a rastladım; pek bilge, zekâ dolu ve çok bilgin bir kişiydi ve üstelik zengindi...

Brahman, şöyle dedi bir gün bana: "Hiç doğmamış olmayı isterdim." Niçin diye sordum kendisine. Yanıtı şu oldu: "Kırk yıldır araştırıyorum, yitip gitmiş bir kırk yıldır bu; başkalarına ders veriyorum ve hiçbir şey bildiğim yok... Zaman içinde yaşıyorum ama zaman nedir bilmiyorum; bizim bilgelerimizin söyledikleri gibi, iki sonsuzluk arasında bir noktada bulunuyorum, ama sonsuzluk üstüne hiçbir bilgi sahibi değilim; maddeden oluşmuş durumdayım; düşünüyorum; düşünüyorum, ama düşünce neyin ürünüdür, asla öğrenemedim... Niçin var olduğumu bilmiyorum; bununla beraber, bütün bu konularda sorular soruluyor bana her gün. Yanıt vermeli, ama dişe dokunur hiçbir şeyim yok söyleyecek. Çok konuşuyorum ve konuştuktan sonra da, kafam karmakarışık ve mahcup bir halde kalıyorum."

Gerçekten acıdım bu babacan adamın haline... Aynı gün, onun komşusu bir yaşlı kadın gördüm; ruhunun nasıl yapıldığını bilmeyişinden hiç üzüлp üzülmendiğini sordum kendisine. Sorumu anlamamakla kalmadı yalnız; Brahman'ın kafasını karıştıran noktalardan birinin üstünde bile, yaşamında tek bir an düşünmüş değildi asla; Vişnu'nun bir halden ötekine dönüşmesine – bütün yüreğiyle – inanıyordu ve arınmak için Ganj'in sularına kimi zaman girmek koşuluyla, kadınların en mutlusu olduğuna inanıyordu.

Bu zavallı yaratışın mutluluğundan çarpılmış bir halde, dönüp benim filozofa geldim ve şöyle dedim ona: "Hiçbir şeyi düşünmeyen ve halinden hoşnut yaşayan bir düşüncesiz yaşlı kadın kapı komşunuzken, mutsuz olmaktan utanmıyor musunuz?" – "Haklısınız, dedi bana; komşum kadar ahmak olduğumda mutlu olacağı mı, yüz kez söyledim kendime, bununla beraber istemem böylesi bir mutluluğu!"

Benim Brahman'ın bu yanıtı, hepsinden daha fazla etkiledi beni... Şu sonucu vardım ki, mutluluğa önem veriyorsak, o önemin daha da fazlasını akla veriyoruz.

Ancak, bu nokta üzerinde düşündükten sonra, öyle görünüyor ki, akli mutluluğa yeğlemek, alabildiğine deli olmak demek!

Böylesi bir ruh halinde, Pascal, mantığa susamış aklını, Katolik Kilisesi'ne tâbi kılmayı seçmişti; o Kilise ise, uzun bir deneyimin sonunda, ahlaka yararlı ve şaşkın ya da acı çekenlere avuntu getiren öğretilerle kuralları birleştirmeyi bilmişti. Voltaire, o denli uzağa gitmedi, ancak yetmişine varınca, belli belirsiz bir halde bu doğrultuda ilerledi.

Dinin genel olarak arzuladığı düşüncesiyle uzlaşmakla başladı işe. Boswell, 1764 yılında bir gün, “herkesi ilgilendiren bir din istemiyor musunuz?” diye sorduğunda, şu yanıtı vermiş Voltaire: “Evet, bütün kalbimle diliyorum. Yılda dört kez, büyük bir tapınakta müzik eşliğinde toplanalım ve bütün iyilikleri için Tanrı'ya şükredelim. Bir güneş vardır, bir de Tanrı. Bir dinimiz olsun! O zaman, bütün insanlar kardeş olacaktır.” Böyle dile getirildiğinde, güneş, Tanrı'ya giden yolun yarısında bir sığınak oluyordu Voltaire için. Nitekim, 1774 Mayıs'ında, seksen yaşındayken, seherden önce kalktı ve bir dostuyla beraber, güneşin doğuşunu görmek için, yakındaki bir tepeye tırmandı; kısa bir süre önce, Jean Jacques Rousseau'yu okumuştı belki. Bitkin bir halde doruğa vardığında, güneşin bütün bir görkemle doğduğunu gördü ve ezilmiş bir durumda diz çöküp haykırdı: “Yüce Tanrı, inanıyorum!” Ne var ki Voltaire, içinde yeniden göründü Voltaire'in, ayağa kalkarak şöyle dedi: “Tanrı'nın Oğlu ile Anasına gelince, o iş başka!”

Yavaş yavaş daha da ileriye gitti Voltaire ve bir ruhbanın halka ahlakı öğretirken, Tanrı'ya dua etmeyi tertiplemesine razı oldu. Fransa'da ve İngiltere'de, piskoposların, sosyal düzenin örgütlenişinde kimi iyi şeyler yaptığını gördü; ancak, kardinallerin de çok pahalıya mal olduğunu ve böylece onlardan yakayı sıyırmak gerektiğini de görüyordu. “Ahval-i şahsiye” sicilini tutan, yoksullara yardım eden, güçlük içindeki ailelere barış getiren, sıradan bir mahalle rahibine iyi gözle bakıyordu; ruhani çevrede görev yapan bu insanlara daha çok saygı gösterilmeli, aylıkları daha dolgun olmalı ve kendi üstlerindeki Kilise makamlarınca daha az sömürülmeli idiler. İçlerinde yaşlı olanları, din toplantılarını yılda dörtten ayda bire, hatta haftada bire olmak üzere, arttırmıştı. Dua edilmeliydi bu toplantılarda, ahlak dersleri verilmeliydi; ama Tanrı'ya “sungu”, yakarma olmamalı ve vaazlar da kısa kesilmeliydi. Kiliseler de resimlere ve heykellere mi yakınlık gösteriliyor, gerçekliği su götürür ermişle-

rin değil, örneğin bir IV. Henri gibi, insanlığın kahramanlarının resim ve heykelleri olmalı idi bunlar. Adil bir Tanrı'nın varlığı dışında, doğaüstü düşmanlara yer verilmemeliydi. Kilise örgütü devlet denetimine alınmalı ve rahipleri de devlet yetiştirip ayılgını o vermeliydi. Manastırlar elbette kalmalı, ama yaşlılar ya da hastalar için birer sığınak yeri olmalıydılar. Birçok kuşkucu gibi, Voltaire de, manastırlarından çıkıp hastaların ve yoksulların yardımına koşan rahibelere karşı büyük saygı duyuyordu. Paris hastanelerinde iyiliksever rahibeler gördükten sonra, *Örfler Üstüne Denemesi*'nde şu satırları yazmıştı: "Çoğu kez yüksek sınıflardan gelen, güzelliği ve gençliği ile bir kadının, hastanelerde, bu her türden zavallı insan yığınlarının acılarını dindirme yolunda yaptığı özveriden daha yüksek başka bir şey yoktur bu yeryüzünde belki..."

Böylece, herkesin de bildiği gibi, Voltaire, Ferney'deki malikânesinin yakınında, bir küçük kilise yaptırdı; kapısının üstüne de – övünerek – şunları yazdırdı: *Deo erexit Voltaire*, yani "Voltaire, Tanrı'ya adanmıştır". Şunu da söyledi: "Bu kilise, sadece Tanrı'ya adanmış tek kilisedir; bütün ötekiler ermişlere adanmışlardır." Papalıktan, kendi kilisesi için birkaç kutsal kalıntı yollanmasını istedi; Papa da, Assisi'li Ermiş Francesko'nun bir gömleğini gönderdi kendisine. Mihraba, normal büyüklükte, yaldızlanmış madeni bir İsa heykeli yerleştirdi; çarmıha gerilmiş İsa'nın değil, bir bilginin heykeliydi bu. 1760 yılından başlayarak, her pazar, kendi kilisesindeki ayine katıldı; köyünün senyörü diye kendini kaydettirdi sici- le; 1768'de de Paskalyayı kutladı. Yanında çalışanların, kiliseye düzenli olarak gitmelerine ve dinin esaslarının çocuklarına öğretilmesinde göz kulak oluyordu.

Voltaire'in, bu dindarlığın büyük bir bölümünü köylülere iyi bir örnek vermek; suçlarını azaltacak – ve bu arada – kendi mallarını koruyacak inançlara onları yönlendirmek için yapmış olması mümkündür. Bunun gibi, Voltaire, kendi örnek davranışlarından Versailles Sarayı'nın haberdar olmasına dikkat etti; bütün bunların, Calas'lar, Sirven'ler ve La Barre'lar için açtığı kampanyayı, bu arada kendisinin Paris'e dönüşünü kolaylaştıracığını da ummuştur belki; ve, gerçek de şu ki, kral da kraliçe de, onun yola geldiğini öğreniyor ve mutlu oluyorlardı. Abbé de la Blatterie, Voltaire'in takdis edilmesinden duyduğu hoşnutluğu dile getirdi;

ancak, onun alabildiğine zayıflamış olduğunu da görerek, nereye gömüleceğini söylemeyi unutmuş olduğunu belirtti; Voltaire, büyük Voltaire, büyük bir nezaket içinde, şöyle yanıtladı onu: “Sizden sonra bayım!” 31 Mart 1769’da, bir noter getirtti ve, Katolik mezhebinin kurallarına göre gömülmeyi arzuladığını belirten bir açıklamayı imzaladı. Paris’te “kardeşler” alay ettiler kendisiyle; onların matrak geçmelerine bir gülücükle yanıt verdi o da.

1768 yılından başlayarak, Voltaire, keşiş kılığına girip yemek sırasında inanç üstüne kitaplar okutturup dinledi; bunun için yeğlediği de, Massillon’un vaazlarıydı; bir rahibin ağzından çıksa bile edebiyatın hakkını vermeyi biliyordu. Cizvitlere karşı açılan kampanyaya katılmıştı; ne var ki, 1770’de laik Capucin’ler derneğine girdi. Derneğin başında bulunan, ona, “Gex Capucin’lerinin geçici babası” unvanını verdi; Gex de, Voltaire’in, üzerinde feodal bir senyör olarak hüküm sürdüğü küçük yöreydi. Pek gururlanıyordu bu unvandan, bir düzine kadar mektup yazdı bu konuda ve birkaçını, “Liyakatsiz Capucin, Voltaire kardeş” diye imzaladı. Büyük Friedrich, Kilisenin yeni ermişi diye selamladı kendisini; ancak, aynı yıl, Papalığın, “liyakatsiz Capucin”in birkaç kitabını yaktırdığını da hatırlattı kendisine.

Ne ölçüde samimiydi Kiliseyle bu yakınlaşma?

Versailles’a uzatılmış bir barış önerisi miydi bu? Yoksa Fransa’da, istediği yere gömülmenin yasaklanması korkusuyla mı hareket ediyordu?

Güç yanıtlamak bunları bugün.

Belki de, hepsi rol oynadı bu “ilahi komediya”da...

1770’ten 1778’e kadar geçen son yıllarında, Voltaire, Hristiyanlığa saldırmaktan çok, Tanrıtanımazlığı çürütme amacıyla kalemini kullandı. Baron d’Holbach’ın *Doğa Sistemi* adlı eserine karşı çıkmak üzere, *Felsefe Sözlüğü*’ndeki “Tanrı” maddesine iki parça ekledi. 1772’de *Bir Partiyi Tutmalı* adını verdiği bir kitap yayımlandı; Tanrı’nın ve hoşgörünün avukatlığını yapıyordu eserde. Madam Necker’e Düşes de Choiseul’e Prusyalı Prens Friedrich Wilhelm’e dinde hoşgörü yararına gelişen hareket, tanrıtanımazlığın yandaşlarınca yenilgiye uğratılmasından duyduğu korkuyu dile getirdi. Baron d’Holbach’a yönelttiği eleştirilerin, “kardeşler”in dayanışmasını tehlikeye atmasından kaygılanıyordu; ne var ki, direnmekten

alıkoymadı bu kendisini ve şöyle yazdı: “Bu kitabın yazarı ile üç kışkırtıcının, düşüncemi söylediğim için, benim amansız düşmanım kesilmelelerinden kuşku yok. Belirteyim ki, ömrüm oldukça söyleyeceğim bunu; ne gözü kararmış tanrıtanımazlardan korkacağım, ne de tepesi atmış boş inanç sahiplerinden!” Baron d’Holbach’tan yana olanlar, zengin senyörün, Versailles’ın politikasına yardım ettiğini ve Tanrı’yı da Ferney’deki hizmetçileriyle köylüleri için bir jandarma olarak kullandığını söyleyip yanıtladılar kendisini.

Yaşamının son on yılında, daha önce “kardeşlerim” diye selamladığı ve *alçak*’a karşı açtığı seferde dürtüp hareketlendirdiği insanlar, kaybedilmiş bir şef olarak baktılar Voltaire’e. Diderot, hiçbir zaman sevmemişti kendisini ve asla mektuplaşmamıştı; Voltaire’in, *Ansiklopedi*’nin sorumlusu olarak açıkça d’Alembert’i göstermesine bakıp alabildiğine de kızmıştı. Calas’ı savunmak hoşuna gitmişti Diderot’nun; ne var ki, *Sophie Volland’a Mektupları*’ndaki şu satır kıskançlığını belli eder: “Bu adam, bütün türlerde olsa olsa ikinci sırada!” Voltaire, Diderot’nun devrimci siyasetini paylaşmadığı gibi, onun duygusal burjuva dramına gösterdiği yakınlığı da sevmiyordu; aristokrat olmuş burjuva, burjuva olmaktan hoşnut burjuvayı değerlendiremezdi. Ayrıca, ne Diderot ne de d’Holbach, sofuluk edip Ferney’ye hacca gitmediler. Grimm, Voltaire’in Hobbes’a ve Spinoza’ya yönelttiği eleştirinin üstünde durarak yersizliğini gösterdi bunun ve şöyle dedi: “Cahil filozof, bu konuların – o da güçlülük – üstünden kayıp gitmiş!” O tarihten başlayarak, etkileri ve sayıları gitgide çoğalan Paris’teki tanrıtanımazlar, sırt çevirdiler Voltaire’e. Öyle olduğu için de, 1765’te *alçak*’a karşı savaşın tam orta yerinde, işlerinden biri aşağılayıp horlayarak bağırdı: “Yobaz bu, bir Yaradancı, bir Tanrıacı!”

İki partinin reddettiği Ferney senyörü, 1770’e doğru, bir zafer olasılığına olan inancını yitirmeye başladı. Madam du Deffan’a yazdığı 1 Haziran 1770 tarihli mektupta olduğu gibi, hiçbir şey kuramamış bir “büyük yıkıcı” olarak yeni dinini, ancak krallar, Abbé de Saint – Pierre’in “sürekli barış tasarısı”nı kabul ederlerse yerleşebileceğinden korkuyordu; bir başka deyişle, olasıdır ki hiç gerçekleşemeyecekti bu. Bir süreden beri, felsefenin dayanıklılığından ve aklın çekiciliğinden kuşkuya düşmüştü; “hiçbir filo-

zof, oturduğu sokaktaki örf ve âdetleri tek başına etkileyemedi” diyordu. Kitleleri, boş inançlarına ya da mitoslarına terk etti. Fransa’da, “kırk bin kadar bilge”nin yanı sıra, okumuş yazmış burjuvaziyi kazandığını umut ediyordu; ne var ki, yaşamının akşamında bu umut bile solmaya başladı: Ufak ufak gençliği aydınlatmak: Kendisini hâlâ okşayan düş buydu! Seksen dört yaşındaydı; Paris’i gidip görmek ve orada ölmek istiyordu, bunun hazırlığı içindeydi. Orada kendisine gösterecekleri olağanüstü kabule bakıp, insana olan inanç ve umudu yeniden doğabilecek miydi?

Bunu ileride göreceğiz.

Ancak, konumuzun sonlarına yaklaşıyoruz. Düşünce dünyasını – genel çizgileriyle de olsa – tanıdığımız Voltaire’in kişiliği üzerine de eğilmeden, onu, yaşadığı yüzyılın bir başka büyük yazarı, Jean-Jacques Rousseau ile karşılaştırmayı da savsaklamamalı; Voltaire’i olduğu kadar Rousseau’yu, dahası bir çağı yakından tanıma fırsatını verecek bize bu.

VOLTAIRE VE ROUSSEAU

Voltaire, Kilise’nin zulmüne karşı kavgaya öylesine vermişti ki kendisini, yaşamının son döneminde, siyasal baskı ve çürümeye karşı mücadeleden hemen hemen vazgeçmek zorunda kalmıştı; “politika, işim değil benim, diyordu. En iyi yapabildiğim şeyle, insanları daha az ahmak ve daha namuslu kılmakla yetiniyorum hep!” Marki de Chauvelin’e yazdığı 18 Eylül 1763 tarihli mektubunda, “Devletleri, evlerindeki tavan arasından yöneten bütün bu adamlardan bıkip usandım” diye yazıyordu. Kanun koyucularla alay ediyor ve onlardan, “karılarını ya da hizmetçilerini idare etmekten aciz oldukları halde, dünyaya düzen getirme zevkiyle tutuşan insanlar” diye bahsediyordu. Öte yandan zengindi, bir rejim değişikliği arkasında da değildi; eşitsizlik mi? “Toplumun yapısında o var,” diyordu; düşündüğü, olsa olsa mülkiyeti daha yaygın hale getirmektir.

Tek kelimeyle, devrime karşıydı, reformdan yanaydı.

Nitekim, Turgot iktidara geldiğinde sevinmişti; ve “İşte gırtlığımıza kadar altın çağının içindeyiz!” diye yazmıştı. Böylece, onca hararetle savunduğu reformlar gerçekleşecekti: Jüri, baş vergisinin kaldırılması, yoksulların her türlü vergiden bağışık tutulmaları, vb. idi bunlar.

Ama aynı Voltaire, şu ünlü mektubun da yazarı değil miydi?

Gördüğüm her şey bir devrimin tohumlarını ekiyor; mutlaka gelecek o ve ben, tanığı olmak zevkinden yoksun kalacağım. Fransızlar, geç varıyorlar her şeye, ama varıyorlar sonunda; ışık öylesine yayılıyor ki gitgide, ilk fırsatta patlayacak ve güzel bir gürültü-patırtı olacak o zaman; gençler, pek şanslı insanlar, güzel şeyler görecekler.

Bu büyük patlayış çok geçmeden oldu Fransa'da. Ne var ki, o görkemli patlayışta, Fransızların, kendisinin değil de Rousseau'nun felsefesini – coşkuyla – kabullenip uygulayacaklarını nasıl bilebilirdi Voltaire?

Voltaire'in yaşadığı yıllarda, Rousseau da Cenevre'den ve Paris'ten sar-sıyordu dünyayı. Fransa'nın karmaşık ruhu, birbirinden pek farklı olan ama yine de Fransız kalan bu iki insan arasında paylaşılmış gibidir. Voltaire zekâ, ateşlilik, güçlü bir mantık ve aklın saldırganlığı mıdır, Rousseau, taban tabana zıddıdır onun: Baştanbaşa yürek ve hayal insanıdır o; Pascal gibi o da, "kalbin, aklın bilmediği gerekçeleri vardır", der. Akılla içgüdü arasındaki hep sürece zıtlığı yeniden buluruz bu iki insanda.

Bu iki büyük yazar arasındaki sürtüşmelerden haberimiz var: Jean-Jacques Rousseau, *Eşitsizliğin Kökeni Üstüne Deneme*'yi yazdığında, bir nüshasını da Voltaire'e gönderir. Bilindiği gibi, uygarlığa, bilime ve edebiyata karşı tırnaklarını gösteriyordu kitabında düşünür ve yabancılarla hayvanlarda görüldüğü biçimiyle, doğal hale dönmeyi öneriyordu. Voltaire, 20 Ağustos 1755 tarihli mektubunda şu yanıtı verdi kendisine: "İnsan soyuna karşı olan yeni kitabınızı aldım, Bayım. Bundan dolayı teşekkür ederim size... Bizi hayvan haline getirme yolunda bunca hüner gösteren olmadı hiçbir zaman; eseriniz okunduğunda, dört ayağı üzerine yürüyeceği geliyor insanın. Ancak, altmış yıldan fazla bir zaman var ki yitirdim bu alışkanlığı ve onu yeniden elde etmem de olanaksız görünüyor bana ne yazık ki!".

Rousseau'nun, *Sosyal Sözleşme*'de, "doğal hal" için tutkusunu yeniden dile getirdiğini gördüğünde de, düpedüz sinirlenir Voltaire ve dostu Bordes'e, 1765 Mart'ında yazdğı mektubunda şöyle der: "Ah Bayım! İyice fark etmiş olduğunuz gibi bir maymun insana ne kadar benziyorsa, Rousseau da bir filozofa o kadar benziyor; Diogenes'in kudurmuş köpeğidir o!" Bununla beraber Voltaire, o kitabı mahkûm edip yaktıran İsviçre makam-

larına – ünlü ilkesine bağlı kalarak – saldırmış ve Rousseau’ya da şöyle yazmıştı: “Söylediklerinizin hiçbirinde sizinle aynı düşüncede değilim; ancak onları söyleme hakkınızı ölünceye değin savunacağım”. Ve Rousseau, düşmanlarından kaçtığında da, Voltaire, onu İsviçre’ye, yanında kalmaya davet etmişti. Bu birbirine zıt iki dehayı bir arada yaşar görmek ne kadar da hoş olurdu!

Belki de, bir kıskançlık, Rousseau’ya karşı acı alayların içine attı onu: “Saatçinin oğlu” diye söz etti ondan; “felsefeye ihanet eden Judas”, “bütün dünyayı ısirmaya hazır, kudurmuş köpek” ve “Diogenes’in köpeği ile Erasistratos’un köpeğinin kazara çiftleşmesinden doğan çılgın” dedi. Ona göre, *Julie ya da Yeni – Heloïse*’in birinci bölümü bir umumhanede, ikinci bölümü ise bir tımarhanede yazılmış olsa gerekti; *Emile*’in, bir aya kalmaz unutulacağını söylemişti. Voltaire’in gözünde, bütün günahları ve cinayetleriyle tarihin özsuyu kadar değerli olmayı sürdüren o Fransız uygarlığına sırtını çevirmiş bulunuyordu Rousseau.

Aslında Voltaire’le Rousseau’yu karşı karşıya getiren uzun çatışma, Aydınliklar Yüzyılı’nın olumlu şöhetinin en üzücü yanlarından biridir.

Nereden kaynaklanıyordu bu gerçekte?

Yaradılışları kadar sosyal durumları da, ikisini birbirinden ayırıyordu: Hali vakti yerinde bir noterin oğlu olarak, Voltaire, özellikle klasik kültür bakımından dünyaya gelen ve çok geçmeden engellerle yüz yüze kalıp adım başında onun burukluğunu yaşayacak olan Rousseau ise, özel bir eğitimden geçmemiş ve hemen hemen hiçbir klasik mirasa konmamıştı. Voltaire, Boileau’nun koyduğu edebi kurallara bağlıydı, ve şu idi onlar: “Akıllı seviniz ve güzellikleriyle değerlerini akıldan alsın bütün yazdıklarınız!” Rousseau için, “duyguyu her şeydir”; Voltaire de, Rousseau kadar duyarlıydı, ne var ki – genel olarak – tutkunun bütün bir sanatı avucunun içine almasına seyjirci kalmanın kötü bir zevkin işareti olduğuna inanıyordu; Rousseau’nun duyguya ve içgüdüye yaptığı çağrıda, akıldışı bir şey, bir anarşik bireycilik buluyordu ve bu, isyan ile başlasa da, sonunda gelip dine kapılanacaktı. Öte yandan, Rousseau, ekmek parası için müzik notaları kopya ederken, Voltaire, gönenç içinde yüzüyordu; Voltaire, toplumun bütün ilgisini üzerinde toplarken, Rousseau beyzade toplantılarında rahatsızdı ve pek dost edinemez haldeydi; Voltai-

re Paris'in bir çocuğu olarak, onun neşe ve lüksünü paylaşıırken, Rousseau, Cenevre'nin çocuğu olarak, katı ve törelere düşküdü, sınıf farklılığı da, bir lüksün uzağında tutuyordu onu. Voltaire'e göre, yaşamın şatafatı, zenginlerin parasını ortada dolaştırırken, yoksullara da iş sağlıyordu; Rousseau ise, karşı çıkıyordu bu şatafata, çünkü debdebe kentlerde iki yüz kadar yoksulu beslerken, binlercesini de köylerde mahvediyordu. Voltaire, uygarlığın tatlılık ve sanatlarının günahlarını dengelediği düşüncesindeydi; Rousseau ise, bu hazlardan yoksundu ve her şeyi mahkûm ediyordu bir bakıma. Böylece, reformu isteyenler Voltaire'i izlerken, devrimcilerin kulağı Rousseau'daydı.

Şöyle de söyleyebiliriz: Siyasal, hukuksal reformlardan yana olan, Fransız Devrimi'ni sağlayacağı insan haklarını savunan, ama Diderot ya da Rousseau'nun felsefi atılganlığından da uzak olan Voltaire, burjuva zihniyetindeki dinamizmin ve sınırların canlı örneğidir. Voltaire, XIV. Louis döneminin ve bu dönem edebiyatının hayranı, Corneille'in titiz bir yorumcusu, romantizme cephe alanların çevresinde toplandığı sancaktı. Siyasette eleştirici zihniyet ile sanatta konformizm onun himayesinde birleşirken, Rousseau çelişkili bir biçimde, devrimci köktencilik ve dinsel uyanışın yanı sıra romantik hareketin yükselişine de öncülük edecekti. Goethe'nin dediği gibi, "Voltaire nasıl bir dünyanın sonuydu, Rousseau da bir dünyanın başlangıcıdır."

Gerçekten aydın çevrelerin Kilise'ye olan saygısını, aristokrasinin de kendi feodal haklarına olan inancını zayıflatarak, Fransız Devrimi'ne katkıda bulundu Voltaire. Ne var ki, 1789'dan sonra, onun siyasal etkisinin yerine Rousseau'nunki geçti. Voltaire, o sıralar fazla tutucu, kitleleri fazla horlayan, dahası senyör bir kişi olarak görüldü: Robespierre, saf dışı etti onu ve iki yıl, devrimcilerin kutsal kitabı *Sosyal Sözleşme* oldu. Napoléon Bonapart, kendi üzerindeki – birbirini izleyen – etkileri şöyle açıklıyor: "On altı yaşıma kadar, Rousseau için, Voltaire'in dostlarına karşı kavga ettim; bugünse, tersine durumum... Voltaire'i okudukça takdir ediyorum. Her zaman aklın adamı bu; asla ne bir şarlatan, ne bir bağnaz!" Bourbon'ların restorasyonundan sonra, Voltaire'in eserleri, soyluların ve ruhbanın uyanışına karşı çıkmada, burjuva düşüncesinin bir silahı oldu. 1817'den 1829'a değin, Voltaire'in toplu eserlerinin on iki basımı

görülüyor. Bu on iki yıllık süre içinde, filozofun üç milyondan fazla kitabı satıldı. Ne var ki, Marx ve Engels'in öncülüğündeki komünist hareket, Rousseau'yu öne çıkartacaktır bir kez daha. Genel olarak, 1848'den beri, devrimci hareketler, siyasal düşüncelerinde Voltaire'den çok Rousseau'dan ve din karşısındaki tavırlarında ise Rousseau'dan çok Voltaire'den esinlenmişlerdir.

Horace Walpole, "dünya, düşünenler için bir komedya, duyanlar için bir trajedidir" der, bir dostuna yazdığı mektupta; bununla, XVIII. yüzyıl üzerinde en büyük etkiyi yapmış olan bu iki dev zekâ, Voltaire'le Rousseau arasındaki bütün bir farklılığı dile getiriyordu bilmeden. Ancak, o farklılık ne olursa olsun, her ikisinin etkisinin boyutlarını ilk fark eden XVI. Louis oldu belki. Hapsedildiği yerde, Voltaire'le Rousseau'nun kitaplarını gören kral şöyle demişti: "Fransa'yı yıkan, bu iki adam olmuştur!" Fransa derken, kendi hanedanını kastediyordu kuşkusuz...

BİR PORTRÉ

Voltaire'in, XVIII. yüzyılın bu şaşırtıcı insanının karakter ve kişiliğini nasıl özetlemeli?

Bütün bir kitap boyunca düşüncesi üzerinde bol bol durduğumuz için, o konuya yeniden dönmenin ya da daha da genişletmenin gereği yok. Her men başta şunu söylemeli: Düşüncesindeki akılcılık ve aydınlık, zekâsının canlılığı ve keskinliği bakımından pek az yazar vardır Voltaire'le boy ölçüşecek. "Düşünce"nin, en ufak inceliklerini ortaya koyan bir tanımlamasını yapar *Felsefe Sözlüğü*'nde:

Düşünce dediğimiz, kimi zaman yeni bir karşılaştırmadır, ince bir ima kimi zaman: Bir yerde, belli bir anlamda sunulan ve başka bir anlamda anlaşılmasının kapıları açık tutulan bir kelimenin kötüye kullanılışı; ötede, aralarında pek az ortaklık bulunan iki düşünce arasında nazik bir ilişki kurmak... Birbirinden uzakta iki şeyi bir araya getirme, ya da birbiriyle karşı karşıya getirme sanatıdır bu; düşündüğünün ancak yarısını söyleme ve geri kalanını keşfedilmeye bırakma sanatıdır söz konusu olan. Son olarak, daha fazlasını da düşündüğümde, onları ortaya koymanın çeşitli biçimlerinden söz edeceğim size.

İşte, bu "daha fazlasını da" düşündü Voltaire. Mizah duygusu denetimden çıkıyordu kimi zaman; bunun sonucudur ki, alabildiğine sert ol-

du çoğu kez ve kimi zaman da maskaraya çevirdi eline aldığını.

Hızla farkına varış, çıkaracağını birden çıkarma ve ansızın karşılaştırma, konunun bütün yönlerini göz önünde tutmak, derinleştirmek ve çözümlemek için zaman bırakmıyordu ona; düşünceler birbirini kovalıyordu kafasında. Öyle olduğu içindir ki, yığınları, “ayaktakımı” olmakla suçladı kolayca: Teknolojik gelişmenin bir genel eğitimi gerektireceği bir çağı daha önceden görememiş olması, bir eleştiri olarak yöneltilir kendisine. Bir Buffon’un jeoloji üstüne kuramlarını ya da bir Diderot’nun biyoloji ile ilgili düşüncelerini tersinden anlıyordu. Öte yandan, kendi sınırlarını da gördü, görebildi ve kimi zaman alabildiğine alçakgönüllülükle konuştu. Şöyle yazıyordu bir dostuna: “Meramımı oldukça açık dile getirdiğimi düşünüyorsunuz; küçük kaynaklara benzerim ben, saydam ve pırıl pırıldır onlar, derinlikleri azdır çünkü.”

Ve işte, 1766’da bir başkasına yazdıkları:

O gün bu gün, hiçbir yeteneğimin olmadığı yığınla konunun bulunduğunu gördüm. Matematikte pek uzaklara gitmeye yapımın uygun olmadığını fark ettim. Müzik için hiçbir yeteneğimin olmadığını anladım... Kendisinin pekiyi bir çiftçi olacağına aklını takmış, ama bütün öteki meziyetlere sahip olmadığına inanan yaşlı filozofun değerlendirme ve dostluğuna güveniniz hep!

Yığınla konunun içine girip çıkan bir yazardan, eline kalemi almadan önce, her şeyi inceden inceye bilip tanımış olmasını istemek de doğru olmasa gerek. Voltaire, bir bilgin değil bir savaşçı idi; toplumda reformları gerçekleştirmek için, edebiyatı bir eylem aracı, bir silah olarak gören bir kişi! Bununla beraber, kitaplığındaki 610 cilt kitabın notlar ve yorumlamalarla kaplı olduğu göz önünde tutulursa, alabildiğine çeşitli bir bilgi dünyasının içinde –yorulmamacasına– dönüp dolaştığı anlaşılır Voltaire’in: Politika, tarih, felsefe, ilahiyat, Kutsal Kitap eleştirisi olmak üzere, bütün bu konuların içinde yüzüyordu. İnsanı şaşırtacak kadar ilgi duydu her şeye; belleği de pek zengindi. Geleneksel bütün düşünceleri kendi kişisel eleştirisinden geçiriyordu. *Candide*’de, “Venedikli soylu Pokokurante Hazretlerini ziyaret”te, onun ağzından sanatta ve edebiyatta yerleşik görüş ve değerlendirmelerin bir eleştirisini yapar ki nefisdir. Yaradılıştan kuşkucuydu; sözde bilim adına ortaya çıkan aptallıklarla, kitlelerin ortaklaşa inandıkları efsanelere karşı sağduyusunu kullan-

makta da duraksamadı. “Aristoteles’den beri, dünya üstüne, bütün görünüşleriyle, başkalarından çok daha aydınlık bilgiler edinmiş bir düşünür” olduğunu söyleyenler çıkmıştır. Şurası bir gerçek: Edebiyatta ve eylemde, çeşitli alanlarla ilgili onca bol malzemeyi – tek başına – edinmiş başka bir zekâ görülmedi pek.

Heyecanının kararsızlığı ile aydın eleştirici gücü – şaşırtıcı biçimde – kendisinde bileştiren bir insan tipini görürüz Voltaire’de. Sinir sistemi, sürekli gerilim altında tutuyordu onu; yazmaya kendini kaptırdığında oturuyordu ancak.

Mutlu günleri oldu Voltaire’in; ne var ki, zihin ve beden rahatlığını tadamadı hiçbirinde. Hep bir şeyler yapmak ihtiyacını duyuyordu: Yazıyor, konuşuyor, oyun oynuyor, alıyor – satıyor, ya da ağaç dikiyordu. Can sıkıntısı ölümden de ağır görünüyordu ona ve çalışmadığında böyle bir duyguya kapılıyordu.

Kolay mıdır Voltaire’i çizmek.

Bakışlarındaki aydınlığı bir yana bırakırsak, çirkin bir portredir karşımıza çıkacak olan; erdemleriyle çekiciliğini unutup yanlışlarıyla çılgınlıklarının listesini yapmaya da kalkmamalı!

Görgü kurallarıyla konuşma söz konusu olduğunda, en yetkin bir senyörle Voltaire arasında bir fark yoktu; ne var ki, alış-veriş söz konusu olduğunda da, küçük hesaplar peşinde koşan bir insan olarak ortaya çıkıyordu. Dijon Parlamenterleri Charles de Brosses, kendisine on dört metre-küp kereste satmaya kalktığında, bunun parasız verilmediği için yönelttiği küfürlü mektuplar ünlüdür. Güvenliğinin kalesi olan parayı seviyordu. Yeğeni Madam Denis, Voltaire’i hasislikle suçlayıp şu ölçsüz sözleri söylemişti kendisine bir gün: “Başınızı döndürüyor para sevdası... Kötü yürekli son insansınız siz. İçinizdeki kötülükleri elimden geldiği kadar saklayacağım!”

Ne var ki, bu satırları yazarken, Paris’te, Voltaire’in sağladığı paraları harcıyordu Madam Denis; dahası, Ferney’de, onunla beraber geçirdiği sonraki yıllarda, debdebeli bir yaşam sürdü...

Parababası olmadan önce olduğu gibi sonra da, sosyal ya da siyasal bakımdan önemli yerlere gelmiş insanları kimi zaman pohpohlayıp koltukladı. Kardinal Dubois’ya Mektup’ta, olmadık haksızlığa yol açmış olan kişiyi

Kardinal Richelieu'den üstün görür. Fransız Akademisi'ne seçilmeyi kafasına koyup da ruhbanın desteğinin gerekli olduğu bir sırada, çevrede pek büyük etkisi olan Père de La Tour'u, Katolik Kilisesinin çatısı altında yaşayıp ölmek istediğine inandırdı. Yayımladığı yalanlar bir kitap tutar neredeyse; yayımlamadığı ya da yayımlanamaz olanlar bir kitaba da sığmaz. *La Henriade* ile Fontenoy savaşı üstüne yazdığı poem bir yana, hemen hemen bütün yazdıklarını yadsımıştır Voltaire. 28 Ağustos 1751'de de şöyle yazıyordu d'Alembert'e: "Ancak, en küçük bir tehlike baş gösterdiğinde lütfen bana haber ver ki, o her zamanki saflık ve suçsuzluğumla, her yerde sözü edilen eseri yadsıyabileyim. Gerçeği her zaman gözüpeklikle göstermeli gelecek kuşaklara, çağdaşlara da yanı yöreyi kollayarak. Pek zordur bu iki ödevi birleştirmek!"

Voltaire'in çok gururlu bir insan olduğunu söylemeye gerek yok. Gurur ilerlemenin bir uyarıcısıdır bir yerde, yazarları hareketlendiren de gizli etken. Ne var ki, genel olarak, kendini beğenmişliği denetlemesini bildi Voltaire. Yapılan eleştiri ve önerilere bakıp, yazdıklarını yeniden gözden geçirdiği oldu çoğu kez. Marmontel, Laharpe, Beaumarchais gibi, kendisine gölge yapmayan yazarlara kolayca övgü dağıtıyordu. Ancak, hasım olduklarına inandığı kimseler karşısında ise, gülünç bir kıskançlık içine girebiliyordu: (Baba) *Crebillon'a Övgü'sünde* – övgü perdesi altında – bunu görürüz. Diderot'ya sorarsanız, yükselmekte olan kim ki var, hıncı duyuyordu Voltaire. Rousseau'ya karşı duyduğu kıskançlığın kendisini, ona karşı nasıl acı alayların içine attığını daha önce gördük.

Eleştiri olumsuz olduğunda, "umutsuzluğa düşüyordu" Voltaire. Gerktiğinde susacak denli bilge olmayı pek nadir gösterdi. Hasımı büyük ya da küçük olsun, yazıyla yanıt veriyordu. Hume şöyle demiştir bir gün: "Bağışlamayı hiç bilmiyor ve bir düşmanın, düşündüğünün de altında olduğunu fark etmiyor asla!" Voltaire, Desfontaines ve Fréron gibi azgın düşmanlarına karşı – aralık vermeksizin – mücadele etti; bunu yaparken de, her yola başvuruyordu: Eleştir, alay, küfür!... Gerçeği kimi zaman – göz göre göre – değiştirdiği de oluyordu. Hıncını, eski dostlarına kadar taşırdığı da görülüyordu, bu da yeni düşmanlar edinmesine yol açıyordu: "Nefret etmeyi biliyorum, diyordu, çünkü sevmeyi biliyorum!" Kendisi için verdiği bir hüküm de şu: "Burcuma bakarsanız, bir parça kötülük

yapmaya eğilimliyim.” Öyle olduğu için de, de Brosses’un Fransız Akademisi’ne üyeliğini (1770) engellemek için, bütün bataryaları – hem de başarıyla – harekete geçirdi.

Yahudi düşmanı mıydı Voltaire?

Yazdıklarını, içinde yaşadığı tarihsel bağlamdan soyutlayarak okursanız, onu, Yahudi halkına ve tarihine karşı önyargılı bir kişi olarak alırsınız; hatta bunun, işi düştüğü birkaç kişiye duyduğu hınç yüzünden olduğu sonucuna varmanız da mümkündür. Nitekim, Yahudi tarihi hakkında yaptığı yorumda yanlışların altı dikkatle çizilmiştir; kuşkulu hallerden yararlandığı ise pek nadirdir. Ne var ki, söylediklerini çağında verdiği kavgadan soyutlayarak almamalı. Voltaire, bir Aydınlanma Çağı’nda, akıldışı şeylere karşı savaşıyordu; yalnız Yahudi dininin değil, Kuran’ın akıl dışılıklarının da önüne dikiliyordu ve daha da özel olarak, Hristiyanlığa karşı mücadele ediyordu; Yahudileri ise, Hristiyanlığa yol açmalarından dolayı bağışlamadı. Şöyle der bir yerde: “Hristiyanların Yahudileri lanetlediğini gördüğümde, çocukların babalarını dövdüklerini görür gibi oluyorum.” Voltaire’e göre, Eski Ahid bir dizi cinayetler, serkeşlikler ve yakıp yok etmeler yumağından başka bir şey değildi. *Atasözleri Kitabı*, bayağı, iğrenç, tutarsız, zevksiz, amaçsız, karman-çorman özdeyişler yığınıydı gözünde. *Neşideler Neşidesi*’ne, “saçma bir rapsodi” olarak bakıyordu. Öyle de olsa, Yahudileri, ölümsüzlüğe asla inanmadıkları, dinlerini yaymaktan kaçındıkları ve görece bir hoşgörüyü yer verdikleri için kutlamaktan geri durmadı; nitekim, bu hoşgörü sayesinde ki, Saddukiler, meleklerin varlığına inanmadıkları halde, sapkın diye zulme uğramamışlardı.

Voltaire’de erdemler, kusurlara baskın haldedir diyebilir miyiz?

Hiç kuşkusuz!

Ahlaki değerleri ile aydın yetenekleri aynı teraziye konamazlar bile. Hasisliği yanında cömertliğini, para aşkı yanında elindekileri bölüşme konusundaki tez canlılığını hatırlamalıyız. Yanında yıllarca çalışan ve böylece sırlarını öğrenmiş olması gereken kâtibi Collini, bakınız ne diyor:

Bu büyük insana yöneltilen hasislik siteminden daha temelsiz başka bir şey yoktur... Pintilik, evinden içeriye asla girmiş değildi; hizmetlilerinin onca kolaylıkla çalıp çıptıkları başka bir insan hiç görmedim... Zaman konusundaydı tek hasisliği...

Voltaire'in kimi mektupları, dağıttığı yardımlardan birkaçını gösteriyor bize; bu yardımlar ad vermeksizin yapılıyordu ve sadece dost ve tanıdıkları değil, hiç görmediği insanlara da yayılıyordu. Kitaplarının satışından doğan kazancı kitapçılara bırakıyordu. Matmazel Corneille'in yardımına nasıl koştüğundan söz etmiştik ve tek örnek değildir bu. Vauvenargues ile Marmontel'e nasıl destek olduğunu da söylemiştik; Fransa'nın en çok kulak verilir eleştirmeni olmadan önce oyuncu olarak hiçbir başarısını görmediği Laharpe'a da destek sağladı. Fransız hükümetinin kendisine verdiği aylığın yarısının – isteğin kendisinden geldiği belirtilmeksizin – Laharpe'a verilmesini de istedi. *Felsefe Sözlüğü*'nün bir yerinde şunları söyler: “Desteksiz edebiyat adamı, uçan balığa benzer: Biraz havalanırsa kuşlar yutar; suya dalarsa balıklara yem olur”. “Şiirde bir yetenek gösteren bütün gençleri nasıl büyük bir incelikle kabul ettiğini herkes bilir” diye yazıyor Marmontel.

Bedensel gücünün nereye kadar yettiğinin bilincindeydi Voltaire; ancak, manevi gücü, dahası yürekliliği şaşırtır bizi. Tarihin en güçlü kurumlarından biri olan Katolik Kilisesi'ne karşı çıkışıyla bunu göstermiş değil mi?

Tartışmada sert davrandığında, uzlaşır görünen hasımlarını hemen bağışlardı; hiddeti, ilk uyarıda geçiyordu. Sevgisini isteyen herkese veriyordu bunu ve dostlarına karşı da dürüst davranıyordu. Yirmi dört yıllık bir ortak çalışmanın arkasından, kâtibi Wagnière'den ayrılması gerektiğinde, oturup çocuklar gibi ağlamıştı.

Cinsel yaşamında, Madam du Châtelet ile ilişkilerinde, çağının örflerini aşan bir ahlak anlayışı sergilemişti; yeğeniyle olan ilişkilerinde ise, bu düzeyin altına indi. Cinsel konulardaki sapmaları aklı alıyordu; ama her türlü adaletsizlik, zulüm, ikiyüzlülük, bağnazlık, yasaların sertliği çılgına çeviriyordu onu. Voltaire'e göre, ahlak, “insanlığa iyilikte bulunmak”tan başka bir şey değildi; onun dışında ise, bir filozofun durmuş oturmuşluğu içinde, şaraptan ve kadınlardan hoşlanıyordu. *Bahabec* adlı bir küçük öyküsünde çileciliğe çatar.

Voltaire, asıl erdemini, insanca davranışında ortaya koydu. Calas'lar ve Sirven'ler için açtığı kampanyada, bütün bir Avrupa'nın vicdanını harekete geçirdiğini biliyoruz. Savaş da sadece “büyük bir kuruntu” idi ona göre. XIV. *Louis Yüzyılı* adlı eserinin bir yerinde şöyle der: “Yendiği ulusun

cesetlerinden yararlanmış hiçbir ulus yoktur; orduları zafer kazansın ya da yenilsin, o da öder, o da acı çeker!" Savaşta kazanılan, insanlıkta yitirilir. Savaşın dehşeti ve neye mal olduğu, nasıl da güzel sergilenmiştir *Candide*'de yer yer. *Felsefe Sözlüğü*'nün "Köleler" adlı maddesinde de şunları ekler: "Açıkça söylemeli ki, bütün savaşlar içinde, en haklı olanı ve belki de tek haklı olanı, Spartaküs'ün yürüttüğü savaştır". Böylece, hep acı çeken insanlıktan yana tavır alıyordu. Voltaire, çeşitli durum ve uluslardan olan insanların savunmasını, hepsinin de kardeş olduklarını söyleyerek, üstlendi; ve, bunu yaparken söyledikleri, ta Afrika'nın ortalarına değin ulaştı ve sevgi uyandırdı.

Voltaire'i, kendisinden pek uzaktaki insanlara aşk duyup da, yanı başındakilere ilgisiz kalanlardan biri olarak görmemeli; çevresindeki sıradan insanlara karşı gösterdiği iyilikseverliği ve inceliği, onu yakından tanıyanlar unutmamışlardır. Kendisi gibi duyarlı olduğunu kabul edip, her insana saygı duymuştur. Konukseverliğini sömüren insanlara bile konuksever kalmıştır. Ne denli çabuk parlak ve taşkın olursa olsun, yanından ayrıldığı bir insanın, sevecenliğine hayran kalmaması olanaksızdı.

Zulme ve işkenceye uğrayanlar için yaptığı girişimlerin öyküsü Avrupa'da yayıldıkça ve yüce gönüllülüğü ile iyiliklerinin örnekleri Fransa'da işitildikçe, filozof hakkında bir başka düşünceye sahip olmaya başladı insanlar. Voltaire'in kişiliğinde, sıradan insanların bağlı oldukları inancı yıkmaya yönelmiş azgın bir Deccal görmek sona erdi; Calas'ların, Sirven'leri, La Barre'ların kurtarıcısı, Ferney'in "babacan senyör"ü, hoşgörüsüzlük ya da adaletsizliğin onca kurbanının savunucusu olarak bakılır oldu kendisine daha çok. Cenevrelî papazlar, öbür dünyada son hüküm gününde, kendi inançlarının bu imansız kişinin eserleri kadar ağırlık taşıyıp taşımayacağını sorar oldular içlerine eğildiklerinde. Mürekkep yalamış erkekler ve kadınlar, dinsizliğini, tartışmalarını, kendini beğenmişliğini ve bu arada "diploması"sini bağışladılar; düşmanlıklarından vazgeçtiler ve Fransız edebiyatının doruğu, edebiyat dünyasında da Fransa'nın onuru olarak bakmaya başladılar ona.

Ölmek için Paris'e döndüğünde, bizzat halkın gelip alkışlayacağı adam buydu işte!

IX

DORUKTA

FERNEY'DE GÜNEŞ BATARKEN

1774'te, seksen yaşındaydı Voltaire. Kendisinin “küçük haberciler” dediği birkaç baygınlık geçirmişti. Olanlara bakıp omuz silkiyordu; çünkü uzun bir süredir, ölüme alıştıırıyordu kendini. Öyle de olsa, yaşamayı sürdürüyor ve krallarla kraliçelerin kendisine gösterdikleri hayranlığın tadını çıkarıyordu. Büyük Katerina, “çağının en ünlü kişisi olduğunu” söylemişti onun. Büyük Friedrich'in 1775'te anlattığına göre, “Berlin'de insanlar, Voltaire'in porselenden yapılmış büstlerini kapışmak için çekişip duruyorlardı; çünkü, isteği karşılayacak kadar hızlı bir üretime geçilememişti.” Uzun süreden beri, Ferney, aydın Avrupa için bir hac yerine dönmüştü; bir kutsal kentti bir tür. İşte Madam Suard'ın, 1775'te oraya yaptığı bir ziyaretin arkasından söyledikleri: “Mösyö Voltaire'i gördüm. Bir tanrının, sevilen ve tapınılan bir tanrının huzurundaymışım gibi geldi bana!” 1776'da Cenevre'ye geçtiğinde, kendisini çevreleyen çılgın kalabalığın ortasında ezilip gitmesine ramak kalmıştı.

Yaşı pek ilerlemiş de olsa, siyasete ve edebiyata ilgisini sürdürüyordu. XVI. Louis'nin tahta çıkışını, *Aklın Tarihsel Övgüsü* adlı bir kitapçıkla selâmladı; orada, önceden haber verir gibi, genç krala gelecek kuşakların gözünde saygınlık kazandırabilecek kimi reformları öneriyordu.

XVI. Louis, ruhban takımı için öngörülenler dışında, bu reformlardan çoğunu gerçekleştirdi. Derinden derine inanan ve Kilisenin – tahtı için – ne denli önemli bir destek olduğunun bilincinde olan kral, Voltaire'in etkisini hoş karşılamıyordu. Nitekim, 1774 Temmuz'unda, hükümet, Burgonya yönetim görevlisini, yaşlı sapkını göz hapsinde tutmak ve ölümünün hemen arkasından da evrakına el koymakla görevlendirdi. Marie-Antoinette'e gelince, Voltaire'e yakınlık duyuyordu ve onun *Tancrède*'i oynandığında ağladığı görülmüştü; ayrıca, “yazarı kucaklama” arzusununu tatmak istediğini duyanlar olmuştu; Voltaire, cici birkaç dize yazıp yolladı kraliçeye.

Dostu Turgot Maliye Nâzırı olduğunda, içi rahatladı; ancak, onun görevden çekilmesinin arkasından, insanlığın geleceği bakımından, koyu bir karamsarlığın içine düştü Voltaire. Bir kızı evlat edinerek yaşama sevincine tekrar kavuştu: 1775 yılıydı, Reine Philiberte de Varicourt adlı bir genç kızı getirdiler kendisine; ailesi, evlendirdiğinde çeyiz veremeyecek denli yoksul olduğu için, bir manastıra göndermeyi tasarlıyordu kızı. Saf güzelliği içini ısıttı Voltaire'in; hizmetine aldı ve çok geçmeden bir de koca, genç ve zengin Marki de Villette'i buldu kıza. 1777'de evlendi iki genç ve balayını geçirmek üzere Ferney'ye geldiler. Şöyle yazar Voltaire: "Benim genç âşıklarımı görmek bir zevk; bir küçük filozof dünyaya getirmek için, gece-gündüz çalışıyorlar!" Çocuğu olmayan seksenlik filozofumuz, vesayet yoluyla da olsa, bir baba olmanın düşüncesiyle seviniyordu.

Bütün bunlar olurken, son tiyatro eseri olan *Îrène* üzerinde çalışıyordu Voltaire; oyunu bitirip, 1778 Ocak'ında, Comédie-Française'e yolladı. Ne var ki, bir sorun oldu piyesin kabulü. Çünkü, bir âdet vardı: Oyunlar kabul ediliş sırasına göre sahneye konuyordu; ve daha önceden kabul edilip programa alınmış iki de piyes bulunuyordu: Biri, Jean-François de Laharpe'ın, öteki de, Nicolas Barthe'ındı oyunların. Her iki yazar hemen sıralarını verdiler ve Barthe, şöyle yazdı tiyatroya: "Benim piyesimi asla düşünmeyiniz... Böylesi bir durumda, hangi yazar, kuralı hatırlatmak cesaretinde bulunabilir?"

Voltaire durumu öğrendiğinde, oyununun sahneye konuluşunu yönlendirmek üzere, bizzat Paris'e gitme düşüncesini koydu kafasına. Ne de olsa, oraya gitme konusunda, biçimsel ya da resmi bir yasaklama yoktu önünde. Ama ya ruhban takımı tutar da kürsülerinden kendisine saldırıya geçerlerse? Ne gam, alışmıştı buna! Peki ya kralın beynine girip de Bastille'e gönderirlerse? Bilmediği şey değildi o da! İlerlemenin başkenti olup çıkmış bir kenti, Paris'i bir kez daha görmek nasıl zevkli bir şey olacaktı! Son kaçıışının üstünden yirmi sekiz yıl geçmişti; o zamandan bu yana, kim bilir ne kadar da değişmişti kent! Dahası, Madam Denis, uzun bir süredir Ferney'de oturmaktan yorgun, Paris'e dönmeyi –belki– yüzlerce kez isteyip durmuştu kendisinden. Marki de Villette, malikânesinde ağırlayacağını söylüyordu onu; Paris'ten gelen yığınla haber, oraya gelme konusunda sıkıştırıp duruyordu kendisini.

Sonunda, kesin kararını verdi Voltaire, gidecekti. Yolculuk sırasında ölürse, kaçınılmaz olan akıbetin biraz öne alınması demek değil miydi bu? Ne var ki, evindeki hizmetliler, çiftliğindeki sorumlular, topraklarındaki köylüler, sanayi işletmesindeki işçiler, hepsi başkaldırdılar bu düşünceye karşı; yatışmaları için, altı hafta içinde dönüleceği vaat edildi kendilerine; ancak, hepsi de acılar içinde biliyorlardı ki, yeniden görmeyeceklerdi onu. Kim geçecekti yerine ve onunki gibi sevecen nasıl olabilecekti mirasçısı? Katile, Ferney'yi terk edeceği sırada (5 Şubat 1778), hepsi Voltaire'in çevresinde toplaşmıştı; ağlıyordu çoğu, o da gözyaşlarını tutamadı. Yola çıkıldı. Beş gün sonra, beş yüz kilometreye yakın bir yolculuğun arkasından, Paris görünüyordu az ileride.

Tarifsiz duygular içindeydi Voltaire...

PARİS'TEKİ SON ÖYKÜ

Kentin kapılarında, görevliler, kaçakçılık nedeniyle arabayı durdurdular. Voltaire, arama yapacak olanlara şöyle teminat verdi: "Baylar, beni bir yana bırakırsanız, sanıyorum hiçbir kaçak eşya yoktur!" Kâtibi Wagnière'in söylediğine göre, efendisinin "yol boyunca keyfi alabildiğine yerindeydi; neşe dolup taşıyordu".

Marki de Villette'in – Seine'in sol kıyısındaki – konağında odalar hazırlanmıştı kendisi için. Voltaire, birden indi arabadan ve o sıralarda yetmiş sekiz yaşında olan dostu d'Argental'in yakındaki konağına kadar yürüdü. Ne var ki; evde yoktu kont, ancak çok geçmedi Villette'in konağına geldi ve Voltaire'e "sizi gelip görmek için ölümünden vazgeçtim" dedi. Sonra, başka eski dostları geldi. Marki de Jaucourt, Voltaire'in Paris'e gelmesine XVI. Louis'nin pek kızdığı haberini getirdi; bereket, Marie-Antoinette filozoftan yanaydı. Ruhban, kapı dışarı edilmesi dileğindeydi; ne var ki, Voltaire'in Paris'e gelişini yasaklayan hiçbir belge bulunamadı ve kral da, dünya çapında yazarın saraya kabul edilmesi yolunda kraliçenin yaptığı öneriyi reddetmekle yetindi.

Yüzyılın düşüncesine bir kıvam getirmiş olan insanın sürgünden döndüğü haberi Paris'te duyulur duyulmaz, çok geçmedi Villette'in konağı kral sarayına döndü. Söylendiğine göre, 11 Şubat'ta, üç yüzden fazla in-

san geldi ziyaretine Voltaire'in; aralarında besteci Gluck, Piccini, Turgot, Talleyrand, Marmontel, Madam Necker, Madam du Barry ve Madam du Deffand da vardı. Franklin de, beraberinde on yedi yaşındaki torunuyla geldi ve onun ulu kişiye kutsanmasını istedi; Voltaire, ellerini gencin başı üzerinde tutarak, İngilizce şunları söyledi: "Çocuğum, Tanrı ve Özgürlük; hatırla bu iki kelimeyi!" Ziyaretçi akını günler boyu bitip tükenmediğinden, Doktor Tronchin, Marki de Villette'e şunları yazdı: "Voltaire, faizlerinden çok sermayesinden yiyerek yaşıyor şimdi ve böyle giderse çabuk tükenecektir gücü!" Bu not, kuşkusuz onu gelip görme merakındaki insanları caydırmak amacıyla, 19 Şubat'ta *Journal de Paris*'te yayımlandı.

Ruhbandan kimi insanlar, Voltaire'in, Katolik Kilisesi ile uzlaşmasını sağlamanın pek çarpıcı bir şey olacağını düşündüler. Voltaire de yarı yatkındı buna; çünkü, sadece Katolik topluluğu içinde ölenlerin mezarlığa gömülebileceğini biliyordu ve Fransa'daki bütün mezarlıklar kutsanmıştı. O yüzden, Abbé Gaultier'nin 20 Şubat'ta gönderdiği bir görüşme istemini memnunlukla karşıladı. Madam Denis, Abbé'nin çekilip gitmesini rica etti; Voltaire, onun tekrar gelebileceğini söyledi yeğenine. 25 Şubat'ta, ağır bir kanama geçirdi Voltaire; kan kusuyordu. Kâtibi Wagnière'den, Gaultier'yi çağırmasını istedi. Wagnière, şöyle itiraf ediyor: "İsteğini yerine ulaştıramadım; çünkü, Mösyö Voltaire zaaf gösterdi densin istemiyordum. Rahibin hiçbir yerde bulunamadığını söyleyip inandırdım kendini Kiliseye terk etmeyeceğini umut ettiklerini biliyordu Wagnière; Büyük Friedrich'in, "Hepimizi rezil edecek" yolunda bir sezisi de kulaklarına çalınmış olabilir.

Doktor Trochin kanamayı durdurdu; ne var ki Voltaire'in, sonraki yirmi iki gün boyunca kan tükürmesi sürdü. 26 Şubat'ta, şöyle yazdı Gaultier'ye; "Mümkün olduğu kadar çabuk gelmenizi rica ediyorum!" Rahip, ertesi sabah geldi. Voltaire uyuyordu, çekilip gitti. 28 Şubat'ta, Voltaire, şöyle bir açıklamada bulunarak yazıp verdi Wagnière'e: "Tanrıya taparak, dostlarımı severek, düşmanlarımdan hiç de nefret etmeyerek, ama zulüm ve kovuşturmadan tiksinererek ölüyorum". 2 Mart'ta yeniden geldi Gaultier; Voltaire, günah çıkartmak istediğini söyledi; rahip, Saint-Sulpice Kilisesi papazının, Jean de Tersac'ın, günah çıkartmadan önce, ken-

disinin yaptıklarını yadsıdığını gösterir bir belge istediğini söyledi Voltaire'e. Wagnière, karşı çıktı buna. Voltaire, bir kâğıt ve kalem istedi ve kendi eliyle şunu yazdı: "...İçinde doğduğum Katolik dininde ölüyorum..."

Mösyö de Vielleville ile – Voltaire'in yeğenlerinden biri olan – Abbé Mignot, tanık sıfatıyla imzaladılar bu belgeyi. Gaultier, Conflans Başpiskoposu ile Saint-Sulpice papazına götürdü kâğıdı; her ikisi de, yetersiz olduğunu söylediler onun. Bununla beraber, Gaultier Voltaire için Kudas ayini düzenlemeye kalkacağı sırada, filozof beklemesini söyleyip şöyle dedi: "Durmadan kan tükürüyorum; kanımın, Tanrı Baba'nın kanına karışmamasına dikkat etmeliyiz!" Bu sözlerin, bir dindarlık işareti mi, yoksa alay olsun diye mi söylendiğini bilemiyoruz.

3 Mart'ta Diderot. d'Alembert ve Marmontel geldiler hastayı ziyarete. Aynı gün Gaultier, üstünden, "daha az kaypak ve daha ayrıntılı" bir günah çıkartmanın yapılması için talimat aldığı haberini getiriyordu; ancak, Voltaire'in kendisini kabul edecek durumda olmadığı söylendi. Gaultier birçok kez geldi; ancak eşikten içeriye adım atmasına izin verilmedi her defasında. 13 Mart'ta da bizzat Saint – Sulpice'in başpapazı geldi; görünüş o ki, karşılıklı nezaket sözlerinden ileri gitmedi ziyaret. Bu arada Voltaire'in kanamaları durdu; filozof gücünün yerine geldiğini hissediyordu ve dindarlığı da azalmaktaydı.

16 Mart'ta Fransız Tiyatrosu'nda *İrene* temsil edildi. Kraliçe de içinde olmak üzere, bütün saray oradaydı hemen hemen. Piyes, Voltaire'in en iyi oyunu değildi; öyle de olsa pek alkışlandı ve seksen dört yaşında bir yazar söz konusu olduğunda parlak bir eser olarak görüldü. Voltaire, geceye katılamayacak denli hasta olduğundan, seyircilerin nasıl bir tepkide bulundukları, noktası noktasına kendisine aktarıldı. 17 Mart'ta Fransız Akademisi'nden bir heyet gelip yazarı kutladı. 21 Mart'ta arabayla dışarıya çıkabilecek kadar iyi hissetti kendini; ve, altmış üç yıl önce metresi olan Guvernet Markizi Suzanne de Livry'yi ziyarete gitti. 28 Mart'ta da Turgot'ya ziyarette bulundu.

30 Mart, yüce bir gün oldu Voltaire için. Öğleden sonra, Fransız Akademisi'nin bir toplantısında bulunmak istedi. O sıralarda Paris'te yaşayan bir Rus yazarı Denis İvanoviç Fonvizin, şöyle anlatıyor gördükleri-

ni: “Konağından çıkar çıkmaz, Akademi’ye kadar, dev bir kalabalık, alkışlayarak eşlik etti arabasına. Bütün akademisyenler kendisini karşılamaya çıkmışlardı.” D’Alembert, yaşlı yazarın gözlerini yaşartacak bir konuşma yaptı, Voltaire, başkanlık koltuğuna oturtuldu, ve Nisanla başlayan üç aylık bir süre için –alkışlar içinde– başkan seçildi. O günkü toplantı bittiğinde, arabasına kadar eşlik edildi; araba ise, Fransız Tiyatrosu’na kadar güçlkle yol açabildi kendisine. Yoğun kalabalık haykırıyordu durmadan: “Yaşasın Voltaire!”

Tiyatroya, girildiğinde seyirciler ve oyuncular filozofu selamlamak üzere ayağa kalktılar. Voltaire, bir locaya götürüldü; orada Madam Denis ile Markiz de Villette de bekliyordu kendisini. Arkalarına oturdu, ne var ki seyirciler görmek istiyorlardı onu; herkesçe görülebilmek için, iki kadının arasına bir sandalye koyup oturdu. Bir oyuncu locaya gidip, defneden örölme bir tacı koydu Voltaire’in başına; o da, tacı alıp markizin başına koydu. Salonda hazır bulunanlar arasında haykırırlar işitildi: “Yaşasın Voltaire! Yaşasın Sofokles! Var olsun insanlara düşünmeyi öğreten filozof! Yaşasın Calas’ın savunucusu!” O gün orada bulunan Grimm, “Bu coşku, bu topluca kendinden geçiş yirmi dakikadan fazla sürdü” diyor.

Arkasından, altıncı kez olmak üzere, *İrene* oynandı. Temsilin sonunda seyirciler yazardan bir iki söz istediler; Voltaire, uydu bu isteği. Bir kez daha kalktı perde; oyuncular Voltaire’in büstünü sahneye koymuşlardı; defne dallarıyla taçlandırıdılar onu ve oyunda *İrene* rolünü üstlenmiş olan Madam Vestirce, şu manzum övgüyü okudu.

*Mutlu Paris’in gözleri önünde,
Kabul et bu saygıyı bugün bizden,
Onu gelecek de gösterecek çağdan çağa.
Hayır, ölümsüzlüğün onurundan yararlanman için
Karanlık kıyıya ulaşmana ihtiyacın yok senin.
Voltaire, kabul et sana sunulan bu tacı,
Fransa veriyor onu, layıksın buna!*

Seyirciler bu dizeleri bir kez daha dinlemek istediler; tekrar edildi. Voltaire alkışlar arasında yerini terk etti; yürürken herkes iki yana açılıyordu. Büyük bir coşku içinde, arabasına kadar götürüldü. Meşaleler ge-

tirildi ve arabacıya ağır sürmesi söylendi. Kalabalık, Villette'in konağına değin izledi arabayı. Bildiğimiz kadarıyla, bütün bir Fransız edebiyatının tarihinde böylesi bir ilginin benzeri asla görülmemiştir.

Bütün bunların baştan sona tanığı olan Madam Vigée Lebrun şöyle anlatıyor anılarında: "Kutlanan yaşlı, öylesine cılız ve öylesine dayanıksız haldeydi ki, bu heyecanların ona ölümcül bir darbe indirmesinden korktum." Doktor Tronchin, alabildiğince çabuk Ferney'ye dönmelerini öğütledi Voltaire'e. Madam Denis ise, Paris'te kalması için yalvardı dayısına. Kendisine gösterilen kabulden başı dönen Voltaire, yeğeni-ne hak verdi. Şöyle de bir demeçte bulundu: Parisliler, dünyanın en neşeli, en terbiyeli, en aydın ve en hoşgörülü halkını oluşturuyorlardı; en yetkin zevklere, en yetkin arzulara ve en güzel sanatlara bu halk sahipti. Demek, bir an için de olsa, onun –kendi gözünde – "ayak takımı" olduğunu unutmuştu. Paris'te oturacağı bir yer aramaya koyuldu çok geçmeden. 27 Nisan'da bir ev satın alıyordu. Doktor Tronchin kızıp gücenmişti buna: "Yaşamımda çok deli gördüm, ama bundan azılısını görmedim. Yüz yıl yaşamanın hesabında!" diyordu.

7 Nisan'da Voltaire, "Dokuz Kızkardeş" adlı Mason locasına kabul edildi. Gerekli aşamalardan geçme kaydından başışık bir üye olarak bakıldı kendisine. Defne dalından bir taç kondu başına ve sonra başkan, şu sözlerle seslendi Voltaire'e: "Kardeşlerimize yardım etmeye and içiyoruz; ancak siz, size sevgiyle tapan ve iyiliklerinize boğulmuş bütün bir topluluğun yaratıcısı oldunuz... Pek aziz kardeş, siz, Masonluk rütbesine erişmeden önce de bir Mason idiniz... ve Mason olma vaadinde bulunmadan önce de, bir Masonun görevlerini yerine getirdiniz."

Nisan'ın 11'inde, ziyaretini iade etmek için, Madam du Deffand'ın Saint-Joseph Manastırındaki dairesine gitti. Gözleri pek iyi seçemeyen kadın, elleriyle dokundu yüzüne Voltaire'in, sadece kemikti hissettiği; öyle de olsa, ertesi sabah şöyle yazdı Horace Walpole'a: "Her zamanki gibi canlı o. Seksen dört yaşında ve gerçekten inanıyorum ki, hiç ölmeyecek. Bütün duygularını kullandı ve hiçbirini de zayıflamadı. Garip bir varlık bu ve gerçekten pek yüce!" Rahibeler, bu ziyaretin farkına vardıklarında, markizi suçladılar; çünkü, hem Kilisenin hem devletin mahkûm ettiği bir erkeği kabul ederek, manastırlarını kirletmişti...

27 Nisan'da bir kez daha gitti Fransız Akademisi'ne Voltaire. Tartışma, Abbé Delille'in yaptığı, Pope'un *Doktor Arbuthnot'a Mektup* adlı eserinin çevirisi üstüneydi. Voltaire, kitabın aslını okumuştı ve çevireni, çalışmasından dolayı kutladı. O günkü toplantıyı vesile bilip, dile giren ve kullanılmakta olan yüzlerce yeni terimle Fransızca'yı zenginleştirmek amacıyla, *Akademî'nin Sözlüğü'nün* gözden geçirilmesini önerdi. 7 Mayıs'ta Akademi'ye tekrar gelip, bu yeni sözlük için bir çalışma programını da getirdi beraberinde. A harfiyle başlayan bütün kelimeleri kendi üstüne alabileceğini söyleyip, her üyenin bir harfin sorumluluğunu üstlenmesini önerdi. Toplantı bittiğinde, Voltaire, "Alfabe adına" teşekkür etti.

Ve Şövalye de Chastellux de, "Biz de, edebiyat adına teşekkür ediyoruz size" diye yanıt verdi. Aynı günün akşamı, kimliğini gizleyerek, kendi yazdığı *Alzire* adlı oyunun bir temsilinde bulundu. Dördüncü sahnenin sonunda, seyirciler, oyuncu Larive'i alkışladılar. Voltaire de dayanamayıp bağırdı: "Oh, ne kadar güzel!". Bunun üzerine, salonda bulunanlar fark ettiler kendisini ve kırk beş dakika, 16 Mart'taki coşku yeniden yaşandı.

Odasına kapanıp yaşamını zahmetli birkaç günle uzatacak yerde, ömrünün son haftalarından böylesine yararlanmakla pek iyi etti kuşkusuz. Çalışıyordu da; yeni sözlük tasarısı üzerinde öyle yırtınırcasına uğraşıyor ve o kadar çok kahve içiyordu ki – kimi zaman günde yirmi beş fincana kadar varıyordu bu! – geceleri uyuyamıyordu. İdrar tutukluğu sürüyordu ve bedeninden atması gereken zehirler kanına karışıyor ve bir üremi tehlikesi yaratıyordu. Dük de Richelieu, bir uyuşturucu hülasası getirtmiş sinirlerini yatıştırması için vermişti kendisine. Ancak Voltaire, kullanılma biçimini bilmediğinden, şişede bulunanın tümünü yuttu birden (11 Mayıs); kırk sekiz saat kendinden geçip sayıkladı. Doktor Tronchin çağrıldı; onun yaptığıyla biraz rahatladı. Bununla beraber, günlerce konuşamadı ve yiyip içmedi Voltaire. Kendisini Ferney'ye götürmelerini istedi; ne var ki çok geçti artık.

30 Mayıs'ta, Abbé Gaultier ile Saint-Sulpice'in başpapazı geldiler ve Voltaire'e, son dinsel işlemleri yapmaya hazır olduklarını söylediler; ancak, şartları vardı: Filozof, daha önce söylediklerine, İsa'nın Tanrılığına inandığını da eklemeliydi. Condorcet'nin belirttiğine göre, şöyle bağırdı Voltaire: "Allah aşkına, bu adamdan bahsetmeyin bana!" Laharpe'a göre,

Voltaire'in yanıtı şu oldu: "Bırakınız sakın sakın öleyim!" Onun yaşamını uzun uzun yazmış olan Desnoiresterres'e göreyse, rahipler tam bir sayıklama içinde buldular Voltaire'i ve bir şey yapamadan çekilip gittiler. Doktor Tronchin'in söylediğine bakılırsa, filozofun son saatleri, zaman zaman çığlıklara varan uzun bir can çekişme içinde geçti.

Yaşama veda ise, aynı akşam saat 11'de oldu.

Bir ay sonra, 2 Temmuz'da, eski düşmanı Jean-Jacques Rousseau ölecektir.

Abbé Mignot, dayısının Paris'te bir mezarlığa gömülmesinin reddedileceğini sezinleyince, cesedi hemen bir arabaya koyup, yüz yetmiş kilometre uzaklıktaki bir yere, Romilly – sur – Seine köyündeki Scellières manastırına götürdü. İlgili rahip geleneksel bir din töreni düzenledi, ilâhi söyledi ve kilisenin mezarlığına gömdüler ölüyü.

XVI. Louis'nin emriyle Voltaire'in ölümünü haber vermek yasaklandı basına. Fransız Akademisi Fransisken keşişlerine başvurup, ölünün adına bir ayın düzenlenmesini istedi; ne var ki, izin verilmedi buna. Büyük Friedrich, aslında bir şüpheci de olsa, bir başka şüpheci için harekete geçip, Berlin'deki bir Katolik kilisesinde bir ayın düzenletti; hem dostu hem hasmı olan insan için bir güzel söylev kaleme aldı ve Berlin Akademisi'nde 26 Kasım 1778 günü okundu bu. Büyük Katerina da şunları yazdı Grimm'e:

Hiç görmediğim, ama beni takdir eden ve benim de saygı duyduğum iki insan kaybettim: Voltaire'le Lord Clatham'dir bunlar. Uzun bir süre, belki de edebi olarak, bir benzeri görülmeyecek onların ve kendilerinden üstün olanları ise, asla! Özellikle de, birincisi söz konusu oldukça... Birkaç hafta önce herkesçe yüceltilen Voltaire'in bugün ölüsünü gömmeye bile cesaret edilmiyor. Ne insan! Ülkesinin önde gelen kişisi! Niçin, benim adıma ölüsünü güvenceye almadınız? Kendisini mumyalatıp yollatabilirdiniz bana ve ben de, en güzel törenleri yaptırırdım ona... Sizin için mümkünse kütüphanesini ve, yazışmaları da içinde olmak üzere, evrakını satın alınız. Mirasçılarına hatırı sayılır bir para ödeyeceğim.

Nitekim bu kitaplık için Madam Denis, – o zamanın parasıyla – 135.000 frank aldı; ve kitaplık da, Saint-Petersburg'daki "Hermitage" Sarayı'na gönderildi. O ünlü müzede, üzerine titrenen hazinelerden biri de budur.

Krallığın ölüsüne saygı göstermediği adama, on yıl sonra patlayacak olan büyük devrim saygı gösterdi. Gerçekten, 1791 Temmuz'unda, Kurucu Meclis'in emriyle, Voltaire'in kemikleri gömülü olduğu Scellières Ma-

nastırı'ndan alındı ve Paris'e getirilerek, bütün kenti dolaşan görkemli bir törenle, – çok geçmeden Panthéon diye adlandırılacak olan – Sainte-Genève Kilisesi'ne konuldu. Voltaire'in öldüğü yıl ölen Rousseau'ya karşı da böylesi bir saygıda bulundu meclis. Aynı yıl Seine kıyısındaki Thétins caddesine, resmi olarak Voltaire Caddesi adı verildi. 1814 Mayısında, Bourbon Hanedanı'nın Restorasyon hareketi başladığında, bir bölük gözü dönmüş dinci, Voltaire'le Rousseau'nun kemiklerini Panthéon'dan alıp, bir torbaya koyarak, Paris dolayındaki bir bataklığa götürüp attılar.

Sonraları, hiçbir şey bulanamadı onlardan.

Ne var ki, Rousseau gibi düşünceleri ve eylemiyle yaşıyordu Voltai-
re, onlarla yaşacaktı...

BİTİRİRKEN

İnsanları, bu arada yazarları ve düşünürleri, çağlarından ve sınıflarından soyutlayarak düşünmemeli.

Bu doğru, Voltaire için de geçerlidir.

Çelişmelerini göz ardı etmiş olmadan söyleyelim: iktisadi gücünü güvenceye bağlayabilmek için, siyasal özgürlükler arkasından koşan zengin ve girişimci burjuvazinin en yetkin temsilcilerinden biri oldu Voltaire. Yaşamla eserinin iç içe geçtiği yazarımızın çifte görünüşü şöyle açıklanabilir. Bir yandan düşünce, söz ve ticaret özgürlükleri adına savaşır, boş inançlara karşı ateş püskürüp hoşgörü ve aydınlıkların kavgasını sürdürürken; öte yandan, zenginliğine zenginlik eklemenin arkasında olmuş ve bu arada halka da “ayaktakımı” olarak bakmıştır.

Burjuvazinin değerlerini savunmak: Fransa’da XVIII. yüzyıl “filozofları”nın – hemen hemen – hepsindeki ortak kaygı bu değil midir aslında?

Ama bu savunmadan evrensel sonuçlar da kaldı arkaya.

Ne mi borçluyuz onlara?

“Bugün düşüncemizde, sözlerimizde ve inançlarımızdaki görece özgürlüğü, XVIII. yüzyılın düşünürlerine –XVII. Yüzyılın belki daha da derin filozoflarına– borçluyuz; okulların, kütüphanelerin ve üniversitelerin yayılışını onlara borçluyuz; hukukta ve yönetimde, suçların cezalandırılmasında, hastalıkların sağaltılmasında yığınla, insancıl, reformu onlara borçluyuz. XIX. yüzyılın edebiyatına, bilimine, felsefe ve sanatına kaynaklık eden – o dev – uyarıcı etkiyi, onlara ve Rousseau’nun çömezlerine borçluyuz. Dinlerimiz, her gün biraz daha fazla olmak üzere, felç edici boş inançlardan ve saldırgan bir ilahiyattan yakasını sıyrabilmişse; karanlıkçılığa ve kovuşturup zulmetmeye sırt çevirmişse, bilgisizlerimizi giderip umutlarımızı arttırmada girişilmiş çabalarla olumlu bir işbirliğinin zorunluluğunu kabul etmişse, yine o düşünür ve filozoflar sayesinde bu. Sonradan eleştiriye uğrasak da, yazarken korkusuzsak, bu insanlar yüzündendir.”

Voltaire'in apayrı bir payı vardır bu mirasta.

Unutmayalım, o yüzyıl "Voltaire'in Çağı" diye onun adını taşımaktadır.

Arkaya bıraktığı o çok boyutlu, bir yanıyla klasik ama bir yanıyla da modern eserin sayfaları arasından eskiyip dökülen çok şey var: Çağdaşlarının, bu arada kendisinin pek önem verdiği tiyatrosu köhnemiş ve şiirini yenilikçi rüzgârlar silip süpürmüştür. Elimizde kala kala, başta *Candide* olmak üzere, ünlü felsefi roman ve öyküleri, kimi tarihleri ve tadına doyumaz mektuplar kalmıştır.

Nedir sayfaları arasından süzülüp gelen onların?

Şu büyük mesaj: Özgürlükler, düşünce özgürlüğü, dinsel ve siyasal özgürlükler için mücadele!

Akıl, adalet insan hakları ve hoşgörü için mücadele!

Karanlıkçılığa, yobazlığa ve bağınazlığa karşı mücadele!

Tarih mi? İlahiyattan ve akıldışı açıklamalardan kurtarılmalı, nesnel bir yöntemle yazılmalıdır. Sonra, insanoğlunun tarihi, cinayetlerin, yağmaların ve hükümdarların tarihi de değildir; "örf"lerin, yani bir bakıma uygarlığın tarihidir. Görevi de vardır tarihçinin: İnsana yönelmiş olan bu cinayetlere karşı tiksinti uyandırırken, uygarlığın görünüşleri arasından insan aklının yürüyüşünü de gözler önüne sermelidir.

"Filozof" Voltaire, işte bu çizgi üzerinde yürür: Metafiziği yerer, aklın önünü açar, bireyi saldırıdan korur, inancını ve düşüncesini hoşgörünün güvencesi altına alır.

Eylemini sürdürürken kullandığı dil de önemli: Bütün yazarlığı boyunca – vebadan kaçır gibi – ukalalıktan kaçır Voltaire, söyleyeceğini açık, yalın ve aydınlık bir dille anlattı ve modern bir biçim yarattı. Kavgasını sürdürürken, özellikle Calas'ları Sirven'leri ve başkalarını savunurken, araştırmasıyla, kamuoyu yaratmasıyla nasıl modern gazeteciliğin yolunu açmışsa, diliyle de gazetecidir; bir burjuva olarak – "ayaktakımı" dediği – halka karşıyken diliyle o halkın yanındadır.

Yalnız Voltaire'indir diyebileceğimiz o dilin bir başka niteliği ise, polemiklerinde, hele hele felsefi roman ve öykülerinde kullandığı o ince alaydır. Ne var ki, okuyucusunu güldürürken, boşluğa atmaz onu; bir nihilizm ya da bir kaçış adına değildir o güldürüş, Voltaire'in alaycılığı, yürekli olmaya ve özgürlüğe bir çağrıdır, yani yüce gönüllüdür.

Ve alaycılığının ateşinde yanmayan hiçbir kavram da yoktur.

Daha sonra “Voltaire’cilik” diye adlandırılacak bir şüpheci anlayışa yol açtı Voltaire. Çürümüş feodal dünyanın – ayyuka çıkan – kötülüklerine karşı eleştirilerinde açıkça konuşmuyor; söylediklerini özenle sarıp sarmalıyordu. Keyfi isteği için böyle yapıyor değildi; dolaylı konuşması, başka sansür kaygısından kaynaklanıyordu, nitekim hemen her eseri yasaklanmıştır. Ancak kapalı da konuşsa, anlatmak istediği şeydu bir yerde: “Her şeye inanmayınız, işittiğiniz her şeyi geçer akçe diye bellemeyiniz; işlerin her zaman böyle gideceğini ve bu dünyanın hiç değişmeyeceğini sanmayınız!” Bütün eserlerinin temelinde yatan budur! Hiçbirinde açıkça dile getirilmemiştir bu görüş, ama çağdaşları alabildiğine berraklıkla anlamışlardır onu. Voltaire’in eserinde söylenmeyip de susulan şey, söylenenden daha çok önemlidir belki.

Aynı zamanda her şeye gülmekti bu!

Fazla tiksiniş onun sertliğiyle vurdu belki.

Ama kendisini buna iten nedenleri hatırlamalıyız: Yerleşik din ya da mezhepten farklı düşünüp inandıkları için, insanların odun yığınları üzerinde ateşe verildiği ve tekerlek cezasına mahkûm edildiği o devri gözümüzün önüne getirmeliyiz.

Calas’ları, Sirven’leri, La Barre’ları hatırlamalıyız.

O yüzyılda birinin çıkıp “hayır!” demesi, insanları uyarırken zulmün sahiplerinin de üstüne yürümesi gerekiyordu; insan adına, onun kimliği ve özgürlükleri adına bunu yapması gerekiyordu.

XVIII. yüzyılda Voltaire yapmıştır bunu.

En büyük onuru, böylesi bir kavgayı sürdürmüş olmasındadır.

Voltaire’i unutursak, özgürlüğümüze layık olamayız.

Mücadelesini, pek nañkör koşullar altında sürdürdüğünü hatırlatmaya gerek yok: Hapishaneleri boyladı, sürgünlere gitti geldi, kendi yurdunda kaçak yaşadı, kitapları yasaklara uğradı ve kimi zaman ateş yığınları üzerinde yakıldı.

Akıl, insan hak ve özgürlükleri, özellikle vicdan ve düşünce özgürlüğü ile hoşgörü adına üstlendiği kavgaya baktığımızda, örnekleri çağımızda da görülen, “kendini bir davaya adanmış”, ya da sadece “dava adamı” diyebileceğimiz aydın tipinin bir öncüsünü görürüz onda. Hugo’suy-

la, Zola'sıyla, Anatole France'ıyla, Romain Rolland'ıyla, Sartre'ıyla, onu sürdürenler oldu, kendi yurdunda; başka ülkelerde de görüldü ardından gidenler. Bugün, hemen hemen her aydın bir Voltaire'dir, ama Voltaire ayarında, biri yok elbet!

Oysa dünyamız, yeniden skandalların, utançların, barbarlıkların dünyası oldu. Bağnazlık mı? "Köktendincilik" kılığı altında tekrar ortaya çıkmıştır. Katoliklik insanları mı yakıyordu vaktiyle? Şeriatçı gericiliğin, fırsatını yakaladığında yaptığı odur bugün. Durum böyleyken XX. yüzyılın bir Voltaire'i yoktur. Bugünkü uluslararası toplulukta, barbarlığın güçlerine karşı haykırıp sesini işittirecek, onları yaptıklarında duraksatıp geriletecek bir büyük ses göremiyoruz. Paul Valéry, Voltaire'den söz ederken, "Voltaire yaşıyor, Voltaire devam ediyor; alabildiğine günceldir o!" diyordu bir tarihte.

Bu değerlendirme, daha da geçerli bugün.

Voltaire, bir referans insanıdır günümüzde: Bir yazardan çok, simgedir!

Voltaire, ebedi olarak kazanılmış değerleri sürdürüyor, dikkatleri uyandırıp canlı tutuyor, her okuyucunun anlayacağı bir dille kendini anlatıyor, öğretirken eğlendiriyor, akli sağlamlaştıırıp güçlendiriyor.

Büyük felaketler gelip çatığında daha da günceldir Voltaire ve öylesi felaketlerle yüz yüzeyiz. Dünya saçmalıklarla karşılaştığında, edebiyatçılar – birbiriyle yarışırcasına – anlaşılmaz bir dille konuştuklarında, insanlar düşünce farklılıklarına bakıp birbirlerini yemeğe kalktıklarında. Aptalların yanlışları yüzünden kaba güldürü trajediye dönüşme tehlikesiyle göz göze geldiğinde, Voltaire'e başvurmalı ve onun şu sözünü tekrarlamalıyız:

"Aklın günü yaklaşıyor, korkunuz!"

Karanlıkçılığın, gericiliğin, hoşgörüsüzlüğün, bağnazlığın, yobazlığın, barbarlığın dört bir yandan saldıran güçlerine karşı, buyurunuz, hep beraber haykıralım:

Aklın günü yaklaşıyor, korkunuz!

EKLENTİ

VOLTAİRE, DOĞU VE TÜRKLER

Voltaire'in, yüzü aşkın eseri içinde ele aldığı – o pek çeşitli – konular arasında Doğu'ya ve Türklere ilişkin olanlar da var. Bir XVIII. yüzyıl filozof-yazarı için çok da doğal bu. Voltaire'i bütün olarak vermeye çalışan bir kitapta, bu bahse de bir yer ayırmak gerekiyor kısaca.

XVIII. yüzyıl yazarlarının Doğu'ya bakışıyla girmeli konuya.

XVIII. YÜZYIL YAZARLARI VE DOĞU

XVI. yüzyıl Avrupa'sı Amerika'yı keşfetmişti; XVII. Yüzyılda Çin'i bulur; XVIII. yüzyılda ise, hemen hemen bütün Doğu'yu kucaklar. Avrupa düşüncesinde pek önemli gelişmelere yol açacaktır bu karşılaşma.

Gerçekten, XVI. yüzyılın büyük coğrafya buluşlarının iktisadi, sosyal, siyasal – o çok önemli – sonuçlarının yanı sıra, bir başka dikkate değer olanı da, Avrupa'nın düşünce ufkunu genişletmesi ve zenginleştirmesidir. Avrupalı, o tarihe değin Avrupa ile Asya'nın bir bölümünü ve Kuzey Afrika'yı biliyordu; bilmediği yığınla şeyin farkına varır birden: Başka yıldızlar, okyanuslar, kıtalar, bitkiler ve hayvan türleri, insan ırkları, tartışılmaz Ortaçağ'dan kalma birçok anlayışı altüst eder ve çok geçmez, sosyal düşüncede, bilimde ve teknikte “gerçek bir devrimi” başlatır.

Bu devrimin öyküsü pek bilinir.¹¹

XVII. yüzyılda, Çin üstüne – başta Cizvitlerin yazdığı – kitaplar yoluyla, bu uygarlık keşfedilir.¹² Çin'le ilgili olarak yazılanlar, çetin sorunlar ortaya atar ya da yeniler onları. Avrupalının din ve ahlak adına bildiği Hristiyanlık, Tevrat'la İncil'in söyledikleridir; yanı bir yerde sınırlı ve kendisini sıkıp boğan bir çerçevenin içindedir. Oysa Çin, Kutsal Ki-

11 Bu konuda genel olarak bkz. Server TANİLLİ, Yüzyılların Gerçeği ve Mirası, C, III, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.

12 Bunun öyküsü için bkz. Age..

tap'ın söylediklerinden de eskiye giden bir tarihe sahip ve o süreç içinde de, hoşgörü üstüne kurulu bir din ve ahlak geliştirmiştir: Çin, Hristiyanlara örneklik edecek biçimde Tanrı'yı yüceltmmişti; Çin'deki dinler, en saf olanıydı dinler içinde; Çinliler alçakgönüllü idiler, iç dünyaları vardı, ermiş kişilerdi; Çin, tüm uluslar içinde, Tanrı'nın kayrasına en sürekli mazhar olan bir ulustu. Bütün bunlardan sonra, Yahudi halkının ayrıcalığı da ne demek oluyordu? Ne gerek vardı Musa'yla İsa'ya? Neye yarayacaktı Tevrat'la İncil?

Böylece Çin, Hristiyan dininden yakasını sıyırmış bir ahlak arayan yığınla Avrupalıyı etkiledi; Hristiyanlıktan uzaklaşan, insan severlik üzerine kurulu bir ahlakı istenen ve böylesi bir ahlak yeterli de görülüyordu.

Avrupa'da Çin üstüne görüşler, XVIII. yüzyılı, Aydınlıklar Yüzyılı'nı etkileyecek ve onun kimi temel düşüncelerine güç ve genişlik getirecektir. Nelerdi bu düşünceler? Şunlar: "Deizm", yani vahyedilmiş dinleri bir yana bırakıp sadece Tanrı'ya inanmak, insanın doğuştan iyiliği, yarırcı doğal ahlak, aydın despotluğu vb.

Avrupa'da yüzyıllar öncesinden başlayan değişimlere yeni bir atılım getirir bu.

XVIII. yüzyılda, Avrupa'da Avrupalının kendi düzenini eleştirme ve daha güzel bir dünya adına aranımlarını sürdürmede başvurduğu bir başka evrendir Doğu ve bu Doğu, öyle yalnız Çin'le sınırlı değildir artık: Tavernier'nin (1676-1679) ve Chardin'in (1711) gezi izlenimlerinin kapılarını açtığı Hindistan da vardır; İran, Arap ve başka halkların yanı sıra Türkler de vardır. Bu doğrultuda yazılmış eserlerin, özellikle edebiyatta, idealize çalışmalar olduğunu belirtmeliyiz.

Onlar arasında en güzellerinden biri, Montesquieu'nün *İran Mektupları*'dır.

Montesquieu'nün 1721'de yayımladığı ve kendisini büyük bir üne kavuşturan kitap, iki İranlı'nın, Rica ile Usbek'in mektuplaşmalarından oluşur. İranlılar, ülkelerinden kalkıp Avrupa'ya gelmişlerdir; işin içinde, Usbek'le ilgili bir saray entrikası da vardır. Rica ile Usbek, birbirleriyle yazışırken, yurtlarında bıraktıkları dostlarıyla da haberleşirler. Montesquieu, onların ağzından, yaşadığı toplumun, özellikle de Paris'in bütün yaşamını, örflerini, garipliklerini dile getirir. Sosyal gerçekliklerin yanı sıra

ra, siyasal ve dinsel kurumlara da el atılır. Yalnız kralla papa silkelenmez, dinle ilgili yığınla uygulama da gözler önüne serilir; bellidir ki, Montesquieu, yürürlükteki Hıristiyanlığın karşısına, sadece adalet ve sağduyuya dayanan bir din çıkarmaktadır; kitap, ilahiyata ve mistikliğe karşı, insan aklına adanmış bir türküdür de.

Aynı zamanda, bir “sosyal eleştiri” olan eser, Voltaire’i de haber vermektedir.

Voltaire’in eserlerinde Doğu’nun tablosu daha da genişliğine ele alınmıştır. Örneğin, *Felsefe Sözlüğü*’nde bunu görürüz: Kimi maddelerde, bir İngiliz’le bir İspanyol, bir Yunan filozofuyla bir İskit tartışırken, kimi maddelerde de bir Hint fakiri ile bir Çinli, iki Çinli ya da iki Türk karşı karşıyadırlar; yine diyalog halinde yazılmış bir dizi maddede, “Rahibin Din Kitabı”, “Bahçıvanın Din Kitabı”nın yanı sıra “Çinlinin Din Kitabı”, “Japon’un Din Kitabı” başlığını taşıyanlar da vardır. Hepsi de şunu göstermek ister: Tanrı’ya çeşitli sıfatlar da yakıştırılmış olsa, sayılıp yüceltilen Tanrı aynıdır her yerde.

Böylece Voltaire, kendi görüşüne kanıt arar ele aldığı konuda.

Ünlü trajedileri içinde, konusu Doğu’da geçenler vardır: Onun, Çin Yetimi diye – başarı da kazanan – bir trajedi yazdığını biliyoruz; *Zaïre*, *Semiramis*’in konuları da Doğu ile ilgidir.

Bu son ikisinden daha önce söz etmiştik.

Haçlılar döneminde, daha çocukken Müslümanlarca esir edilen ve sonra İslam inancı içinde yetiştirilen bir Hıristiyan kızının öyküsünü anlattığı *Zaïre*’de, Voltaire’in hiç de öyle, İslam’a karşı Hıristiyan gayretkeşliği içinde olmadığını hatırlatmış olalım.

Muhammet adlı piyesi için de aynı şeyi söyleyebilir miyiz?

İslam’a karşı çıkmak mıydı oyunun asıl amacı?

Önce, eserin konusunu hatırlatalım: Arap halkının peygamberi ve yöneticisi olarak kendi kişiliğini ortaya koymuş ve saygınlığını sağlamış olan Muhammed, halkı için büyük bir geleceğin düşü içinde yaşadığından, Mekke’yi zapt etmek ister. Ne var ki Mekke, Şeyh Zafir adlı birinin elindedir. Muhammed’e karşı kin ve öç duygularıyla dolu biridir bu: Peygamberin kişiliğinde, sadece bir ayaklanmacı değil, bir sahteci ve bağınazlık kıyımlarına varan olayların bir kışkırtıcısını da görür; nitekim, kendi eşini ve oğullarını işte bu boğazlaşmalar sonunda yitirmiştir şeyh. Zafir’in

yanında da, Muhammed'in kız gibi büyüttüğü ve onun yanına dönmenin düşünü gören kölesi Palmir vardır. Şeyhle bir görüşme yapıp onu Muhammed'le bir anlaşmaya götürmek amacıyla, Peygamberin yardımcısı Ömer, Muhammed'in bir başka kölesi olan Seyyid, Mekke'ye giderler. Zafir'le yapılan görüşme şiddetli bir tartışmaya dönüşür ve Seyyid, rehine olarak kalır; arkasından da, yığınla komplo sökün eder. Öcünü almak ve yandaşlarının bağınazlığını sürdürmek amacıyla, Muhammed, Şeyh Zafir'in öldürülmesine karar verir. Aynı zamanda, Palmir'in aşığı olduğunu bildiği Seyyide karşı korkunç bir kıskançlık içindedir Peygamber, çünkü kendisi de sevmektedir Palmir'i. Sonunda Muhammed, davasını kazanır Seyyid'e ve öldürmeyi bir Allah emri, yani kutsal bir görev olarak gösterir ona. Zafir ise, Seyyid'le Palmir'in – kaybettiğine yıllardır üzüldüğü – kendi çocukları olduğunu anlamıştır. Ne olursa olsun, Seyyid öldürür onu. Ancak Seyyid de, Muhammed'in elinden içtiği bir zehirle yaşamını yitirir; öte yandan Palmir, kardeşinin hançeriyle kendi canına kıyar. Muhammet, onca istek duyduğu Palmir'in – böylesine acı biçimde – yok olup gittiğini görünce, kendi sinsilik ve hayınlığını fark eder olan bitende; öyle de olsa, cinayetlerinin izlerini ortadan kaldırması için emir verir Ömer'e ve kendi onurunu kurtarmaya çalışır.

İşte eserin konusu!

Dışından bakıldığında, Muhammed'e giderek İslâm'a karşı bir piyes Voltaire'in yazdığı. Anlattığı olaylara ya da onlara uzaktan ya da yakından benzeyen kimi başka olaylara, boğazlaşmalara ve bu arada cinayet kışkırtıcılığına varan –insanlık dışı– gelişmelere, İslâm'ın doğuş yıllarında rastlanıp rastlanmadığının tartışmasını bir yana bırakarak söylemiş olalım bunu.

Ne var ki, Voltaire için asıl önemli olan, İslâm'ı, giderek onun peygamberini kötülemek değil, bağınazlığın insanları nerelere kadar sürüklediğini göstermekti. Kanıtlamasını, tehlikeli olduğu için, Hıristiyanlık tarihinden bir olayı ya da onun peygamberini ele alarak yapamazdı; bir başka dine eğilmesi bu yüzdendir. Böylece İslam ve onun peygamberi, Voltaire için, kendi düşüncesini doğrulaması yolunda, bir bahaneydi sadece.

Ancak, konusunu başka bir dünyadan da alsa, elbet en başta kastettiği, Hıristiyanlık; onun yürürlükte olduğu ülkelerde, bu arada Fransa'da, bağınazlık adına olan–bitenin dolaylı yoldan çimdiklenmesiydi.

Bu amaç ise, piyesin ilk oynayışında hemen fark edilmişti. Eser, 1741

yılında Paris'te de sahneye konduğunda, hemen hemen herkes hoşnut kalır temsilden, hatta yılın edebi olayı olur gösterilen ilgi. Ancak, ruhban takımından kimi üyeler, "Hıristiyan dininin zalimce bir eleştirisi" deyip ortaya atılırlar; başka birkaç eleştirmenin de düşüncesi bu olur. Eser, Voltaire'in başka oyunlarına oranla ahım şahım bir çalışma olmadığı halde, eleştiri adına bu ileri sürülür en başta.

Oyunun bir yerinde, düşmanı Şeyh Zafir'i öldürmesi için, Muhammed, emir verir kölesine ve onun duraksaması üzerine de şöyle azarlar kendisini: "Tartışılmaya kalkıldığında günah işlenmiş olur. Kendi kendine hüküm verecek ve kendi gözleriyle görecektedir kadar yürekli olan faniler uzak olsunlar benden! Kim ki düşünme cesaretini gösterir, bana inanmak için yaratılmamıştır. Ses çıkarmadan boyun eğmek, tek onurunuzdur sizin (...) İtaat ediniz, vurunuz: Bir imansız kanına boyanmış olarak, onun ölümüyle ebedi yaşama layık olunuz!"

Oyunun bir yerinde, düşmanı Şeyh Zafir'i öldürmesi için, Muhammed, emir verir kölesine ve onun duraksaması üzerine de şöyle azarlar kendisini: "Tartışılmaya kalkıldığında günah işlenmiş olur. Kendi kendine hüküm verecek ve kendi gözleriyle görecektedir kadar yürekli olan faniler uzak olsunlar benden! Kim ki düşünme, cesaretini gösterir, bana inanmak için yaratılmamıştır. Ses çıkarmadan boyun eğmek, tek onurunuzdur sizin (...) İtaat ediniz, vurunuz: Bir imansızın kanına boyanmış olarak, onun ölümüyle ebedi yaşama layık olunuz!"

Hıristiyan ruhbanaya yollama var diye, kimi seyircileri rahatsız eden de bu sözler olsa gerek!

Özetle, Voltaire'in bağnazlık adına suçlaması, Hıristiyan dünyada adresini bulmuştur. Nitekim, eserin oynandığı sırada yol açtığı büyük gürültüler bir yana, bağnazlığın, boş inancın ve keyfi yasalara körü körüne köle olmanın her türlüüne karşı – kimi yerde çocuksu, ama yürekli – eleştirilerine bakıp korkunç saldırılarda bulunulacaktır daha sonraki yıllarda da. Voltaire'in eseri, cinayet işlemeyi ve savaş çıkarmayı onaylamada dini alet etmeye karşı bir eleştiri idi Seyyid karşısında Muhammed'e söyledikleri. Nitekim, Büyük Friedrich'e yazdığı bir mektupta, Voltaire, III. Henri'nin ve IV. Henri'nin öldürülmelerini, din uğruna cinayetlere birer örnek diye gösterir. Oyununun, hem de bir Hıristiyan ülkede, daha dördün-

cü temsiline arkasından sahneden kaldırılması da, mesajın adresine nasıl vaktinde ulaştığını gösteren bir başka kanıttır.

Voltaire'in bu piyesi bugün Avrupa'da artık oynanmıyorsa, bunun bir nedeni burada eleştirilen kötülüklerin kalkmış olması, bir başka nedeni de fazla bir "ebedi" değerinin kalmamış olmasıdır olsa olsa; ama eserin, şu yaşadığımız yıllarda Müslüman dünyada temsil edilebileceğini düşünebilir miyiz hiç?

VOLTAIRE VE TÜRKLER

Voltaire, çeşitli eserlerinde, özellikle *de Felsefe Sözlüğü*'nde, *XIV. Louis Yüzyılı*'nda, *Milletlerin Örfleri ve Ruhu Üstüne Deneme*'de, *XII. Charles'ın Tarihi ile Büyük Petro'nun Tarihi*'nde, Türklerden söz eder. Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avrupa içlerine kadar sokulmuş dev yapısını XVIII. yüzyılda da sürdürdüğü, savaşların yanı sıra diplomatik ilişkilerde de ağırlığını koruduğu göz önüne getirilirse, doğal karşılanmalı Voltaire'in ilgisi.

Ne var ki, "Voltaire Türklere karşıydı" diye kestirilir atılır.

Yüzeysel bir bakıştır bu.

İşin gerçeği şudur ki, Voltaire'in Türklere karşı olduğu yerler vardır; bunun gibi, şu ya da bu konuda, Türkleri örnek olarak gösterdiği de görülür. Onun aynı zamanda bir tarihçi olduğu, geçmişle ve çağındaki olaylarla ilgili olarak isabetli yargılarda bulunduğu, zaman zaman bir sosyolog titizliği ile saptamalara gittiği hatırlanırsa, Türkler hakkında söylediklerini de, kestirmeden reddetmeyip üzerlerinde düşünmek gereği anlaşılmış olur.

Ancak, şunu da belirtmeli hemen: Fransa'da filozoflar, XVIII. yüzyılda, özellikle Büyük Katerina döneminde, Rusya'yla içli dışlıdır. Çariçeyi bir "aydın despot" olarak gören bu düşünürler, mektuplaşırlar onunla; Diderot gibi, doğrudan doğruya Rusya'ya ziyaretine gidenler de vardır.

Voltaire de mektuplaşıyordu Büyük Katerina ile. Çariçe, daha tahta çıkmadan, on altı yıl boyunca, zevk duyarak yazışmıştı büyük yazarla; tahta oturduktan sonra da sürdü bu ilişki. Hatırlatmaya gerek yok: Katerina, bir krala seslenirken kullandığı dili kullanıyordu Voltaire'e hitap ederken, aslında, hocasına seslenen bir öğrenciden farksızdı. Voltaire ise,

Kuzey'in Semiramisi diye ad takmıştı kendisine. Bunu yaparken, cinayetlerine herhangi bir yollamada bulunmaktan da ustaca kaçındı ve Fransa'da övgücüsü olup çıktı onun.

Ruslarla Osmanlılar arasında olup bitenler hatırlanırsa, filozofumuzun nasıl bir tutum takınacağı da belli olmuş olur. Nitekim Voltaire, Türklerle karşı, eski Asurluların yaptığı gibi, İskit savaş arabaları kullanılması öğütler Katerina'ya; Çariçe de, ona yazdığı mektubunda, Türklerin, kolayca biçilebilecek kadar sık sıralar halinde saldırmak niyetinde olmadıklarını anlatır. Voltaire, Katerina'nın ordularının Yunanistan'ı Türklerin boyunduruğundan kurtaracağı düşüncesinin coşkusu içinde, aslında savaşa karşı kinini unutmış olur; bu yeni Haçlılar ordusuna katılmaları için, Fransızlara, Brötonlara ve İtalyanlara çağrıda bulunur ve *Kuzey'in Semiramisi* de, amacına ulaşmadan seferini durdurmak zorunda kaldığında, üzülür buna Voltaire.

Davayı, onun bıraktığı yerden Byron üstlenecektir.

Bununla beraber, aynı Voltaire, kendisinin pek önem verdiği bir konuda, “Hoşgörü” konusunda, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki uygulamayı tutar örnek diye gösterir.

Gerçekten, *Felsefe Sözlüğü*'nün, “Hoşgörü” başlıklı maddesinin bir yerinde, açıkça şunları söyler: “Türk padişahına baksanıza bir kez: Zerdüş-tçüleri de, Banianları da, Rumları da, Nesturileri de, Katolikleri de yönetip gidiyor pekâlâ. Kim ortalığı kızıştırıp kargaşalığa vermek isterse hemen kazığa oturtuluyor, herkes de rahat ediyor böylece”.

“Kazığa oturtma”nın dışında, söyledikleri doğru Voltaire'in. O yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Avrupa'da hiçbir ülkede – ve bu arada Fransa'da – bir örneği gösterilemeyecek biçimde bir dinsel hoşgörünün egemen olduğu gerçektir.

Aynı maddeye daha sonra eklenen bir bölümde, Osmanlı İmparatorluğu'nda dinsel hoşgörünün bir başka uygulamasına değinir Voltaire ve şöyle der: “Türk İmparatorluğu ile İran İmparatorluğu, aynı hoşgörüyü gösterdiler hep. II. Mehmet İstanbul'u aldığında, Rumları puta tapar saysa da, dinlerini değiştirmeye hiç zorlamadı. Rum ailesinin babası, yılda beş ya da altı ekü vermekle kurtuldu bundan. Birçok vakıfları, birçok piskoposlukları olduğu gibi bıraktı; bugün bile, Papa ömründe

bir tek imam ya da molla atamadığı halde, Türk padişahı rahipler, pis-koposlar atar hâlâ.”

Ancak, Türkler söz konusu olduğunda, Voltaire’in konuya daha değişik yönlerden eğildiği belki tek eseri, ünlü *Candide ya da İyimserliktir*. Bu kitabından ve onun çeşitli kahramanlarından söz etmiş daha önce ve Candide ile beraberindekilerin, sonunda İstanbul’a geldiklerini belirtmiştik.

Eser, böyle bir ortamda sona erer.

Önce, metni verelim¹³:

Yörede, Türkiye’nin en iyi filozofu geçinen, pek ünlü bir derviş vardı; onun düşüncesini sormaya gittiler; Pangloss söz aldı ve dervişe:

-Üstad size, insan denen şu şaşırtıcı yaratığın niçin yaratıldığını sormaya geldik, dedi.

Derviş:

-Ama saygıdeğer efendim, yeryüzünde korkunç derecede kötülük var, dedi.

Derviş:

-Kötülük olmuş ya da iyilik olmuş, ne önemi var? Padişahımız Efendimiz Mısır’a bir gemi yolladığında, içindeki farelerin rahat olup olmadığını düşünüyor mu? dedi.

Pangloss:

-Peki, ne yapmalı öyleyse? dedi.

Derviş:

-Susmalı! dedi.

Pangloss:

-Sizinle nedenler ve sonuçlar hakkında, olabilecek dünyaların en iyisi, kötülüğün kaynağı, ruhun niteliği ve daha baştan kurulmuş uyum hakkında konuşabilecekimden dolayı sevinliyordum, dedi.

Derviş, bu sözleri duyunca, kapı dışarı etti onları.

Bu konuşma sırasında, İstanbul’da, önde gelen iki vezirin ve bir müftünün boğdurulduğu ve bunların dostlarından çoğunun da kazığa oturtuldukları haberi çevreye yayılmıştı. Bu felaket, her yanda birkaç saat büyük gürültüler yaptı. Pangloss, Candide ve Martin, küçük çiftliğe dönerlerken, kapısının önünde, portakal ağaçlarının gölgesinde oturmuş hava alan yaşlı bir adama rastladılar. Bilgiç olduğu kadar, her şeyle de ilgilenen Pangloss, boğulan müftünün adını sordu ondan.

Yaşlı adam:

-Bilmiyorum ve hiçbir zaman ne bir müftünün, ne de bir vezirin adını öğrenmedim, sözünü ettiğiniz olaydan da kesinlikle haberim yoktur. Devlet işlerine karışan kimselerin bazen çok acı biçimde öldüklerini ve bunu hak ettiklerini sanıyorum. Ancak, İstanbul’da olup biteni kesinlikle sorup öğrenmem; içinde çalıştığım bahçenin yemişlerini İstanbul’a satmaya göndermekle yetinirim, dedi.

Bu sözleri söyledikten sonra yabancılara evine çağırdı: İki kızı ve iki oğlu,

13 Bu metin için bk. Voltaire, *Candide ya da İyimserlik*, (çev. Server Tanilli), Adam Yayınları, İstanbul, 1999.

kendi yaptıkları türlü şerbetler, kaymaklı turunc reçeli, portakal, limon, ananas, fıstık, Batavya'nın ve adaların kötü kahvesinden karıştırılmamış saf Moka kahvesi sundular yabancıya. Sonra da, bu iyi kalpli Müslüman'ın iki kızı, Candide'in, Pangloss'un ve Martin'in sakallarına koku sürdüler.

Candide Türk'e:

-Geniş ve görkemli toprağınız olsa gerek? dedi.

Türk:

-Yalnız yirmi dönümlük! Bu toprağı, çocuklarımla birlikte eker biçerim; çalışma, bizden üç büyük kusuru, can sıkıntısını, kötü alışkanlıkları ve yoksulluğu uzaklaştırır, dedi.

Candide, çiftliğine dönerken, Türk'ün sözleri hakkında derin düşüncelere daldı yolda. Martin ve Pangloss'a:

-Bana öyle geliyor ki, bu yaşlı adamın, birlikte yemek yeme onurunu tattığımız altı kralın talihlerine yeğlenecek bir talihi var, dedi.

Pangloss:

Bütün filozofların anlattıklarına bakılırsa, büyük mevkiler çok tehlikeliymiş; "Çünkü, Muabitletin kralı Eglon'u Aod öldürdü; Apşalon saçlarından asılı kalıp üç cirit vuruşu ile öldürüldü; Jeraboan'ın oğlu kral Nadab'ı, Baasa; kral Ela'yı Zandri, Orchosiyas'ı Jehu; Athalia'yı Joida öldürdü; kral Joachm, kral Jechonias, kral Sedecias tutsak oldular. Krezos'un, Astyak'ın, Dariüs'ün, Siraküza-lı Den'nin, Pirüs'ün, Perseus'un, Anibal'in, Jugurtha'nın, Ariovist'in, Sezar'ın, Pompeus'un, Neron'un, Othon'un, Vitelius'un, Domisien'in, İngiltere kralı II. Richard'ın, II. Eduard'ın, IV. Hanri'nin, III. Richart'ın, Mary Stuart'ın, I. Charles'ın ve Fransız kralları olan üç Henri'nin ve imparator IV. Henri'nin nasıl öldüklerini biliyorsunuz. Biliyorsunuz ki..."

Candide:

-Bahçemize bakmamızın da gerektiğini biliyorum, dedi.

Pangloss:

-Hakkınız var! Çünkü, insan cennete konulduğunda çalışması için konulmuştur; bu da, insanın yatıp kalkmak için yaratılmadığını kanıtlar, dedi.

Martin:

-Şu hale kafa yormadan çalışalım; bu da, yaşamı dayanılır kılmanın tek yoludur, Bütün bu küçük topluluk, bu övünülecek amaca yöneldi; her biri kendi yeteneğini ortaya koymaya çalıştı. Bir avuç toprak çok ürün verdi. Cunégonde gerçekten pek çirkindi, ancak çok usta bir pastacı oldu; Paquette, nakış işledi; yaşlı kadın, çamaşırı üzerine aldı. Papaz Giroflée de işe yaradı; usta bir marangoz olup çıktı ve erdem sahibi bile oldu.

Pangloss, kimi zaman Candide'e:

-Olabilecek dünyaların en iyisinde bütün olaylar birbirine bağlıdır; çünkü, Matmazel Cunégonde'un aşkı için güzel bir şatodan kışınıza tekme yiyip kovulmamış olsaydınız, Engizisyon zulmüne uğramamış olsaydınız, yaya olarak Amerika'yı dolaşmamış olsaydınız, Baron Hazretlerine bir kılıç darbesi indirmemiş olsaydınız, güzel Eldorado ülkesinden aldığınız bütün konukları yitirmemiş olsaydınız, burada turunc reçeliyle fıstık yiyemezsiniz, diyordu.

Candide de, şöyle yanıtlıyordu onu:

-Bunlar güzel sözler, ama bahçemize bakmamız gerek!

İşte metin!

Voltaire, İstanbul'la sınırlı da olsa, Osmanlı toplumu üzerine önemli saptamalarda bulunmaktadır bize göre.

Önce, düşünce dünyasındaki donukluğu görüyoruz. Dervişle Pangloss'un konuşmasında, Pangloss önemli sorular yöneltmiştir karşısındakine; insan varlığının değeri, kötülüğün kaynağı, giderek Tanrı'nın yeri konusundaki bir tartışmayı başlatabilecek nitelikte sorulardır bunlar. Ne var ki derviş, tartışma şöyle dursun konuya bile girmez; tam bir yazgıcılığa inandığından kapı dışarı eder karşındakileri.

Dervişe, Osmanlı *intelligentsia*'sının temsilcilerinden biri gözüyle bakabilir miyiz?

Eğer öyle ise, XVIII. yüzyıl gibi bir yüzyılda, yani her şeyin aklın rehberliğinde tartışılmaya açıldığı bir Aydınlanma Çağı'nda, konuların dışında kalan ve daha da kalmak isteyen bir *intelligentsia* bu.

Voltaire, pek güzel gösteriyor bunu.

Ne var ki, hep böyle sürmeyecektir işler; değişmelerin başlayacağı dönem yakındır.

İkinci olarak, sıradan insanın, giderek halkın, siyasal sürecin nasıl dışında kaldığını görüyoruz. Devlet katında önemli bir değişiklik olmuştur; Voltaire'in deyişiyle, "İstanbul'da, önde gelen iki vezirin ve bir müftünün boğdurulduğu ve bunların dostlarından çoğunun da kazığa oturtuldukları" haberi yayılmıştır çevreye. Ne var ki, aynı kentte, "kapısının önünde, portakal ağaçlarının gölgesinde oturmuş hava alan yaşlı adam", habersizdir olan bitenden. Hatırlatıldığında da, bu tür konulara aslında hiç ilgi duymadığını söyler; daha korkunç olan bir şey söyler: "Devlet işlerine karışan kimselerin bazen çok acı biçimde öldüklerini ve bunu hak ettiklerini sanıyorum", der.

Siyasal düzene "yabancılaşmış" insanın ilginç bir örneğidir bu!

Ancak, bu insan, öyle aylak, asalak bir tip de değildir; toprağını, çocuklarıyla ekip biçen ve çalışmadan da hoşlanan güzel bir insandır. Nitekim, o insan, "çalışma, bizden üç büyük kusuru, can sıkıntısını, kötü alışkanlıkları ve yoksulluğu uzaklaştırır" diyerek, çalışmanın, emeğin erdemlerini –olanca güzelliğiyle– dile getirir.

Yaşlı Türkün bu değerlendirmesine büyük önem verir Candide ve öyle

olduğu için de, Pangloss'un metafizikle dolu bir söylev girişimini, şu pek ünlü, ama gerçekçi yanıtıyla keser:

“Bunlar güzel sözler, ama bahçemize de bakmamız gerek!”

Candide, bir yerde Voltaire'dir.

“Bahçemize bakmak”, güzel bir eylem; ancak sadece onunla düzeliyor mu dünya? Yeryüzündeki kötülüğe son vermek için, yapılacak başka eylemler de yok mu ona ek olarak?

Voltaire'in yaşamı, bunun da örnekleriyle dolu!

TÜRKÇEDE VOLTAİRE

Reformcu Sultan III. Selim, 1789'da tahta çıktıktan sonra, “dışarıdan esen rüzgârlar” hakkında kendisini aydınlatması için, – o zamanlar “reisülküttap” denilen – Dışişleri Bakanı, Atıf Efendi'den bir muhtıra ister. Büyük Fransız Devrimi'nin üstünden birkaç yıl geçmiştir henüz. Atıf Efendi, hazırlayıp padişaha sunduğu – ve metni bugün de elimizde bulunan – ünlü muhtırasında –özetle– şunları söyler:

“Burada Voltaire, Rousseau adlı zındıklar ve onlardan beter ukalalar, peygamberlere sövmek, büyükleri zem etmek, bütün dinleri kaldırmak, Cumhuriyet ve eşitliği ima etmekten ibaret birtakım kışkırtıcı düşünceler yaymışlardır. Aslında fitne ve fesattan başka bir şey olmayan bu düşünceler – frengi hastalığı gibi– halkın beyinlerine işlemiştir. İşin garip yanı, halk da rağbet etmektedir bu tür düşüncelere. İşte, bunların etkisinde kalanlar, birkaç yıl önce, bir fitne ve fesat ateşi tutuşturup çevreye yaymışlar, Allah korkusunu kaldırıp æ ve namusu mahvetmişler, Fransa halkını vahşi hayvan kıyafetine sokmaya çalışmışlar, bununla da yetinmeyip, – her yerde kafadarlar sağlayarak – İnsan Hakları dedikleri isyan bildirilerini yabancı dillere çevirtip, milletleri hükümdarları aleyhine kışkırtmışlardır.”¹⁴

İlginç bir belgedir bu!

Osmanlı Devleti için büyük diplomatik tersliklerin bulunduğu bir ortamda kaleme alınan bu metnin bir özelliği de, Osmanlı Devletini yönetenlerin kafa yapısını göstermesidir. Devlet bürokrasisinin en üst katlarında yer alan Atıf Efendi, içinde Voltaire'in de bulunduğu Aydınlıklar Yüzyılı'nın filozoflarını “Allahsız” deyip –aklı sıra– küçümserken, Bü-

14 Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler, (Hazırlayanlar, Sadi IRMAK/B. K. ÇAĞLAR), Cilt 1 İst. 1973, s. 464-466.

yük Fransız Devrimi'ni de, "fitne ve fesat" hareketi olarak damgalamaktadır. Bu nitelemelerin, Avrupa'nın kendi içindeki gericiliğin, aynı kişiler ve olaylar karşısındaki nitelemelerinden elbette hiçbir farkı yoktu.

Avrupa kültürü ile kültürümüz arasındaki derin uçurum kapatılmaya çalışılır sonraları. Edebi ve felsefi çeviriler büyük rol oynar bu konuda.¹⁵

Tanzimat hareketinin açtığı yolda öncülük eden ilk eserler arasında bir küçük kitapçık, konumuz bakımından pek önemlidir. 1276 (1859) tarihinde İstanbul'da yayımlanan eser, Muhaverat- Hikemiye (yani bugünkü dille, *Felsefe Konuşmaları*) adını taşır. Kitap, kapağında belirtildiği gibi, Voltaire, Fénelon ve Fontenelle'den kimi diyalogların çevirilerini içine almaktadır; çeviricisi de, Münif Efendi'dir.

Bu Münif Efendi, bizde ilk bilimsel dergiyi, ünlü Mecmua-ı Fünun'u kuran Antepli Münif Paşa'dır. Kültür tarihimize pek büyük katkıları olan paşanın bir yaptığı da, Batı'dan çevrilen ilk edebi ve felsefi esere imzasını atmasıdır.¹⁶

Voltaire, ilk kez bu kitapla girer dilimize.

Çok geçmeden, Voltaire'in eserlerine birer birer el atılacaktır¹⁷: Direktör Ali Bey, 1288'de, *Hikâye-i hikemiyye-i Mekromega* adıyla, yazarın Micromégas'ını çevirir dilimize. Dinsizliği ve dincilere saldırılarıyla tanınmış bir filozofu övmek, onun dünya görüşüne katılma anlamına geleceğinden, Ali Bey, çevirisinin başına koyduğu küçük bir girişte, "öyle canı tek durmaz cin fikirlü kişi" dediği Voltaire'e şiddetle saldırır.

Aynı eserin, daha sonra, değişik kalemlerden ve değişik adlarla üç çevirisi daha yayımlanacaktır. Ahmet Mithat Efendi de, 1301'de (1885), *Voltaire Yirmi Yaşında yahut İlk Muaşakası* adıyla, yazarın kimi mektuplarını kitaplaştırır.

Voltaire hakkında derli toplu ilk kitabı yazmak onuru da Beşir Fuad'ındır.

Pozitivist ve materyalist bir düşünür olan, bütün yazılarında akılcılığı, bilimi ve ilerleme düşüncesini savunan Beşir Fuad, 1888'de yayımladığı kitabında, bir Voltaire hayranı olmanın da heyecanıyla, bu büyük düşünürün dini nasıl eleştirdiğini, insanlığı zincirlerinden kurtarmak için bağnazlıkla nasıl savaştığını anlatır.

15 Bu konuda, bk. Nuri AKBAYAR, Tanzimattan Cumhuriyet'e Çeviri, Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, c.2, s. 447-451.

16 Bu konuda özellikle bkz. Dündar AKÜNAL, Çeviri ve Batılılaşma, age., s.452-454.

17 Bunlarla ilgili olarak bkz. İsmail Habib (SEVÜK), Avrupa Edebiyatı ve Biz, İstanbul, 1941, c. 2, s.126 vd. Ayrıca, Arslan KAYNARDAÇ, Türkiye'de Voltaire, Cumhuriyet, 9 Ağustos 1994.

İlginçtir, o sıralarda *Saadet* gazetesinde Voltaire'i eleştiren, ancak eleştiriyi sövgüye kadar götüren bir şiir yayımlanır. Beşir Fuad, hemen başka bir şiirle karşılık verir buna. Verdiği karşılıkta şöyle diyordu özetle:

“Voltaire sevenlerin hepsi kültür ve bilgi sahibi kimselerdir. Bilgi ve kültürleriyle her yanı aydınlatırlar. Onları yermek değil övmek gerekir. Akıllı olanlar, bilimi, gerçeği arayıp bulmalıdırlar. Böyle yapmazlarsa hayvandan farkları kalmaz...”

İşe başkaları da karışarak, Beşir Fuad'a saldırır, “kâfir” olduğunu söylerler onun. O yılların sevilip sayılan bir yazarı Muallim Naci, bir yazı yazarak havayı yumuşatmaya çalışır; “Voltaire'i sevmenin kâfirlik anlamına gelmeyeceğine” işaret eder¹⁸:

Yukarıda verdiğimiz liste, Voltaire'in eserlerinin bütünü göz önüne alındığında hayli yoksuldur; üstelik, yazarın ilk akla gelen kitapları, örneğin bir *Candide* yoktur o listede. Voltaire'in eserlerine bütünlüğüne eğiliş, Cumhuriyet döneminde, özellikle de 40'lı yıllarda başlayan ve devlet öncülüğünde yürütülen, ünlü dünya klasiklerini çevirme hareketiyle olacaktır. Türkiyeli okuyucu, öykücü, filozof ve tarihçi Voltaire'i böyle tanıyacaktır. O çeviriler arasında, Lütfi Ay'ın yaptığı *Felsefe Sözlüğü* (1943) ile, Fehmi Baldaş'ın yaptığı *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar* (1947), önemli katkılardır kültürümüze. Fehmi Baldaş, *Candide*'in ilk çeviricisidir de bizde (1938).

Voltaire'in yaşamı üzerine yazılmış iki eserin, André Maurois'nın *Voltaire'i* (1939) ile, Andre Cresson'un *Voltaire'inin* (1962) çevirilerine de eklemeli listeye.

Ayrıca, şu üç önemli yazıyı da anmalı:

Dünyaca tanınmış bir edebiyat uzmanı olan E. Auerbach'ın, *Voltaire ve Burjuva Zihniyeti* adıyla verdiği –ve Üniversite Konferansları arasında yayımlanan (1947)– konferansı pek önemlidir. Cemil Meriç'in, *İleri Fikir Öncüsü Voltaire* adıyla, 1944'de *Yurt ve Dünya* dergisinde çıkan yazısı, bir başka açıdan önem taşır. Berke Vardar'ın *Fransız Edebiyatı Tarihi*'nde, Voltaire'in özellikle “aydınlanmacı” niteliği üzerine söylediklerini de anmalı.

Türkiyeli okuyucuların, günümüz koşullarında Voltaire'e belki eskisinden de fazla ihtiyacı olduğunu söylemek, bir abartma sayılabilir mi?

18 Arslan KAYNARDAĞ, adı geçen yazı

BAŞLICA TARİHLER

- 1694..... François Marie Arouet'nin
Paris'te doğuşu
- 1704-1711..... Louis -le-Grand Kolejinde öğrencilik yılları.
- 1704..... John Locke'un ölümü.
- 1713..... La Haye'de elçi katipliği
- 1715..... 1723'e değin Naiplik.
XIV. Louis'nin ölümü.
- 1717..... Naib'e Karşı taşlamadan dolayı Bastille'e hapsediliş.
- 1718..... Arouet, Voltaire oluyor. *Oedipe* trajedisinin büyük
başarısı. Bolingbroke'la karşılaşması.
- 1721..... Montesquieu, İran *Mektupları*
- 1723..... XV. Lous'nin 1774'e değin sürececek krallığı.
- 1726..... Şövalye de Rohan'la çatışma. Yeniden Bastille'e
kapatılma. Mayıs'ta İngiltere'ye hareket.
- 1727..... Newton'un ölümü.
- 1728..... La Henriade.
Fransa'ya gizlice dönüş
- 1730..... İngiltere'de Walpole'un Başbakan oluşu.
- 1732..... İngiliz tacirine ithaf edilen *Zaire* trajedisi.
- 1733..... Pope'un İnsan Üstüne Denemesi
Polonya Veraset Savaşı'nın başlaması.
- 1734..... *Felsefi Mektuplar*
Cirey'ye Madam du
Châtelet'nin yanına kaçış.
- 1736..... *Le Mondain*
II. Friedrich'le mektuplaşmanın başlaması.
- 1738..... İnsan Üstüne Dizelerle *Denemeler*.
XIV. Louis Yüzyılı'nın ilk bölümlerinin gizli
basımına el koyma.
Viyana Antlaşması.
- 1739..... Hume, İnsanın Doğası Üstüne *İnceleme*.
- 1740..... Prusya kralı olan II. Friedrich'he karşılaşma.
- 1741..... Avusturya Veraset Savaşı.
- 1742..... *Muhammet ya da Bağnazlık* adlı trajedinin
yasaklanması.

- 1744 Başılanma. Voltaire kralın tarihçisi oluyor.
Voltaire, Fransız Akademisi'nde.
- 1747 Gözden düşme.
Zadig ya da Yazgı.
- 1748 Achen Antlaşması.
Montesquieu, *Kanunların Ruhı.*
- 1749 Diderot'un, *Körlek Üstüne*
Mektup adlı eserinden dolayı hapsedilmesi.
- 1750-1753..... Berlin'de, II. Friedrich'in sarayında.
- 1752 Micromégas.
- 1755 Cenevre'de Délices'e yerleşme.
Lizbon depremi.
- 1756 *Lizbon Felâketi Üstüne Poem.*
Örfler üstüne Deneme.
Yedi Yıl Savaşı'nın başlaması.
- 1757 *Ansiklopedi*'ye d'Alembert'in yazdığı ama
Voltaire'in esinlettiği "Cenevre" maddesinin,
Cenevre'de kötü karşılanması.
- 1758 *Candide*'in yazımına başlanması.
1759'da yasaklanacak olan *Ansiklopedi*'yi
d'Alembert'in terk edişi.
- 1759 *Candide*'nin yayımlanışı ve hemen büyük yankılar yapması
- 1760 Ferney'ye yerleşme.
- 1762 Calas'ın suçsuzluğu konusunda Voltaire'in
kampanyaya başlaması.
Cizvitler'in Fransa'dan kovulmaları.
Rousseau'nun, *Sosyal Sözleşme* ile *Emile*'inin
yayımlanışı.
- 1763 *Hoşgörü Üstüne İnceleme.*
Paris Antlaşması (Yedi Yıl Savaşı'nın bitmesi).
- 1764 *Felsefe Sözlüğü*'nün yayımlanışı.
- 1765 Calas'ın saygınlığının geri verilmesi.
- 1766 Şövalye de la Barre'in *Ölümü Üstüne Risale*'nin
yayımlanışı.
Chevallier de la Barre'in dine küfretti diye idamı;
Onunla beraber, *Felsefe Sözlüğü*'nün de yakılması.
Bougainville'in yolculuğa çıkışı.
- 1767 *Quesnay*'nin *La Physiocratie* adlı eserinin
yayımlanışı.
- 1768 *Babil Prensesi.*
Kırk Kuruşluk Adam, Öyküler.

- 1770-1772 Dokuz ciltlik *Ansiklopedi Üstüne Sorular*'ın yayımlanışı.
- 1774 XV. Louis'nin ölümü.
- 1776 *Sonunda Açıklanan Kutsal Kitap*'ın yayımlanışı. Amerika Birleşik Devletleri'nin bağımsızlığa kavuşması.
- 1778 Paris'e dönüş ve 30 Mayıs'ta Voltaire'in ölümü. Jean-Jacques Rousseau'nun ölümü.
- 1791 Kemiklerinin Panthéon'a taşınması.

KAYNAKÇA

Aşağıdaki liste, Will ve Ariel Durant'ın yazdıkları başta olmak üzere, bu kitabın hazırlanmasında yararlanılmış eserleri içermektedir.

BİJAOUI, Rémy., *Voltaire avocat, Calas, Sirven et autres affaires*, Talandier, Paris 1994.

DURAN, Will et Ariel., *L'époque de Voltaire, Histoire de la civilisation*, tomes 26-27, Ed. Rencontres, Genève, 1966.

GOLDZINK, Jean., *Voltaire. La Légende de Saint Arouet, Découvertes* / Gallimard, Paris, 1989.

GUÏTTON, E., *Voltaire, Encyclopædia Universalis*.

GUSDORF, Georges., *L'Avènement des sciences humaines au siècle des Lumières*, Payot, Paris, 1973.

HAZARD, Paul., *La crise de la conscience européenne, 1680-175*, Fayard Paris, 1961.

HELLEGOUARCHE JACQUELINE., *Voltaire. Correspondance choisie*, Livre de Poche, Paris 1990.

LANSON, Gustave., *Voltaire*, Paris, Hachette, 1906 (revu et complété en 1960 par René Pomeau).

MASON, H.T., *Voltaire*, London 1975.

MOUROÏS, André., *Voltaire*, Gallimard, Paris. 1935.

NAVES, Raymond., *Voltaire*, Hatier-Boivin, Paris, 1942.

POÏROT-DELPECH, Bertrand / DEBAÏLLY, Pascal / ROBRÏEUX, Jean-Jacques / VAN DEN HEUVEL, Jacques., *Le Rire de Voltaire*, Editions du Felin, Paris 1994.

POMEAU, René., *Voltaire par lui-meme*, Seuil, Paris, 1955

POMEAU, René, *La Religion de Voltaire*, Nizet, Paris, 1956.

POMEAU, René., *La Politique de Voltaire*, Nizet, Paris, 1963.

POMEAU, René., (ve ötekiler)., *Voltaire en son Temps*, Fayard/Voltaire Foundation, 2 tomes, Imprime en Grande-Bretagne, 1995.

VALÉRY, Paul., *Discours sur Voltaire*, prononce le 10 decembre 1944 à la Sorbonne, Paris, 1945.

VAN DEN HEUVEL, J., *Voltaire dans ses contes, de Micromégas à l'Ingénu*, A. Colin, Paris, 1968.

EUROPE, *Voltaire özel sayısı*, No.781, Mai 1994.

MAGAZİNE LİTTÉRAİRE, *Voltaire özel sayısı*, No.238, Fevrier 1987.

REVUE DES DEUX MONDES, *Voltaire özel sayısı*, Avril 1994.

İÇİNDEKİLER

BAŞLARKEN

11-14

I

PARİS'TE BİR DELİKANLI

17-27

Bir Haylaz

17

Bastille'deki Konukluk

21

II

İNGİLTERE'NİN DERSLERİ

31-38

Çarpıcıydı İngiltere

31

Her Şeyden Önce Özgürlük

34

III

YIKICI BİR YAZAR DOĞUYOR

41-54

Yeniden Paris'te

41

"Felsefî Mektuplar"

47

IV

CİREY'DEKİ BÜYÜLÜ YILLAR

57-70

Aşkla ve Bilimle İç içe

59

Sanatsız ve Felsefesiz Olmuyor

63

V

SARAYDAN SARAYA

73-100

Versailles'da

73

Felsefe Romanlar ve Öyküler

77

Luneville'de Bekleyen Acı

80

Madam Denis

84

Prusya Serüveni

86

VI

İSVİÇRE DURAĞI

103-121

Les Délices

103

Kantonlar ve Cenevre

104

Yeni Tarih

111

VII

FERNEY

125-165

İyi Yürekli Senyör

125

Candide

130

"Ansiklopedi" ve Felsefe Sözlüğü

141

Kalemin Saltanatı

149

Reform mu, Devrim mi?

155

Vazgeçilmez Reformlar

162

VIII
ALÇAĞI EZİNİZ!

169-211

Avrupa'nın Vicadın

169

"Alçağı Eziniz!"

181

Tanrı, Din ve Akıl

191

Voltaire ve Rousseau

201

Bir Portre

205

IX

DORUKTA

215-224

Ferney'de Güneş Batarken

215

Paris'te ki Son Öykü

217

BİTİRİRKEN

227-230

EKLENTİ

233-245

Voltaire, Doğu ve Türkler

233

XVIII. Yüzyıl Yazarları ve Doğu

233

Voltaire ve Türkler

238

Türkçede Voltaire

243

BAŞLICA TARİHLER

247-249

KAYNAKÇA

251